

Földrajz.

216/11.

A MAGYAR
FÖLDRAJZI TÁRSASÁG
KÖNYVTÁRA

SZERKESZTI

CHOLNOKY JENŐ

*Franklin. O. 816/
161.*

SVEN HEDIN

A VÁNDORLÓ TÓ

FORDÍTOTTA

VITÉZ MEZEY DÉNES

54 KÉPPEL ÉS 1 TÉRKÉPPEL

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

109477

SVEN HEDIN MŰVEI

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSÁBAN

ELSŐ UTAM ÁZSIÁBAN (Elfogyott.)

BELSŐ-ÁZSIA KÜSZÖBÉN (Elfogyott.)

ÁZSIA SZÍVÉBEN (Elfogyott.)

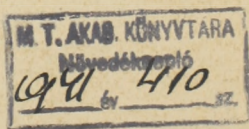
ÁZSIA SIVATAGJAIN KERESZTÜL (Elfogyott.)

TRANSZHIMALÁJA (Elfogyott.)

PEKINGTŐL—MOSZKVAIG

MA CSUNG-JIN MENEKÜLÉSE

A SELYEM ÚTJA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

ELŐSZÓ.

Két évvel ezelőtt «Ma Csung-jin menekülése» című könyvem előszavában ismertettem azt a tervemet, hogy egy hármastagú útleírásban fogok beszámolni arról az expedícióról, amelyet az 1933—35. évek során, a kínai kormány szolgálatában és kitüntető bizalmából vezettem Ázsia szívébe.

A «Ma Csung-jin menekülése» svédül 1935 őszén jelent meg,* «A Selyem útja» 1936-ban.** Ezzel a mostani könyvemmel immár teljes a trilógia.

A fényképfelvételek mesterei bajtársaim voltak: Hummel, Csen, Bergman, Yew, Kung meg Ambolt. Ezen a helyen is megköszönöm nekik, hogy könyvemet képeikkel gazdagították.

Köszönöm még Folke Bergmannak, hogy segítségemre volt «A vándorló tó» sajtó alá rendezésében.

Legelső könyvem, a «Perzsián, Mezopotámián és a Kaukázuson keresztül», 1887 őszének végén jelent meg az «Albert Bonniers Förlag» kiadásában. Most, hogy a kiadóvállalatnak százéves fennállására minden jót kívánok, felhasználom az alkalmat arra is, hogy Karl Otto Bonniernek megköszönjem a közös munkában eltöltött ötven esztendőt.

Stockholm, 1937 szeptember 30.

Sven Hedin.

* Magyarul 1937-ben, a Franklin-Társulat kiadásában.

** Magyarul 1938-ban uganott.

Indulás a Lop-norhoz.

1934 április elseje, húsvét ünnepe, nagy és nevezetes napunk volt. Egyhónapos korlai fogságunk után ez a nap hozta meg számunkra a szabadulás óráját. Ma Csung-jin, a «Nagy Ló» vereséget szenvedett és tungán csapataival együtt elmenekült nyugat felé, s a kis keleti turk városkában Bektyejeff tábornok győztes serege, a vörös- és fehér-orosz, mongol meg kínai harcosokból kevert had, volt az úr. Szinkiang katonai kormányzója, Seng Sí-cai, Bektyejeff tábornok útján azt javasolta, hogy húzódjunk le kelet felé a Lop-nor körül elterülő sivatagba, s onnan csak két hónap múlva térjünk vissza Urumcsiba. A fővárosba vezető utak ugyanis a szerte portyázó, megszökött tungán katonákból összeverődött hordák meg a fosztogató rablóbandák miatt csöppet sem voltak biztonságosak.

A tartományi kormányzó — addig bizonyára hírért sem hallotta a Lop-nornak — nem is sejtette, mekkora örömet szerzett döntésével, különösen nekem, hiszen vágyódva kíváncsoztam vissza erre a vidékre, hogy még egyszer meglássam ezt a kétezer évvel ezelőtt virágzó tartományt, ahol a vándorló tó vize meg a Tarim-folyó legalsó szakasza 1921-ben visszatért régi medrébe.

Március utolsó napjaiban kora reggeltől késő estig égett kezünk alatt a munka : könnyű sátrakat varrtunk, a közeli falvakban vásárolt élelmiszereket csomagoltuk : lisztet, rizst, gyümölcsféléket meg tojást ; autóinkat javígtattuk és fölraktuk még meglévő benzinkészletünket meg sok mindenféle személyes poggyászunkat. Minden nem föltétlenül szükséges holminkat addigi börtönünk egyik lepecsételt szo-

bájába zsúfoltuk ; a tanya udvarán egy megrokkant teherautónk is biztos katonai őrizet alatt várta visszatértünket.

Mint mindig, valahányszor nagyobb szabású vállalkozásra készülődtünk, egész sereg csip-csup ügy elintézése most is az utolsó pillanatra torlódott össze : a szabó most hozza a számlát, az asztalos meg a kovács most jön a pénzért, derék falusi atyafiak hozzák az eladnivalót, — csak most jutott fülükbe a hír, hogy áruikért jól megfizetünk ; még hiányzik néhány ásó, kellene még egy-két vödör meg rézkanna . . . Az idő pedig nem várt. Dél is elmúlt már, mire utolsó horgonyunkat is felszedtük. Kitárult az alacsony, szürke vályogfalak és házak között szorongó szűk utcára nyíló kapu két szárnya és a kint lábatlankodó kíváncsi népség odébbhúzódott, amikor a súlyos teherrel megtetézett teherautók zörögve-dübörögve kigördültek a felhőző porba.

A háború elől a lakosság legnagyobb része békésebb vidékekre menekült. Az öntözőcsatornákkal senki sem törődött, a vizek járását szabadjára hagyták, ezért most néhány jókora szakaszon hatalmas pocsolyák terpeszkedtek az országúton. A három teherautó kerekeivel habos hullámokat kavarva keresztüljutott az utat elálló tavacskákon, a kisautó azonban kátyúba ragadt. A környékbeli tanyák parasztjai húzták szárazra, drótkötélen.

Azon az emlékezetes helyen, ahol március 11.-én orvul rajtunk ütöttek, néhány percre megálltunk. A fűzfák törzsein még jól látszottak a tungánok golyóinak nyomai. Most már az apró, törékeny fahidakon kívül más veszedelem nem leselkedett reánk. De csodálatosképpen beroppanás nélkül megbírták nehéz karavánunk terhét. Elfogy mellőlünk a fűzfator.

Az utolsó paraszttanya körül néhány nőt látunk. Azután füves puszta következik, nincs rajta sem fa, sem bokor, majd útunk terméketlen góbin visz tovább dél felé.

De csak keskeny csík ez a sivatag ; nemsokára, nagy porfellemben, ismét süppedős, gyengén hullámos, termékeny földön gördülünk tova. Átvágunk több csatornán ; kettő

közülük tekintélyes szélességű. Egy híd beadta a derekát az egyik teherautó alatt, s jócskán elmúlt az idő, mire megint négy kerekére sikerült állítanunk a nehézkes jószágot. Esti szürkületkor értük el a szétszórtan épült Sinnega falu szélső épületeit; most alig néhány turk család lakik itt. Alacsony, de sűrűn egymás mellett emelkedő, agyagos földből alakult vegetációs kúpok, ritkás facsoportok és legtöbbször elhagyott paraszttanyák között, nyomorúságos bürükkel áthidalt csatornákon átvergődve végre egy nagyobb öntözőcsatorna partján alkalmas helyet találunk, ezúttal 52-es számú táborunknak.

Sinnegának meg az egész környéknek legöregebb embere, (turk nyelven bek, kínaiul meg «sang-je» a címe) egy Szejdul nevű becsületes férfiú volt. Azonnal készségesen följánlotta szolgálatait. A derék öreg megértette, hogy előkelő európai meg kínai urak vagyunk, nem pedig vad, rabló tungánok, akik fosztogatva portyáznak szanaszét az országban és sohasem fizetnek az elvett áruért. Szejdul magára vállalta, hogy ami liszt, rizs, tojás meg birka csak akad az oázison, ha kell, mind összeszedeti számunkra. Igéretét valóban legnagyobb megelégedésünkre meg is tartotta.

Ezen az estén csak sokára csöndesedett el a tábor. Gépészeink: Söderbom Georg, Hill Effe, meg a két mongol gépkocsivezető: Szerát és Gyomtya, szokásuk szerint alaposan átvizsgálták a kocsikat és kijavították a hibákat. Éjjeltájban két nyikorgó, ökörfogatos szekér zakatolt el mellettünk. A kocsisok nógató, éles kiáltása messzire harsogott a csöndes éjszakában: a háború elől elmenekült család tért vissza elhagyott tanyájára.

Másnap Georg a kisautón C. C. Kungot, a kínai mérnököt, a kozák Gagarint* meg engem kisebb terepszemlére vitt Karakum környékére. Ez a hely körülbelül harminc kilométernyire fekszik dél felé a Köncse-dárja vize mellett. Az eddig megszokott tájéket látjuk: csíkonkint füves

* Az északi hadsereg parancsnoka négy orosz kozákot adott mellénk kíséretül.

puszták váltakoznak sivatag földekkel. Az agyagostalajú utat vastagon takarja a szekérekerek, a szarvasmarhák meg a lovak patája alatt őrlődött, lisztszerűen finom por; az autó sűrű fellegben veri föl, alig látunk ki belőle. Az út mentén kétoldalt agyagos kúpok emelkednek, tetejükön bokréta-ként hitvány tamariszkusz meg fonnyadt nád szenvedezik. Amint az errefelé található első tanyákhoz közeledünk, már apró nyárfaligeteket is látunk.

A háború nyoma ezen a vidéken is erősen meglátszik. A tanyák erre is legnagyobbbrészt néptelenek. Nagy húzódozások után, becsületes fizetségért végre mégis sikerült rábírnunk egy fiatal parasztlányt, hogy az egymást keresztülkaszoló sok ösvény meg nyom közül a környék főhelye felé vezető legjobb útra kalauzoljon bennünket. A helység kínai neve Jü-li-hszien, turk nyelven Köncese; ott fekszik a Köncese-dárja * partján.

Bátor kislány volt. «Gyertek csak utánam!» kiáltotta és könnyed, kecses futással, szaladva megindult előttünk. Lassan és óvatosan haladtunk a nyomában — ezen a terepen semmiképpen sem lehetett volna gyorsan robognunk — meg a távolság sem volt nagy. Csakhamar elértük egy fűzfásor végét. A lány itt megállt és értésünkre adta, hogy a fason egyenest Köncsébe jutunk.

A kis község, afféle szegény, s a háborútól is megnyomorgatott és kifosztott aprócska fészek, eddig sohasem látott autót. Az egész lakosság, vagy kétszáz fő, hamarosan ott tátotta száját a csudálatos látogató körül.

Nem volt nehéz meglelnünk a jáment, a községházát, Jü-li-hszien kínai ambánjának, vagyis kerületi főnökének székhelyét. Ahhoz képest, hogy a falut messze elkerülte minden nagyobb útvonal, a jámenje nem is volt hitvány hivatalos épület. Szokásos kínai stílusban épült faházakból állott; az egyes épületeket apró, négyszögletes udvarok választották el egymástól. Amikor Kung meg én, sarkunk-

* Koncsi vagy köncsi cserzőt jelent. A folyó nevének kiejtése a Köncese és a Köncese-dárja közé esik. Dária vagy dárja annyi, mint folyó.

ban Kőncse egész lakosságával, a legbelső udvar lapos kövekből kirakott járdájának a végére értünk, ott maga az ambán fogadott bennünket. A kerületi főnök alacsony termetű, sovány, sápadt és komoly arcú emberke volt. Szemében aggódó kifejezés bujkált. Kissé ijedt csodálkozását nem lehetett rossz néven vennünk, hiszen háború idején akármilyen történhetik. Kung azonban megnyugtatta földijét. Az ambán azután udvariasan betessékelt egyszerű fogadószobájába. Szemlátomást örült, hogy nem afféle rablóbanda vagyunk, mint azok a tungán hordák, amelyek a mostani háború ideje alatt három ízben is megrohanták és kifosztották Kőncsét. A kerületi főnöknek, hogy az életét megmentse, mindannyiszor a sivatagba kellett menekülni előlük.

Ezeknek a kalandos élményeknek az emléke lehetett nagyrészt az oka alázatos modorának és udvarias készségének. Még csak meg sem kérdezte, mi járatban vagyunk, hová igyekszünk, még az útleveleinket sem akarta látni. Eleinte bizonyára úgy gondolkozott, hogy jó lesz leköteleznie bennünket, mert ha mi az északi hadsereghez tartozunk, akkor Seng-Sí-cai, a főkormányzó áll a hátunk mögött, ha pedig mégis a Nagy Ló valamelyik csapatának a járőre vagyunk, és ő most megbánt, akkor, ha ismét elszabadul a pokol, negyedízben is menekülhet majd a sivatagba. Kung azonban ügyesen, diplomatikusan bánt vele. Hamarosan sikerült elaltatni aggodalmait s az ambán megígérte, hogy mindent megtesz, ami csak a hatalmában van, hogy kívánságaink teljesüljenek.

Elmondtuk neki, hogy mintegy tizenkét ladikra volna szükségünk. Az ambán elhivatott egy fiatal keleti turk férfit. Ez járatos volt a dologban és azt mondta, hogy éppen most egyetlen vízi alkalmatosság sincs Kőncsében, azonban a Csong-köl (Nagy-tó) körül, vagy 70 linyi (35 kilométer) távolságra innen, föltétlenül akad csónak. Adjunk neki egy napot meg egy éjszakát, a csónakok, emberrel meg evezővel együtt, itt lesznek Kőncsében. Mindjárt tanácsot is adott: a ladikokat keresztrudak segítségével kette-

sével vagy hármásával kössük egymáshoz, fektessünk rájuk deszkákat, akkor megbirják a poggyászunkat is. Három egymáshoz erősített ladik elbír 1500 kínai zsint, vagyis körülbelül 900 kilót. Ezért egyúttal a szükséges deszkát meg rúdfélét is elő fogja teremteni. Az ámbán megigérte, hogy gondja lesz rá, hogy szekéren kétnapi járőföldre élelmiszer menjen előre, lefelé a folyó mentén. Birkákról nem kell gondoskodnunk, hiszen a pásztorok a folyó partján legeltetik nyájaikat, egész le Tömenpuig, ahol az új folyó, a Kum-dárja, elhagyja a Köncese-dárja régi medrét.

Fölkeltünk, hogy elbúcsúzzunk és visszatérjünk Sinne-gába. Az ámbán azonban, — hiszen látszott rajta, mennyire boldoggá teszi, hogy ebben a nyugtalan és zavaros világban végre tisztességes és jóindulatú embereket sodort hozzá a sors, — szinte könyörgött, hogy maradjunk és osszuk meg vele egyszerű vacsoráját. Megbántottuk volna, ha visszautasítjuk a meghívást, ezért megígértük, hogy félóra múlva visszajövünk.

Ugyanis mielőtt mindent magába mos az esti szürkület, le akartunk sétálni a Köncese-dárja egészen közel fekvő balpartjára, hogy csónakkikötőnek alkalmas helyet keressünk, ahol átrakodhatunk, mielőtt nekivágnánk a hosszú vízi útnak az új tó felé!

Egy kis öbölben két magaskerekű kordét mostak a vízben; a befogott két ló élvezte az üdítő fürdőt. Közvetlenül az öböl fölött mély volt a víz és a part meredek falként emelkedett fölé. Ezt a helyet szemeltük ki kikötőnek és megegyeztünk emberünkkel, hogy a megrendelt ladikok április 4.-én délben itt fognak várni bennünket.

Most, hogy viszontláttam ezt a vidéket, ahol legutóbb, első ízben, 1896 tavaszán jártam, gondolataim az élet csodálatos és kifürkészhetetlen útjain merengtek. Akkor nem sejtettem még, hogy harmincnyolc hosszú év után még egyszer visszakerülök ide!

Pompás látvány volt a Köncese-dárja. Élesen kirajzolt partjait itt-ott bokrok és kisebb erdőfoltok tarkították. A jobbpart közelében lándzsahegyalakú sziget emelkedett

ki a vízből. Csónakot csak egyetlen egyet láttunk, de korhadt teste már kiselejtezetten, vízzel telten hevert a sekély part mellett az iszapban. Alig vártam már, hogy karavánunkkal együtt fölszállhassak megrendelt kis csónakjainkra és az árral meg evezővel vitessük magunkat az egykor víztelen sivatagon keresztül távoli célunk, a titokzatos vándorló tó felé.

Az ámbán jámenjében ezalatt elkészült az estebéd. Várt ránk a keleti turkok nemzeti eledele, a birkaszírban főtt, mazsolával, sárgarépával és hagymával kevert rizsfelfújt, volt pilmén (vadgalt birkahússal töltött gombóc), meg tojásrántotta főtt birkahússal; szóval csupa laktató, mohamedán fogás. A nyakatekert ízlésű kínai konyhaművészet csemegéiben ezúttal nem volt részünk.

Vacsora után felkeltünk és elbúcsúztunk. Odakint már megsűrűsödött az alkonyati szürkület és közeledett az éjszaka. Georg bizonykodott, hogy lámpás nélkül is látja idevezető keréknyomunkat és könnyen elmegy rajta. De nem jutottunk messzire, kocsink máris menthetetlenül beleragadt az iszapba. Hiába mesterkedett Georg, egymaga nem tudta kiszabadítani a kocsit szilárdabb talajra. Végül kénytelen volt gyalogszerrel nekivágni a sötétnek, hogy segítség után nézzen. Sikerült néhány parasztot találnia, ezek azután kihúzták a kocsit a kátyúból és útbaigazítottak bennünket. Most már meggyújtottuk a lámpásokat és eredményes földerítő úttal a hátunk mögött, hamarosan elértük a tábort.

Április 3.-át is Sinnegában töltöttük. A vízi csoport: Hummel doktor, Kung mérnök, Csen, jómagam, továbbá két orosz kozák és kínai szolgálk közül kettő, csomagolni kezdte az utipoggyászt meg a személyes holmikát. Csia Kveinek, a szakácsnak, sok gondot adott a tűzhely, a lábasok, a fazekak, az étkezőkészlet meg az élelem becsomagolása. Fölfogadtunk még egy keleti turkot is. Ibrahimnak hívták és 1928-ban már szolgált Bergman keze alatt. Híres és ügyes antilopvadász volt. Minthogy felesége, gyermeke, apósa meg anyósa maradt Sinnegában, kikötött béré-

nek egy részét előre kérte. Kívánságát szívesen teljesítettük.

A víziek egész poggyászát, — egyebek közt tizenöt ember kéthónapi élelmét, — alkonyatkor három szekérre raktuk. Ennek a szállítmánynak még az éjjel Köncsébe kellett érnie és új barátunknál, az ámbánál jelentkeznie. Két sátort, ágyaikat meg a konyhát másnap reggel egy negyedik szekérnek kellett odaszállítania.

Amikor fölpiroslott a hajnal, a csónakos csoporthoz tartozók elbúcsúztak az autós csoport tagjaitól. Az autósoknak ugyanis jókora kerülő úton kellett elérniök Szajcsekét, a folyónak azt a jól ismert kanyarodóját, ahol 1896-ban táboroztam. A két csoportnak ott kellett találkoznia. Az út a vizen és a szárazföldön egyaránt túlságosan bizonytalan volt, azért a találkozásra nem állapíthattunk meg pontos időpontot. Csak abban egyeztünk meg, hogy amelyik csoport előbb odaér, megvárja a másikat. Fontos volt, hogy mindaddig, amíg nem vagyunk túlságosan messze az emberlakta vidékektől, ne szakadjon meg köztünk az érintkezés, mert akkor majd, amikor a csónakos csoport utoljára fordít hátat az autós embereknek, teljesen magunkra leszünk utalva, olyan vidéken, amerre egyetlen élő emberre sem akad.

Köncsében azonnal fölkerestük az ámbánt. A kis kerületi főnök közölte, hogy minden, amit megrendeltünk, lent vár már bennünket a folyóparton. Ő maga is lejtött velünk a vízhez. A partnak az a része, amelyet legutóbb behajózóhelyül kiszemeltünk, most egészen más látványt nyújtott, mint legutóbb. Hat nagyobb meg ugyanannyi kisebb ladik volt kikötve a part lépcsős terraszának lejtős oldalába szúrt evezőrúdhoz. A parton nagy halom deszka meg rúd is hevert; a hosszuk megfelelt két ladik szélességének.

Az ámbán bemutatta a szolgálatunkra felfogadott tíz «szucsi»-t, szószerint «vizi-ember»-t, vagyis evezőslegényt. Szádik, Hájit meg Rozi Csong-kölből, Szejdul, Hasim és Musza Áhun Köncséből, Szájit, Avejle, Abdurahim és Ozmán pedig a folyó mentén lefelé kétnapi járásra fekvő Ak-szupe

faluból való ember volt. A legénység fejevé Szejdult nevezük ki.

A Tarimon, a közvetlenül Jarkend alatt kezdődő vidéktől a folyó végéig használatos ladikokat egyetlen nyárfa-törzsből baltával vájják ki. A közepes nagyságú ladik körülbelül négy méter hosszú, de oly keskeny, hogy a fenekén, kinyújtott lábbal csak egy ember ülhet; két kezével a hajócska peremébe kapaszkodhatik, de oldalra nem tud elmozdulni. A ladik törzsének keresztmetszete kerek, mint a nyárfa törzse, azért rendkívül bizonytalan egyensúlyi helyzetben fekszik a vizen. «Veeszületett» nagy hajlamosága van a fölbillenésre, amint a terhelése kicsit is egyenetlen. Az evezősök azonban ügyesen hajtják, kormányozzák és éppoly biztosan mozognak rajta, akár a svéd faúsztató munkások odafönt a norrlandi folyókon úszó fenyőtörzseken. Az evezős vagy áll vagy térdel a ladik farában és biztos kézzel, széleslapátú evezővel irányítja az esetlen jószágot. Ha sürgős az út, egy ladikon ketten is eveznek és oly sebesen hajtják, hogy a víz szinte sisteregve habzik alattuk. Jónéhány napba telik, míg az idegen megszokja a hirtelen mozdulatokat, megtanul hozzájuk alkalmazkodni és maga is tud vigyázni a csónak egyensúlyára.

Nekünk azonban most, majdnem kéthónapos vízi kirándulásunk alatt, dolgoznunk is kellett a csónakokban. Jómagam részletes térképet akartam rajzolni az új Kum-dárja folyóról, Csennek a víz mennyiségét, mélységét, folyási sebességét, szélességét stb. kellett mérnie és jegyeznie, Hummel feladata pedig növények és állatok, főként madarak gyűjtése és preparálása volt. Minthogy jókora terhet jelentett az élelmiszerünk, a sátrunk, az ágyunk meg egyéb felszerelésünk is, ezeknek a könnyen fölbillenő ladikoknak egyesével nem sok hasznát vehettük. Ezért embereinkkel a ladikokat párosával egymáshoz kötöttettük és középen a deszkákból fedélzetet rakattunk rájuk. Amikor az íróasztalomká kinevezett üres ládán írtam vagy rajzoltam, a «fedélzet» szélső deszkáján ültem s a két lábam egy-egy csónakban pihent. Hátam mögé összecsavart ágyam volt

kötözve; hátradőlve kényelmesen nekítámaszkodhattam. Egyik evezőslegényem, Szádik, a jobboldali ladik orrában, a másik, Hájit, meg a baloldali ladik farában állva vagy guggolva evezett. Reggeltől estig szinte szakadatlanul eveztek és mondhatom, általában többet vittek előre az evezőlapatok, mint a víz sodra.

Csen a maga kettős ladikját rendezte be ügyesen a mérések céljára; műszereinek ládákból két alacsony asztalt ütött össze. Hummel hajója hamarosan valóságos laboratóriummal változott. Az első napokban Kung mérnök is velünk tartott. Rendszerint Csennél vendégeskedett és segített neki a méricskélésben.

A negyedik páros ladikon Csia Kvei, a szakácsunk, egy svéd missziós állomásról való keresztény kínai, lakott Eraszin Szokolenkóval, a fiatal kozákkal. Ők tartották rendben a tűzhelyet, a konyhai felszerelést meg az élestárt. Másik kozácunk, Konstantin, a turkon és oroszon kívül kínaiul és mongolul is beszélő szemirecsenszki szolón fiú, Hummelnek segédkezett a madárőrök kikészítésében és rendkívül használhatónak bizonyult.

Mondanom sem kell, hogy az egyenkint ingatag ladikok, amint rudak meg deszkák segítségével egymáshoz erősítettük őket, egyszeriben szilárd és biztos tutajjokká váltak. Kiderült, hogy az élelmiszerpoggyász kettős csónakok számára is túlnehéz teher. Ezért hármásával összekötött ladikokból két igazán teherbíró tutajt építettünk és arra raktuk föl. Így tehát összesen tizennégy egyes ladikot vásároltunk meg. Az egész büszke hajóraj, amelyen az új folyó meghódítására indultunk, nem került többé hatvan svéd koronánál (kb. 80 pengő).

Egész napunk ezekkel az előkészületekkel telt el. Két sátrunkat erre az időre a parton állítottuk föl. Legényeink zsákmányoló körúton jártak Köncse bazárjaiban és 800 zsin, vagyis 480 kiló liszttel tértek meg. Ezt az egyéb tartalék-élelmiszerral együtt szekereken egy nap és egy éjszaka alatt Ak-szupe faluba fogjuk szállíttatni. A liszten kívül még egyéb vásárlásokkal is gazdagítottuk élelmiszerkészle-

tünket, így főként rizzsel, tojással meg dióval, de vettünk kötelet, tartalékevezőket és néhány hosszabb csákyarudat is. Ak-szupében háló- meg egyéb másféle halászókésztség is várt ránk, de ezeket útnk alatt egytelen egyszer sem használtuk. A Köncsébe bejáró szegény parasztok meg a háborúban kiszipolyozott kereskedők hálásak voltak az Égnek, hogy végre olyan vevőik akadtak, akik a vásárolt áruért becsületesen meg is fizettek. Evezőslegényeink, a szucsik, a teljes ellátáson kívül, fejenként és havonként öt ezüstdollárt kaptak. Hogy otthonhagyott családjuk se maradjon fillér nélkül, egyhónapi bérüket előre kiadtuk. Az utolsó pillanatban derült ki, hogy a legénység egy emberrel kevesebb a kelleténél, ezért tizenegyediknek fölfogadtuk a köncsei Apakot.

A kíváncsi báméskodók sorai csak késő este kezdtek ritkulni. Végre mi is visszavonulhattunk sátrainkba és lepihenhattunk.

Másnap jókor útra akartunk kelni, de szép szándékunk ezúttal is megghiúsult. Az utolsó pillanatban még rengeteg apróságot kellett elintéznünk: nap ellen védőernyőnek Hummel, Csen meg jómagam «hajójára» szalmaszőnyeget, rudakat kellett vennünk, evezőseinknek föl kellett rakniok saját poggyászukat a legénység holmijának átengedett külön kettős ladikra, s végül meg kellett várnunk, míg Csen a partszakadék csúcsán ülve kínai papírliangban (ezüstdolláronként 35-ével) kifizette szállítóink járandóságát.

Végre 1934 április 5.-én, amikor a nap már égi útjának nagyobb részét megtette, minden föl volt rakva a csónakokra és szilárdan lekötözve. A «vízi emberek», kezükben az evezőruddal, elfoglalták helyeiket. A városka egész lakossága, az ámbánnal az élén, órák óta ácsorgott a parton. Türelmesen váraoztak, hogy tanui lehessenek elindulásunknak. Hiszen a folyó sodra olyan vidékekre fog vinni bennünket, amerre még nem járt közülük senki. Ilyen látványban még soha életükben nem volt részük és egyikük sem értette meg, milyen célból indulunk neki kelet felé a sivatagnak az új folyó ismeretlen víziösvényén. Volt köztük

két kereskedő; ezek valami affélét hallottak harangozni, hogy a tizenhárom évvel ezelőtt új mederbe tért folyónak, a Kum-dárjának a vize egész a kanszui Tun-huang városig folyik. Hogy addig megyünk előre, ameddig a víz ki nem fogy alólunk, nem nagy mesterség, vélekedtek, de hogyan jövünk majd *vissza*, ár ellenében? Nem tagadom, ez a gondolat egy pillanatra a mi agyunkon is átfutott, de nekem csak az volt fontos, hogy a folyó egész pályáját, a torkolatáig, térképre rajzoljam. Hogy azután mi lesz velünk, arról ráérünk majd akkor töprengeni! Hiszen megvannak az autóink, ha pedig a terep gépkocsik számára járhatatlan lenne, legrosszabb esetben gyalogszerrel térünk vissza a folyóparton — vizet, vízimadarat meg halat mindig találunk majd a kezünk ügyében. A kaland és a szerencsejáték izgalma lebegett útunk fölött. De ez csak vonzóbbá tette ezt a vállalkozást. Vízi utunkat egyideig még biztosítják előre elkészített támaszpontjaink, s az igazi nagy kaland majd akkor kezdődik, amikor már az utolsót is elhagytuk és napról-napra messzebbre kerülünk.

A parton két fiú guggol és tenyerükből szürsölik a zavaros folyóvizet.

— Minden rendben van? — kérdezem.

— Minden, uram! — hangzik a felelet mindenünnen.

— Akkor induljunk!

Szádik, a csónak orrában evező legényem, függőlegesen a vízbe mélyesztí az evezőt és teljes erejével nekifeszülve húzza, Hájit, a kormányvezős pedig evezőrúdját a partnak feszítve tolja a csónakot a folyó közepe felé. Két-három akadozó zökkenés után elválnak a csónak a partról és kisiklik a vízre. Az ár azonnal elkapja és viszi lefelé. Jobbkéz felől csakhamar elmarad mögöttünk a folyó jobbpartjához közel húzódó, lándzsahegyalakú sziget. Utánunk siklik már a kettésével-hármasával egymáshoz kötözött csónakok egész raja — már kezd a távol ködébe veszni Könöse sok kunyhója, szürke agyagháza s a bámész tömeg. Elhalón még sokáig utánunk hangzik egy-két búcsúkiáltás:

— Khuda jól verszun! Jó utat adjon az Isten!

Első napunk a folyón.

Csodálatos, nagyszerű! Nem tudom szavakkal kifejezni, mennyire élvezem ezt az utazást. Egy egész hónap keresztül tungán katonahordák fenyegették az életünket és börtönünk falai között szabadságunk is gúzsba volt kötve. Most pedig kint járunk a sivatagban, nincs más ellenőrünk, mint két derék kozákunk; nekik ez a hajókázás a kellemes szabadságot, nehéz hadiszolgálatuk megszakítását jelentette. Nem sok idő múlva hátat fordítunk a legutolsó embernek is itt, a világ egyik legelhagyatottabb táján. Életem legközelebbi szakasza most majd megint egy ázsiai folyó hátán fog eltelni. Ehhez hasonló utazásaimról sok felejthetetlen és drága emléket őrzök. 1899-ben tutajon vitettem magam végig az egész Tarim-on, a következő évben pedig csónakokon jártam be a folyó akkori deltáját és térképre rajzoltam a tekervényes mellékágakat. 1907-ben nagyon rövid, de feledhetetlenül festői utat tettem a Cangpo-folyón, vagyis a Brahmaputra felső folyásán, Tibetben. Akkor használt csónakom jakbőrökből összevarrt alkotmány volt. Kilenc évvel ezután ismét tutajoztam: 1040 km-t tettem meg Dzerabrusztól Feludzsáig az Eufrát vizén lefelé, majd pedig 1930-ban kínai dzsonkán hajókáztam le a Luan-ho-folyón, Dzsehol tartományból a tengerpartig.

És most ismét sok kedves élményt ígérő úton vagyunk egy ázsiai folyón lefelé. Csakhogy ez az új utazás sokkal nagyobb jelentőségű, mint az eddigiek. Ez lesz ugyanis a záróköve annak a nagy vízrajzi és negyedkori geológiai kérdéstömegnek, amely a «Vándorló-tó»-val függ össze. Éppen ezért sokkal nagyobb várakozással és kedvvel indul-

tam neki ennek az útnak a Könçe-dárján és folytatásán, a Kum-dárján, lefelé, mint eddig bármikor.

A vizen és a vízből éltünk. Hiszen a víz szolgáltatta a hajtóerőt: sodra megállás nélkül egyre közelebb vitt bennünket távoli célunkhoz. A Könçe-dárja víztömege lassú esésű, szeszélyesen kanyargó medrében tömören és súlyosan siklott kelet felé. Az a víziút, amelyen most hajókázunk, a legalsó része volt annak a vízlevezető rendszernek, amely a Tarim főtörzsében egyesül. Csónakjaink azonban olyan folyón úsztak lefelé, amely annál kisebb lett, minél messzebbre jutott kelet felé.

Körülbelül két nap múlva kell majd elhaladnunk a Tarimból eredő utolsó kis mellékág torkolata előtt, azon túl pedig azoknak a parti tavaknak és mocsaraknak sora kezdődik, amelyek fokozatosan dézsmálják a folyó vizét és mindegyre kevesebbet hagynak meg belőle a főmederben.

Főként Nils Hörner és Parker C. Csen 1930—31 telén tett útjának eredményéből tudtuk, hogy az az állítás, hogy a folyó háromnapi járásnyira megközelíti Tun-huangot, nem felel meg a valóságnak. Tudtuk, merre fekszik az új Lop-nor-tó, és hogy ott a Kum-dárja véget ér. Mindössze az a kérdés volt még tisztázatlan, vajjon a folyó hajózható-e egészen addig a vidékig, ahol Hörner és Csen a delta elágazódását megvizsgálták. Számunkra épp a bizonytalanság tette csábítóvá ezt a mostani fölfedező utat. Az alattunk csobogó szürkészöld víz messze-messze tájakról került ide. Ha az ember megmerítette ivóedényét, hogy szomját oltsa a folyóból, a vízcseppek nem árulták el, a világ mely táján hullatta le őket a felhő a földre, s hogy erecskéken, patakok medrén, mellékfolyókon át merről gyűltek össze a Tarimba. A Kaskár-dárján, a Géz-dárján meg a Raszkán-dárján leáradó víz a Pamír, Kara-korum és Nyugat-Tibet örökös hóval borított hegyoldalaiból és kékesen csillogó gleccserjeiből ered. A Kun-lun hegytömege a Kara-kas meg a Jurun-kas medrében küldi el vízadóját a Kotán-dárjának, ez az utóbbi pedig a nyár két hónapja alatt egyesül a Tarim-mal. Az Akszu-dárja a Tien-san meg a Kan-tengri vizét hozza el

adóban a folyó főágának. A csónakjaink alatt csobogó és tovasiető víz legnagyobb része a Tien-sannak abból a részéből származott, amerre a Kaidu-gol forrásai fekszenek. A Kaidu-gol-on márciusban Kara-sár városánál átkeltünk.

Éppen ezért az ember, amikor iszik egy pohárral ennek a folyónak a vizéből, amelyen most jóideig élni fogunk, más érzéssel emeli szájához az edényt, mintha valahol a hegyek között forrás vagy patak vizéből oltaná a szomját. Valami csodálatos különös van ebben a vízben, ebben az itálban, hiszen Közép-Ázsia forrásvizeinek egész keveréke. Ez a földrész a tulajdonképpeni Ázsia belseje, koszorúként észak, nyugat és dél felől a világ legmagasabb és legvadabb hegyrendszerei ölelik körül a Tarim-medencét. Lassacskán, mint mindent, ezt is megszokja az ember, de kezdetben valami ünnepeles érzés ragadja magával, ha azokra a döbbenetesen hatalmas hegységekre gondol, amelyekből ennek a kelet felé haladó útjában lassan sorvadó folyónak a vize származik. A pohár minden cseppje távoli üdvözléteket hoz magával s az ember gondolatban fölköszönti a messze emelkedő magas vidéket ott, a gleccserek és az örökös hómezők peremén, ahol az Ovis Poli, Marco Polo hatalmasan megcsavart szarvú vadjuha éli szabad életét és fürgén pattan szikláról-sziklára. Az ember szinte hallja a hómezők széléből fakadó, olvadt jégből és hóból táplálkozó patakok csörgedezését, szinte látja a partjaikon zavartalan békeességben legelésző orongó-antilópok és vad jakok csordáit, szinte várja, lesi a tibeti vadászok egyhangú énekének elhaló visszhangját és elöltöltős puskáinak tompa dördülését. Ott, ahol ez a lassú folyó még sebes, fiatal patak, vadszamarak sűrű csapata száguld tova vagy védekezik a támadó, éhes farkasok ellen. Lejjebb, a Tien-san magas völgyének rétjein és legelőin, kirkizékek és mongolok tarka børsátrai között birkanyájak és pásztoraik ittak ebből a vízből, amelynek legalsó szakaszán most mi siklunk egyre messzebbre kelet felé.

Lóháton, jak- meg tevekaravánokkal már bejártam

mindazokat a vidékeket, ahol ennek a folyónak a forrásai éneklik soha el nem csöndesülő dalukat. Negyvennégy év telt el már azóta, hogy a legelsőt közülük megismertem. Ezért nem is csodálatos, hogy most úgy éltem át ezt az utazást, mint valami viszontlátást és a folyó tükrén kecsesen és hangtalanul táncoló örvénykéket úgy köszöntöttem, mint régi jó barátaimat. Mintha csak hazajöttem volna közélük.

Megismerlek! Te a Muz-tag gleccseréből jöttél, a Tagdumbas-Pamirról, abból a gyilkos magasságból, ahonnan én 1907—8 telén elindultam Tasi-lunpo kolostorvárosa felé és átvágtam Tibeten a halál csontujjainak árnyékában! Emlékszel, milyen fenyegető zúgással, milyen tajtékosan habzottál az én kis fehér ladikom körül, amikor jéghideg vizeden, murvás ágyadon átvitt?

A Tarim, akárcsak a legtöbb sivatagi folyó, az emberi élet különféle szakaszait példázza. Vidám gyermekként ujjongva csobog a kis vízér a bércek szikláinak mohái és zuzmói között. Azután ifjúvá nő, harsogó, zúgó, vad patakká és ellenállhatatlan erővel tör és ás magának ágyat a legkeményebb sziklákon keresztül. Dörgő erejű zuhataggá erősödik, s amikor férfikorának delén maga mögött, a hegyek között hagyja a legyőzött nagy nehézségeket, megfontoltabb, lassúbb futással folyik ki egyenletesebb tájakra. Aztán megöregszik a folyó, futása egyre lassúbb és csöndesebb lesz. Ereje most már nem növekszik, mint eddigi élete során, hanem egyre fogy. A folyó, akárcsak az ember, áthaladt életének zenitjén. Most már nem harcol, nem küzd, türelmesebb lesz, már inkább csak van, mint él, víztömege lépésről-lépésre csökken; végül meghal és menthetetlenül beleomlik sírjába, a Lop-norba, a vándorló tóba.

A Tarim legalsó folyása azonban, mint néhány nap múlva tapasztaltuk, mégsem volt annyira vén, mint hittük, a kor és a sok fáradság még nem gyöngítette el annyira, hogy már ne teltek volna tőle nagy tettek. Ez a folyó, bármennyire csöndesnek, békésnek és a végelgyengüléshez közelgő aggnak látszott, 1921-ben megmutatta, mekkora

erő rejlik még benne : széttépte és lerázta sokszázados béklyóit és új utat tört magának.

A folyó jelentéktelen kanyarodókkal, lassan vitt bennünket a hátán. Iránya nagyjából kelet-délkeleti volt. A kanyarodók homorú parti lépcsőit élesszélűre mosta a víz. A partok rendszerint függőleges, egy-két méter magas partfalak, míg a szemközti oldal partvonala egyenletes, lassú lejtésű és közvetlenül a víz szélén iszaptakaró szegélyezi. Ritkás ligetekben vagy elszórtan, magányosan, nyárfákat látunk jobbra-balra. Nem a magas, karcú jegenyenyárfa, hanem az egész Kelet-Turkisztánban elterjedt alacsony és kerekkoronájú *Populus diversifolia* tenyészik erre. A főtörzsek között dúsan nő a sok tövises bokor, tamariszkusz, és sűrű a nád. A víz mellett itt-ott egy-egy pásztor legelteti kecskéit vagy birkanyáját.

A balparton a lehető legegyszerűbb, rudakból, ágakból és rőzséből összetákolt, náddal fedett kunyhó, ú. n. szatma, áll. Éjszakánkint a pásztor menedéke ; birkáit a közeli karám védi. A kunyhóval szemben keskeny csatorna vezet a szomszédos parti tóhoz. Ez a pocsolya is egyike azoknak az élősködőknek, amelyek innen kezdve a torkolatig egyre szívják és senyvesztik a folyó életerejét. Magas vízálláskor a folyóból átárad a víz a sekély tóba. A nagy felület szakadatlan párolgása a csatornán keresztül valósággal szívó hatással van a folyóra.

Csendesen és zavartalanul siklunk lefelé a vizen. Szél nem fúj, a folyó felszíne gyakran olyan síma, mint a tükör, és élesen visszaveri a festői csónakok képét. Két csónakpár előttünk jár, kettő meg mögöttünk, azonban a kis hajóraj belső elrendezése állandóan változik. Jómagam is hol az élen járok, hol meg a sereghajtó vagyok. Valamennyi csónakon zeng az evezőslegények éneke. Az egyhangú, mélabús dalok üteme megkönnyíti az evezést. Az evezős, ha énekel, nem fárad el vagy legalább is csak akkor érzi a fáradtságot, amikor az éneklést abbahagyja. Az első evezőcsapással együtt kezdődik az ének s az ütemet az evezőlapátok csobbanása méri. Néha csoportba verődnek a csó-

nakok, ilyenkor valamennyi evezős együtt énekel, vagy pedig egymásnak felelgető énekkarrá fejlődik a társaság: egy részük éneklí a strófák szövegét, a másik részük pedig a refrént. A műsoruk nem nagyon változatos, ugyanazokat a dalokat halljuk mindennap, reggeltől estig. Az ember hamarosan valamennyit megtanulja maga is, de mégsem únja meg és belátja, hogy éneklés nélkül nem lehet evezni.

Két összekötözött csónakomon keresztben deszka fekszik. Ezen a deszkán ülök. Ráhajlok az íróasztalul szolgáló ládára. Elöttem kiterítve fekszik az első számú térképszelvény-lap. Legfontosabb műszereim az iránytű, az óra meg a ceruza. Hosszabb távolságra, még ötpercesre is, csak ritkán mérhetek, hiszen haladásunk iránya rendszerint egy-két percenkint változik. Ezért szinte szakadatlanul rajzolni kell és csak akkor érek rá valami naplófeljegyzésre, amikor csónakunk több percen át változatlanul egyirányban halad előre.

Ugyanígy le van kötve Csen is. Ő egyre a víz folyási sebességét méri és azt a sebesség-többséget, amit az evezősök munkája szerez. Az evezősök nagyobb értéket jelentenek, mint a víz sodra, a két érték összegéből tudjuk meg a megtett út hosszát. Csen dolga az is, hogy gyakran mérje a víz mélységét és hébe-hóba a folyó szélességét is.

Hummel a maga három csónakból összekötözött tuta-ján rendezte be laboratóriumát. A doktort teljesen lekötötték a növényei, rovarai meg madarai. Csakhamar teljesen elvesztettük szem elől.

A nap a látóhatár szélén búcsúzik. Sugarai bíbor-színűre festik a bokrokat, a fák törzseit és a part lépcsős terraszait. Hatot mutat az óránk, amikor elülső evezősöm, Szádik, hirtelen felkiált:

— Ördek kelldi.

«Ördek» keleti turk nyelven vadkacsát jelent, «kelldi» pedig annyit, hogy «jött». Nagyon el voltam foglalva a térképrajzolásal és hirtelenében azt hittem, hogy Szádik

Csónakrajunk a Könese-dárja partján. (Hummel felvétele.)

Berakodunk a csónakokba. Könese-dárja. (Hummel felvétele.)

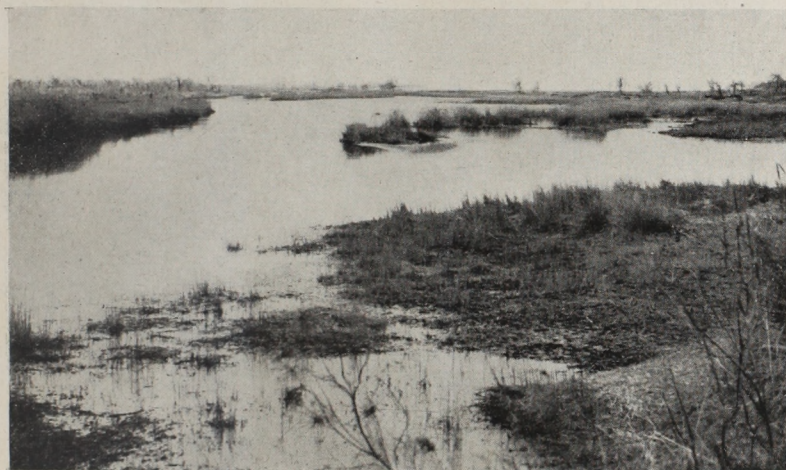

Ebéd a Köncese-dárja partján. A szerző, Csen és Kung. (*Hummel felvétele.*)

A konyhás különítmény a Köncese-dárján.
Li, Csia Kvei, Gugarin meg két evezőslegény. (*Hummel felvétele.*)

Kilátás Szaj-csekéből a Köncse-dárja folyásávalszemben. (*Bergman felvétele.*)

Csónakrajunk lefelé síklik a Köncse-dárján. (*Hummel felvétele.*)

Kaszim, Hummel szolgája, a Tarimban fogott pompás hallal.
(Hummel felvétele.)

Indulás Szaj-csekéből. (Hummel felvétele.)

valami vadkacsára akarja felhívni a figyelmemet. Azóta, hogy két órával ezelőtt elhagytuk Köncsét, nem láttunk kacsát. De ahogy felpillantottam, láttam, hogy a balparton velünk egyirányban haladó két lovasra mutat. A két lovas megállította paripáját és integetett, hogy beszélni akar velünk. Ekkor értettem meg, hogy az egyik lovas, egy fehérszakállú öregember, régi hűséges szolgám, Ördek, a «vadkacsa». Az öreg azért jött, hogy életében mégegyszer, több mint harminc év után, viszontlássa egykori gazdáját.

Utasítást adtam, hogy kössünk ki. Ferdén átvágtunk a folyón és a két lovas mellett értünk partot. A fehérszakállas lekászálódott az alig két méter magas partlépcsőn és fől szállt a hajóra. Két szeme könnyben úszott, amikor felém nyújtotta kortól és munkától kérges, kemény tenyerét. Csakugyan Ördek volt, senki más. A sok-sok esztendő bizony kiméletlenül elbánt vele. Sovány volt, ráncosképű és elnyűtt, homlokán mély barázdákat szántott az idő, arcát barnára cserzette a nap, szakálla és bajusza csapzott tincsekben lógott a mellére. Fejét kegyetlenül megviselt, kopott prémsapka fődte, testét «csapán», vagyis közönséges keleturkesztáni köpeny takarta. A kifakult és rongyos ruhadarabot vászonöv fogta össze a derekán. Kitaposott eszímái elárulták, hogy már évek óta hordja őket és bennük járja útját fáradtan, sivatagokon, pusztákon és bozótokon keresztül.

— Isten hozott, Ördek! Hogy ment a sorod azóta, hogy nem láttuk egymást? Harminckét évvel ezelőtt találkoztunk utoljára.

— Az Isten megtartott, uram, azóta is, hogy téged szolgáltalak. Nem volt nekem semmi különösebb bajom, de bizony már réges-régen lemondtam róla, hogy valaha is viszontlássalak.

— Honnan tudtad, hogy én éppen ma fogok erre evezni a folyón?

— Ó, már idestova egy hónapja, hogy az a hír szállt el kunyhómba a Jangi-köl mellé, hogy te végre visszatérel Korklába. Azóta nem volt nyugtom, mindenáron talál-

kozni akartam veled. Amikor harminckét évvel ezelőtt Kaszárban elváltunk egymástól, azt ígérted, hogy egyszer még visszatérsz hozzánk. Mi vártunk, csak vártunk, te azonban nem jöttél. Akkori szolgálid közül már sokan meghaltak, de néhányan még élünk. És most igazán boldog vagyok, hogy régi vágyam végre teljesült.

Ezt az öreg Ördeket 1899 novemberében fogadtam szolgálatomba. Akkoriban tutajon a hatalmas Tarim folyón ereszkedtem lefelé és csakhamar elakadtam a téli jégzajlásban. Ördek egyike volt annak a négy embernek, akikkel együtt keresztülvágtunk a Taklamakán-sivatagon a Jangiköl és a Csercsen-dárja melletti Tatrán között. 1899 Szilveszter éjszakáján három bajtársával együtt ő is ott ült mellettem a nagy sivatag szívében gyújtott kis tábor-tüzem körül.

De résztvett abban a nagyfontosságú vándorlásban is, amikor 1900 márciusában végigjártuk a Kum-dárjának akkor már 1600 év óta kiszáradt medrét. Ugyanez év március 28.-án Ördeknek a Lou-lan romjainak fölfedezésében is dicsőséges szerep jutott. Ugyanis egy kozákkal együtt Ördek ment előre, hogy a tevéket átvezesse a legkényelmesebben járható helyen és így egyike volt annak a két embernek, aki az ősi folyóparton elsőnek fedezte föl a másfélezer évnél régibb faházakat. Az előkészítő ásatások helyén elhagyta egyetlen ásónkat és ezért legközelebbi táborhelyünkről egyedül vissza kellett fordulnia, hogy elhozza. Akkor éjszaka heves homokvihar támadt, Ördek elvesztette nyomunkat. De rendületlenül továbbfolytatta útját és a szerencsés véletlen keze egy templomromhoz vezette. Innen néhány szép fafaragványt hozott magával — a szobrocskák most a Stockholmi Keletázsiai Gyűjteményben vannak. Ördek azonban nem tért vissza hozzánk, míg az ásót is meg nem találta. Csak két nappal később érte utól a karavánt. Valamennyien nagyon megörültünk neki, hiszen már beletörődtünk, hogy soha többet nem látjuk.

A templomrom fölfedezése egész útitervemet felborította. Azonnal láttam, hogy Ördek rendkívül nagyjelentő-

ségű történelmi leletre bukkant; elhatároztam, hogy a legközelebbi télen visszatérek a régi sivatagi városba.

1901 nyarán, amikor mongol álruhában a burjátokozák Sagdürel meg a karasári mongol szerzetessel, Sereblámával együtt észak felől igyekeztünk megközelíteni a tibeti Lhasszát, Ördeket is magunkkal vittük, mert a lakatlan vidéken békességben és nyugodtan akartunk átaludni néhány éjszakát. Lovaink és öszvéreink őrzését éjjelente rábíztuk.

Két napig mentünk anélkül, hogy embernek akár csak nyomát is láttuk volna. Gond nélkül tértünk nyugovóra a második éjen is. Azonban éjfél tájban Ördek bedugta fejét a sátram nyílásán és halálra rémülten súgta:

— Bir adam kelldi — egy ember jött!

Puskával, pisztollyal a kezünkben rohantunk ki és vaktában lövöldöztünk a rablók után. Ketten voltak és két legjobb lovunkat elkötötték. Másnap reggel Ördeknek egyedül gyalog vissza kellett térnie állandó táborunkba. Szegény, teljesen elcsigázottan és szinte félőrülten érkezett meg — halálra rémítették azok az árnyak, amelyeket éjszaka látott és az életére törő rablóknak tartott.

1901 december 21.-én láttam utoljára a becsületes Ördeket, a hűséges «vadkacsát», aki életemnek rég elmúlt szakában döntőn fontos szerepet játszott.

Amikor megértettem, hogy Szádik, az evezősöm, az «ördek kelldi» kiáltással nem közönséges vadkacsát akart jelezni, hanem öreg útitársam és hűséges szolgám megérkezését, valahogy megfogott a hasonlóság a két rövid jelentés között: a mostani «Ördek kelldi» és Ördek saját komor ébresztője, «bir adam kelldi» azon a sötét tibeti éjszakán, amikor a szél panaszosan üvöltött sátram körül és a megtépett viharfelhők fenyegető sárkányokként vonultak el a hold előtt. Most is mondhatták volna ugyanezeket a szavakat. Csak az lett volna a különbség, hogy akkor az egy ember, a «bir adam», rablóbanda előőrsét jelentette, akit azért küldtek, hogy lovainkat nekik alkalmas irányba riogassa, most pedig, harminchárom évvel később, íme az

«egy ember» maga az én derék és becsületes Ördekem volt. Azonban, minthogy az évek nagyon is elszálltak már a feje fölött, nem sokat remélhattünk volna kapcsolataink késői megújításától.

A másik lovas, aki Ördek társaságában utólért bennünket a Könöce-dárja mentén, Szádik volt, a fia. Ördek ugyanis néhány évvel azután, hogy legutoljára találkoztunk, meg-nősült. Az öregnek is, meg a fiának is kis nádkunyhója volt Csarában, a Jangi-köl közelében. Főként halászatból éltek, de vadkacsa meg vadliba is került néha-néha és tojás is akadt. Lakóvidéküket a mostani háború alatt a tungánok kétízben is kirabolták. Tőlük is elvittek két lovat meg néhány birkát.

1899—1900 telén állandó táborom a Jangi-köl mellett állott. A Tarim jégtakarója kompunkat fogva tartotta; a folyó akkor még hatalmas, egyetlen mederbe gyűlt víz volt és ez az ágy vezette le egész Kelet-Turkisztán vizét. Csak a Könöce-dárja folyt már akkor is külön. A Könöce a maga útját járta és csak jóval lejjebb egyesült a főfolyóval. A régi mederben ma már a régihez képest csak elenyésző vízmennyiség folydogál és egyetlen csöppje sem éri el a Karakosun tavat, pedig ezen az állóvizen 1896-ban, 1900-ban és 1901-ben még hosszú csónakutakat tettem. A tavat Prsevalskij fedezte fel 1876—77-ben. Ott, ahol akkoriban még víztükör terült el, most az egész vidék már-már teljesen sivataggá változott. Maga a tó 1922-ben észak felé vándorolt és mi most ehhez az új tóhoz, a másfél évezred után újra feltámadt történelmi tóhoz, a Lop-nor-hoz igyekeztünk! Annál a vízvonalnál, amelynek hajlatait egyre messzebb kelet felé most követtük, biztosabb útmutatóra nem találhattunk volna.

De most nem időzhettünk tovább. A nap már-már eltűnt nyugaton a nyárfák törzsei mögött s az alkonyat nemsokára rá fogja teríteni fátylát a folyóra és az ezután következő kanyarodókban megnehezíti számunkra a kitérészt. Ördek fölkapaszkodott a parti terraszra, elhelyezkedett ütött-kopott nyergében és vágatva megindult fiával

együtt abban az irányban, amerre mi igyekeztünk. Alkalmas táborhelyet akart keresni számunkra, olyant, ahol tüzelőt is találunk és hogy a fák között kissé elegyengesse a talajt sátraink számára.

A folyó itt majdnem nyílegyenesen délkeleti irányba folyt és mielőtt a nappal utolsó halvány sugara kihúnyt volna, elértük azt a helyet, ahol a két lovas megkötötte állatát. Ördekék néhány száraz faággal elgereblyézték a rőzsét és táborunk számára közvetlenül a víz mellett megfelelő helyet készítettek. Kvei-huától számítva, Ecingolon, Hamin, Turfánon, Kara-sáron, Korlán és Jü-li-hszienen (Köncsén) át, ennek a táborunknak 54-es volt a száma. Az erdős vidéknek Uzun-bulung, vagyis «a hosszú kanyarodó» volt a neve.

Hajóink nagy kiáltozás és evezőpacskolás közben, hosszú sorban kötöttek ki egymás mellé a parton. Hosszú hajóútunk során most történt első ízben, hogy elhagyott, vad vidéken szálltunk partra. De a legénység hamarosan beletalálta magát szerepébe és egy-kettőre partra hordta a sátrakat, a ládákat, meg a konyhai berendezést. Mialatt Csia Kvei, a szakácsunk, az egyszerű tűzhelyet állította fel a szabad ég alatt, Ördek meg a fia tüzelőt gyűjtött, két evezősünk pedig vödörökben és kannákban vizet hordott föl a folyóból.

Hummellel, Csennel és Kunggal megosztott sátramat négyünk hálósákjával meg azokkal a kisebb ládákkal bútoroztuk be, amelyekben mindennapos használatra szánt holminkat tartottuk.

A ritkás nyárfaerdő törzsei, a tamariszkuszok és egyéb bokrok között sátrunk nyílásából kiláttunk a folyóra. A vízre lassan borult rá az alkonyat és az éj sötétje. Nemsokára vidáman pattogott a tűz a tűzhelyben, és a teavíz is felforrt. Csia Kvei meg a két kozák közös sátrat kapott, a legénység többi része azonban szívesebben aludt kint a szabadban, a tábortüzek körül.

Korlában egy hónapon keresztül állandó ideg feszültségben éltünk, folytonosan katonai őrizet alatt állottunk, így

téhát élveztük, hogy ismét Isten szabad ege alatt vagyunk. Az éj homályát lobogó tüzeink teszik világossá. Első térkép-szelvénylapom sokatígérőnek látszott és mindig az öröm hulláma futott át rajtam, valahányszor arra gondoltam, hogy végre úton vagyok ahhoz a szeszélyesen vándorló tóhoz, amelyet előttem még csak egyetlen európai: Nils Hörner magántanár látott. Hörner, Csen társaságában, 1930—31 telén a sivatagon át kelet felől jutott el a tóhoz és pontos térképet rajzolt róla.

Nem panaszkodhattunk, hogy az első napon túlságosan nyomasztó tavaszi hőség fojtogatott, hiszen a friss szellő szakadatlanul lebegve járt a folyó és a parti erdők felett. Sőt estére komolyan lehült a levegő, úgy, hogy odakünn nehezen rajzolhattunk. Éjszakára mínusz 0.8° -ra szállt le a hőmérőnk higánya. Jólesett a birkabőrből varrt hálósákok melege, s amikor a legények behozták az izzó parázssal megtöltött vasmedencét és kellemes meleg árasztotta el a sátor belsejét, megmerevedett tagjaink is felengedtek.

Vacsoránk zöldséglevesből, vajaskenyérből, sajtból, húsgombócból, burgonyából és mártogatni valóval együtt felszolgált kávéból állott. Vacsora után Ördek látogatott meg és órákon át mesélte életének sorsát. Gondolatban ismét átéltük a sivatagban együtt eltöltött izgalmas napokat, amikor felfedeztük Lou-lan romjait. Ördek a legapróbb részletre is emlékezett és hosszadalmasan elbeszélte, hogyan kereste az elhagyott ásót.

Csakhamar szürke hamu alá bújt a rózsaszínű parázs és az éj csöndje ereszkedett az Uzun-bulung mellett álló szellős tanyánkra.

Gyülekező Szaj-csekénél.

Fölkel a nap s vele együtt életre kél a tábor is. Behalatszik sátramba a kozákok katonás parancsszava. Küldik a legénységet, hogy a lehullott ágakból és rőzséből friss tüzelőt gyűjtsenek és vizet hozzanak a teához meg a reggeli főzéséhez. Hogy meleg legyen a sátorban, amikor a csípős hajnali levegőben kibújunk hálósákjainkból, friss parázsszal megrakott vastálat hoznak be. Jómagam ugyanis itt is, éppen úgy levetközöm éjszakára, mint odahaza és mosdáshoz hatalmas vasbádóg tálban meleg vizet kapok. A borotválkozással már nem vagyunk ennyire szőrszálhasogatók, de azért harmadnaponkint ezt a fényűzést is megengedjük magunknak.

Még föl sem öltöztem, máris ott párolog a tea a sátor közepén megterített alacsony ládán, mellette egy tál meleg étel, kenyér meg vaj. A kínai módra főzött rizs mindennap szerepel étlapunkon. De mindennél fontosabb mégiscsak a birkahús. Mindaddig, amíg a Köncse-dárján hajózunk, naponta találunk a parton pásztortanyákat és vásárolhatunk birkát. Csia Kvei még a svéd konyha szabályai szerint is, kitűnően ért az elkészítéséhez, de nagyszerűen ízlik a «siszlik» is. Ez afféle cigánypecsenye: az apró darabokra szelt húst vékony szalonnaszeletekkel váltakozva, izzó parázs fölött nyárson pirítják meg.

Víziúton sokkal egyszerűbb a táborbontás, mint künn a sivatagban, ahol mindent tevehátra kell kötözni. Itt csak berakjuk a holmit a ládába, összegöngyölgetjük a hálósákot meg a sátrakat, azután az egész poggyászt a rendes helyére nyomjuk a csónakokon. Szinte el sem

kezdtek még, már is készen van; az evezők nekifeszülnek a partnak, a csónakok kisiklanak az ár közepére s a folyó soha nem pihenő víztömege már víz is bennünket tovább.

Megint új napot kezdtünk. A sajátos arculatú tájék némán és ünnepélyesen bontja ki vonalait és színeit a reggeli napfényben. Az ég vakítóan ragyog. A partokon száraz bokrok és sárguló nádasok között ritkás, elvadult, gondozatlan erdő tenyészik. Csak az ég kék; éppoly kék, mint tükörképe a víz felszínén, de minden egyéb barnába és sárgába olvadó szürkeshínű. A fák koronája még meztelen, most bújnak az első rügyek. A homok, a por s az omladékos folyópart szürke tömegében csak a tamariszkuszok zöldje virít elevenen. Fakószürkék a csónakok, szürke az emberek arca, szürkék a kopott csapánok, de a szétszóródott kis hajóraj mégis festői látvány, s az ének tisztán, vidáman zeng a hűs reggeli levegőben.

A jobbparton vízág torkollik a folyóba: a Tarimból vezet ide. Sokkal hatalmasabbnak látszik, mint amilyen a valóságban. Felszínén nem látszik a víz folyása, hiszen elenyészően kis mennyiséggel adózik a Köncsének. Szellő sem lebben, a folyó hosszú darabokon tükörsímán ragyog s visszaveri a partvonal és a fák sötét törzseinek képét. A tükröt csak a csónakok törik össze kis időre, amint az evezősök szakadatlan csapásai előre hajtják őket. Gyakran halljuk a part felől, amint kacsák és más vízi madarak suhogó-csattogó zajjal szárnyrakelnek, s néha egy-egy hal pattan ki a vízből.

A parti terraszkok errefelé két, sőt néhol három méter magasak. Majdnem mindenütt függőlegesek, sőt ott, ahol aljukat a folyó kimosta, előre dőlnek a víz színe fölé. Peremükön az elmúlt év sárguló nádja leng s a sűrű gyökerek függönyszerűn lelógnak a vízbe. A mozgó víz apró hullámokat vetve játszik velük s amint mozognak, hajladoznak, olyanok, mint vékony kígyók megszámlálhatatlan serege.

A folyó ma sokkal szeszélyesebb volt, mint tegnap, az első napon. Néhány félkör alakú kanyarodó után egyenesen

déli irányba indult, de aztán hirtelen visszafordult északnak, majd kétszer is elkanyarodott dél-délkeletnek, észak-északnyugatnak és ugyanilyen girbe-gurba vonalban tekergett tovább, mintha bizonytalanul keresné távoli, ismeretlen célját.

Az ember ennél kevesebb ide-odaforogólódástól is megzavarodhatik. Most, hogy keletnek, majd kelet-délkeletnek tartunk, a nap izzó fénye egyenest a szemünkbe süt és tükörképe a síma, fényes vizen még jobban elvakít. A folyó azonban megint hirtelen kanyarodik és mire észbekapunk, a nap máris a hátunkra süt. A megváltozott világítással együtt egyszerre más lesz a tájék képe is. Így leng a nap előre-hátra, eleinte a látóhatáron, majd később, ahogy múlnak az órák, egyre magasabban. Csak az iránytű mutat változatlanul észak felé, alatta a sárgaréztok a csónakkal együtt fordul ide-oda, az egyre változó irányú kanyarodókban.

Déltájban, legfeljebb félórára, kikötünk a parton. Az evezősök is pihennek egy kicsit, meg teázunk is közben. Ez volt az ebédszünetünk, és ezt a beosztást megtartottuk az út egész folyamán. Csia Kvei valóságos bűvész: egykettőre lobog keze alatt a tűz és néhány perc alatt fölforr a víz.

Néhány kanyarodóban, amerre a mai nap során elhaladtunk, a partokon szokatlanul sűrű erdő festői képe sötétlett. Délután felé a balparti erdőszélen öt lovas pillantottunk meg. Sietősen lovagoltak az ár irányában, mintha az lett volna a szándékuk, hogy élénk kerüljenek. Még nincs egy hónapja sem, hogy autókaravánunkat Korlától délre meglepte a tungánok néhány lovasa és karabélyából rálövöldözött. Csak nem akarnak most itt a folyón is megtámadni és ránk löni? Az öt lovas könnyen lehetett a Nagy Ló szétszórt seregének néhány martalóca. Bizonyára zsákmányoló úton vannak és azt remélik, hogy jó fogást csinálnak velünk, élelmiszerünkkel és egyéb felszerelésünkkel! Tartsátok készen a puskákat! — kiáltottam oda a két kozáknak. Azonban ezúttal nem fenyegetett semmiféle veszedelem. Ördek meg a fia, amikor valamivel lejjebb ismét talál-

koztunk velük, elmondták, hogy a lovasok békés, turfáni kereskedők voltak. Családjaikkal együtt éppen itt tanyáztak ezen a vidéken, hogy azután Jarcsekétől továbbfolytassák útjukat Kutya felé.

Már alkonyodni kezdett, amikor e napi táborozásunk kiszemelt helyét, Jercsekét, elértük. A Korla és Csarklik között húzódo karavánút itt keresztezi a Köncse-dárját. Az utasokat meg a kereskedőket hátas és teherhordó állatjaikkal együtt egy öt csónakból összefogott, deszkákkal betérített komp szállítja át a másik partra. A kompot a folyó fölött kifeszített kötél mentén húzzák át a túloldalra. A révész agyagkunyhója a jobbparton állt. Mi is ott ütöttük fel sátrainkat.

Míg embereink a táborveréssel voltak elfoglalva, fölmentünk a révész kunyhójához. A szabad ég alatt földre terített szőnyegen porcelláncsészékben teát szolgáltak föl nekünk. Házigazdánk rendkívül csodálkozott a szokatlan látogatáson és eleinte nem tudta, mit gondoljon felőlünk. Azonban lassacskán teljesen megnyugodott. Két birkával, frissen fogott hallal és friss sütetű kenyérral ajándékozott meg bennünket, mi pedig viszonzásul az ország nem túlságosan megbízható bankóival róttuk le hálánkat. Hummel két poggyászos hajónkkal együtt jócskán elmaradt, mialatt a lobogó tábortűz körül üldögélve rá vártunk, alaposan kikérdeztük a révészt. Mindent kiszedtünk belőle, amit csak tudott a vidékről, a forgalomról, s arról, hogyan hatott a háború a kereskedelemre és hogyan változik a folyó árja évszakok szerint.

Az volt a szándékunk, hogy másnap korán reggel ismét útra kelünk, de ez a tervünk füstbe ment. Éjfél tájban ugyanis heves vihar támadt. Hummel felébredt és lesietett a csónakokhoz, hogy fölébressze a parton alvó evezősöket. Az erős hullámverésben ugyanis a csónakok könnyen megtehetnek vízzel, rakományuk elázik és tönkremegy. Az egész poggyászt partra rakattuk, ahová már nem értek el a hullámok. Sátraink erős hajlandóságot mutattak arra, hogy szárnyrakeljenek; ládákkal és zsákokkal raktuk körül

őket, s csak azután bújtunk vissza ágyainkba. Odakünnt a hullámok harsogva ostromolták a partot.

Az új nap sehogy sem csábított indulásra. A levegő tele volt homokkal és porral, még a közeli folyót is alig láttuk, az egész vidéket sűrű felhőként ülte meg a por. Ilyen időben legjobb nem szembeszállni az elemekkel. Mindannyian inkább bölcsen a sátrakban maradunk. Az evezősök a révész kunyhójába húzódtak és ott kockáznak birkacsigolyákkal. A kozákok a konyhasátorban a szakácsnak segítenek agyonütni az időt, mi pedig jegyezgetünk, olvasunk és mulatjuk az időt.

Április 8.-án reggel mínusz $0\cdot5^{\circ}$ -os éjjeli hideg után, bundába burkolózva rajzolgattam a térképemen, de merev ujjaimmal nehezen ment a munka. Már elpihent a vihar s azóta már néhány újabb kanyarodót is a hátunk mögött hagytunk. A partok közelében egyre sűrűbben apró, sárgásan csillogó, náddal benőtt, lándzsahegyalakú szigetkék állnak ki a vízből, köztük néhány koloncszerű, mint valami nagy sáfrányosgaluska. Elsiklunk egy kiugró földnyelv előtt. A parton vénasszony integet. Kosár van a kezében. Egyik csónakunk kiköt mellette. Az öregasszony kosara tele van friss vadlúdtojással. Nagy örömmel megvásároljuk. 56. számú táborhelyünknek jellegzetes volt a neve: Csurulmecs, vagyis «a kanyargó (folyó)».

Az április 9.-ére virradó éjszakán a hőmérséklet még lejjebb szállt: mínusz $1\cdot8^{\circ}$ -ot mértünk. Mialatt arra vártunk, hogy a tábort szétbontsák és a csónakokra rakják, Kung a parti erdőben kószált és kiszámította, hogy egy négyzetkilométeren 8200 fa áll. A legtöbb törzs közepeskorú, de akad köztük néhány vénség is, fantasztikusan girbe-gurba törzsük és ágaik kinyújtott lábú és kimeresztett karmú sárkányokra emlékeztettek.

Rövid út után elértük a kis Ak-szupe falut. Köncséből és Tikenlikből itt kellett megkapnunk a megrendelt lisztet, néhány újabb csónakot, evezőket meg köteleket. Ak-szupében, mintegy 70 család lakik. Legnagyobbbrészt Csárából vándoroltak be ide. Búzatermelő nép. Amikor eredeti földjük

mentén a Tarim kiapadt, a víz miatt ide költöztek át. Öntözőcsatornáik feneke most kb. egy méterrel van a folyó felszíne fölött, szeptemberben és októberben azonban beárad a víz ezekbe a barázdákba és szétterül a megművelt földeken. Ebben a körülményben értékes bizonyítékát találtuk annak, hogy a mesterséges öntözéseknek lejjebb a folyó mentén sem lehet akadály. A kis községnek saját iskolája is van — az épület azonban inkább csak afféle szatma, ahogyan ezen a vidéken a pásztorok szellős kunyhóit nevezik. Szali Bek, a falu legöregebb embere, egy magasnövésű, tagbaszakadt derék turk, meglátogatott bennünket. Nem jött üres kézzel, megajándékozott abból, amije termett. Elmondta, hogy a Tarim most már Esek-öldinél egyesül az Incsike-dárjával, s hogy a víz azután a Csong-kölből három ágban folyik át a Kőncse-dárjába. A legmagasabb vízállás szeptemberben és októberben következik be, a legalacsonyabb pedig a nyár végén.

Április 10.-én reggel «szárik-burán» vagyis sárga vihar ébresztett fel bennünket. Eléggé kemény szél, de csak kisöccse az igazi «kara-burán»-nak, vagyis a fekete vihar-nak. Mint rendesen, most is kelet felől zúgott. Mi nem törődünk vele és útrakeltünk. Mondhatom, nyugtalan, zavaros és izgalmas volt az utazás. A hullámok keményen döngették a csónakok oldalát, gyakran be-becsaptak, úgyhogy csak-hamar lábfürdőben ültünk. A fölcsapódó víztől mindenünk átázott. Amíg a magas part elfogta előlünk a szelet, élvezetes és nyugodt volt a hajókázás a náddal benőtt omladásos parti terraszok alatt, de amikor a folyó hirtelen keletnek fordult és mi az utolsó kinyúló földnyelv mögött nyílt vízre jutottunk, ahol a szél szabadon száguldhatt, ismét föltámadt a hullámok tánca és az evezősöknek minden ere-
lüket meg kellett feszíteniök, hogy amilyen gyorsan csak jehet, megint szélről védett helyre menekülhessünk.

Fülig bundába burkolva ülök és mégis fázom. Így nem mehet tovább, egy kicsit föl kell melegednünk! A balparton kiszáradt, halott nyárfák és tamariszkuszok szomorkodnak. Kössünk ki, rakjunk tüzet és igyunk meg egy csésze teát,

a kenyér meg a lúdtojás mellé. Ezek a naponta megismétlődő ebédszünetek kellemes megszakításai voltak a hajókázásnak és a meglehetősen megerőltető térképező munkának. Azonban legfeljebb 40 percet szánhattunk pihenőre. Miután kívül-belül jól felmelegedtünk, sietősen megint csónakba szálltunk és útrakeltünk.

Evezőseink nagyon ügyesen kerülnek ki a víz alatt leskelődő, alattomos homokzátonyokat. A víz sárgásszínű árnyalata árulja el hollétüket. Csak ritkán akadunk fönn egyiken-másikon, de hamarosan ismét le is kerülünk róluk. Hébe-hóba egész nyárfatörzsek mellett haladunk el. A fa a leomló parttal együtt zuhan a folyóba, azután valami sekély helyen megakad a meder közepén. A törzsön és ágain fönnakad az úszó száraz nád, tamariszkusz-ág meg egyéb hulladék, és egyre jobban meggyülemlik. Idővel így kis sziget támad a vízben. Büszkén és előkelően vadludak húznak el fölöttünk. A nap a látóhatár párájába merül, olyan, mint a csiszolatlan rubint. Agzi-tár-tokaj, vagyis «a szűk torkolat erdősége» nevű táborhelyünk körül Kung számítása szerint 10,500 fa nő egy négyzetkilométeren, átmérőjük közvetlenül a föld színe fölött átlagban 24 centiméter.

Az április 11.-ére virradó éjszaka legalacsonyabb hőmérséklete mínusz 2·8° volt, — meglepő hideg így tavasz közepén. Úgy éreztük, mintha az őszbe mennénk bele. A nappal azonban tiszta és napos fényével üdítő változatoságot hoz egyébként meglehetősen egyhangú életünkbe.

Ismét két kanyarodót hagytunk el. Ettől kezdve a folyó mintha azon erőlködött volna, hogy kiegyenesedjék. Jókora darabon nyílegyenesen vitt bennünket kelet-északkelet felé. A balpart homokdűnái és tamariszkuszai közül már messziről fehér sátrak világitanak felénk, körülöttük sok ember, ló meg lovas.

— Az ott Szaj-cseke! — magyarázta két evezősöm, Szádik meg Hájit. Ezen a helyen, «a kavicsos sivatag folyókanyarulatánál», adtunk találkozót az expedíció többi részének.

Szádik meg Hájit úgy nekifekszik az evezésnek, mint

még soha. Az evezőrudak meghajolnak, mint a megfeszített íjj, a víz habosan freccsen szét a csónakok orrán s hajónk úgy suhan a folyón, mint a megriasztott vadkacsa. A távoli tarka kép egyre közelebb jön s egyre részletesebbé válik. Az emberek egy része csomóban áll a part legmagasabb pontján, mások meg a kikötőhely felé sietnek. Ott látom valamennyit, a mieinket. Megismerem a férfias egyenes tartású, szakállas Bergmant, Yew-ra ráismerek nagy amerikai pápaszemérről, Georg magas mosolygó alak, az a napbarnított arcú, szőke fiú Effe: mögöttük Szerát, Gyomtya, meg a két kínai inas.

Amikor partra lépek, Effe meg a többiek egetverő hurrázásba kezdenek s a grammofon ünnepi indulót játszik. Sok kezet végigszorogatok, azután bevonulunk a dűnák közé, a táborba. Turfánból jött utazó kereskedők a nézőink. Bergman betessékel a sátrába. A magaslatról, ahol áll, nagyszerű kilátás nyílik fölfelé a folyóra, arra az útra, amerről jöttünk. Kávét meg körömfaladékos vajaskenyeret szolgálnak fel, étkezés közben mi beszámolunk víziútunkról, a többiek pedig elmondják sivatagokon és homoktengeren keresztül megtett fásasztó útjukat. Megszemléljük az autókat. Este Georg fogadónapot tart a sátrában. A sátor közepén tűz ég a tolgán-ban, vagyis abban a kettős vasgyűrűben, amely a bográcsot tartja. A lángok vörös-sárga fénye viharezett svéd, kínai, orosz, turk és mongol arcokat világít meg. A tűz éles fényében ott ül a fehérszakállú Ördek is, de nem maradt el Szali Bek sem. Teát kaptunk és sok különböző nyelven folyt a szó. A festői képet és az élénk színeket a tolgán-ból felszálló füst tompította.

Amikor a saját sátram felé ballagtam, szokatlan látvány volt a folyó balpartjának e máskor élettelen tája; ritkán száll itt égfelé akár csak egy pásztortűz füstje is. Most tizenhat máglya égett közvetlen közelünkben. Világító gyöngysor a folyó partján. Mert itt táboroztak a kutyai és turfáni turk kalmárok is. A pompás kivilágítás szinte valami kisebb kikötőváros partját juttatta az ember eszébe. Vala-

mivel lejjebb a folyó mellett, egy csoportban öt tűz égett, ott a mi szolgálaink és evezőseink fogyasztották vacsorájukat.

«A kavicsos sivatag folyókanyarulata» név maga is elárulja, hogy a sivatag ezen a ponton egészen a folyóig nyúlik és a terméketlen száraz pusztaság, ahol a halál csöndje az úr, itt nyújtja ki kezét a Köncese-dárja vizéből sarjadó élet felé. Szaj-csekénél nem most táboroztam elsősízbén. Harmincnyolc évvel ezelőtt, pontosabban 1896 március 23.-án már voltam itt egyszer. Akkor azonban kis tevékaravánnal, lóháton érkeztem ide.

A Szaj-cseke mellett egy egész napot töltöttünk. Meg kellett szerveznünk a legközelebbi időre tervezett expedíciót. A lop-nor-i útra csak ketten megyünk, Csen meg én. Hummel lassan halad, mert sokszor meg kell állnia a gyűjteményei szempontjából sokat ígérő helyeken. Kung mérnök majd visszamarad és autón teszi meg az utat, Bugyentubulakon és Altmis-bulakon át, esetleg a Szu-lo-ho-ig és onnan vissza a Lop-nor-hoz. Onnan Csent meg engem majd ő hoz vissza a főhadiszállásra. Hat kettős csónakunk és 10 evezősünk volt. Becsomagoltuk a poggyászt, fölrakodtunk és a hajókat hosszú útra készítettük elő. Arra a kettős csónakra, amelyre a liszteszsákokat raktuk, rácsos védőkorlátot is szereltünk. A két legnagyobb csónakot jó erősen egymáshoz kötöttük és rájuk raktuk hét nagy, egyenkint 150 zsin súlyú (1 zsin 0.6 kg) benzines hordónkat. Ezt a terhet, hogy az autókon könnyítsünk, majd mi visszük magunkkal a folyón az expedíció kiszemelt főhadiszállási helyére, a Jardang-bulak-forrás délkörének közelébe.

A harmadik kettős csónakra a konyha került, Gagarinna és Csia Kvei-jal, a szakáccsal, a negyedik a birkák utaztak, meg az élelmiszerkészletünk. Változatlanul az enyém maradt az ötödik és Csené a hatodik csónakpár.

Április 13.-án reggel a két élelmiszeres csónak, a konyha meg a benzines hajók előre indultak lefelé a folyón. Hummel egy kis útigyógyszertárat meg orvosi utasításokat adott Csennek, azután végül búcsúreggelit rendeztünk a «kikötő-

ben». Egybegyűlt az expedíció mind a nyolc tagja. Búcsúztunk. Most voltunk legutoljára valamennyien együtt. Ezután szétváltak útjaink a szélrózsa több irányában Amikor hazafelé indultunk, Szinkiangból vissza Kína felé, két társunk, Hummel és Bergman, már nem volt velünk. De már a legközelebbi találkozóhelyen, a Jardang-bulak melletti főhadiszálláson is hiányoztak néhányan.

Az autós szakasz csak holnap indul e hely felé. Ennek a csoportnak Bergman, Yew, Kung, Georg, Effe, a két mongol meg a kínai szolgák voltak tagjai. Csia Kvei, Csen meg az én szakácsom volt, Li pedig Hummel osztályához tartozott.

Beszállás! Indulás! Isten veletek! Szerencsés utat! Még egy utolsó kézszorítás, azután elindultunk ismeretlen sorsunk felé. Ki tudja, nem akadnak-e meg csónakjaink náddal benőtt tavakon és mocsarakon, ki tudja, nem állítja-e meg az autókat járhatatlan homok, vízmosás-szakadék vagy sziklás terep? A jövőbe nem lát senki. Elindultunk s velünk együtt eltűnt a Szaj-cseke melletti partról az a világváros is, amelyet két napra mi varázsoltunk oda, s a dűnákra meg a tamariszkuszokra ismét ráborult a sivatag csendje és békéje.

Utolsó napunk a Köncse-dárja vizén.

Szükségesnek tartom, hogy néhány szót szóljak a Köncse-dárja 1934 tavaszán mért vízmennyiségéről. Parker C. Csen a méréseket nagy gonddal és pontossággal végezte. A mérésekhez Lyth elektromos jelzésű vízmérő műszerét használta.

A Kaidu-gol folyó a Juldus-völgy felől jön és a Bagras-kölbe ömlik. Kara-sárnál február 28.-án másodpercenként 45·26 köbméter vizet szállított. A Köncse-dárja március 5.-én Korlánál csak 25·77 köbmétert vitt másodpercenként; ez az adat azt bizonyítja, hogy a Korla fölötti öntözőcsatornák a folyót víztömegének jelentős részétől megfosztják. Igen érdekes volt az április 7.-én a Jár-cseke mellett végzett mérések eredménye. E szerint a folyó medrében egy másodperc alatt 94·65 köbméter víz áramlott lefelé. A számadat nagysága elárulja, hogy a Köncse igen nagy víztömeget kap a Tarimból. Szaj-csekénél a víztömeg, április 12.-i mérésünk szerint, 96·87 köbméterre emelkedett. Ez azt jelenti, hogy közben a folyó újabb víztömeget kapott a Tarimból. Az utóbb említett helyen a folyó 67·1 méter széles, legnagyobb mélysége 5·50 méter és áramlási sebessége 1·099 méter másodpercenként. A 96·87 köbméteres másodpercenkénti vízmennyiség volt a legnagyobb mért adat egész útunk alatt. A parton látható sávokból ítélve, amelyek az áradások határát jelzik, valamint a kapott felvilágosítások szerint, az őszi vízállás (szeptember-október hónapokban) sokkal magasabb, mint a tavaszi, vagyis mintegy kétszáz köbméter lehet másodpercenként. Ennek a víznek legnagyobb része a Tarim megáradt medréből származik.

Mindez a víz Szaj-cseke alatt a sivatagba fut szét, tehát veszendőbe megy. A mi feladatunk éppen az volt, hogy vajjon ezt a vizet nem lehetne-e megzabolázni és az emberek javára hasznossá tenni. Kelet-Turkisztán oázisainak lakossága majdnem teljesen annak a víznek kényérékegyére van utalva, amely a körös-körül emelkedő hegységekből, a Kun-lunról, a Pamir-ról, meg a Tien-sanról árad alá és megszámlálhatatlan «arik»-on, vagyis öntöző-csatornán keresztül szétoszlik a megművelt földek és kertek között. Ha mindazt a vízmennyiséget, amely a Könccse-dárjában és ennek folytatásán, az 1921-ben halottaiból feltámadt Kum-dárjában a sivatagon át a Lop-norba ömlik, csatornázással föl lehetne fogni, sokezer ember számára lehetne megélhetést teremteni.

Mint említettem, április 13.-án elhagytuk Szaj-csekét, azt a festői «világvárost», amely a mi rövid látogatásunk alatt nőtt ki a Könccse-dárja parti homokbuckái közül, és a legpompásabb, akár királyok számára is alkalmas úton vitettük magunkat az árral ismeretlen sorsunk felé. A partok mentén lándzsahegy-alakú, náddal benőtt szigetek követik egymást és künn a partokon is messzire nyúló mezőkben sárgállik a nádas. Éles figyelmeztető rikoltások közben, süvöltő szárnycsapásokkal vadlúdak, kacsák és egyéb vízimadarak rebbennek föl közeledtünkre. Amint épp egy kis, sűrűn benőtt szigetke mellett siklunk el, egyik evezősünk kiugrik a csónakból és csakhamar féltucat vadkacsa-tojással tér vissza. Ha ugyanis a kacsa sűrű nádasból száll föl, szinte bizonyos, hogy tojásos fészket hagyta ott.

Hallom, hogy Erasin puskája kétszer is eldördül a sűrű bozótos parti erdőben. Megsebesített egy vadkant, de az állat elmenekült.

Nem sokkal előttünk fekete füstfelhő emelkedik. Ég a nádas. Hirtelen ijedség fut át rajtam, arra gondolok, hogy talán benzines csónakjaink gyulladtak ki. De nincs veszély, hiszen a benzin mögöttünk van. Mindenesetre szigorú parancsot adok, hogy mindkét tűzveszélyes csóna-

kunkat a tábortűztől mindig kellő távolságra kössék ki lehetőleg úgy, hogy a szél ne a tűz felől fújjon.

Időnkint csöndes a levegő és a folyó síma, mint a tükör. Ilyenkor nagy szúnyogtánc van körülöttünk. A moszkítóháló meg a cigarettafüst segítségével igyekszünk védekezni, amennyire lehet. Amikor az alkonyat kezdi fátylát szétteregetni a folyóra, tábort ütünk a balparton, ritkás fák, kidólt törzsek és ágak bozótos sűrűjében. Csia Kvei, a szakácsunk, a szabad ég alatt állítja fel a tűzhelyet. Csakhamar vígan pattog a rözse a vacsoránkat tartalmazó fazekak alatt. Sátorunkban Csen meg én erősfényű lámpa mellett feldolgozzuk aznapi megfigyeléseinket. A folyó meglepően mély, ma nyolcméteres mélységet is mértünk.

Április 14.-én reggel, amikor csónakjainkat ellökjük a parttól, köröskörül a harkályok szorgalmasan kopogtatják a fák törzseit. Kielégítő sebességgel siklunk az erdővel benőtt partok között. A víz tiszta, színe zöldesbe játszó. Megint apró, náddal teljesen benőtt szigetkék sora szegélyezi a partot. Másnap reggel Szepe Niasziginél, mialatt éppen táborozunk a jobbparton, Ala Kullu bek, Csára falu legöregebb embere — bírása — látogat meg bennünket. 260 zsin búzalisztet, öt új evezőt meg 27 öl halászhálót hoz magával. Ala Kullu egy partmenti szatmában, vagyis pásztorkunyhóban, teával, kenyérral meg tojással vendégel meg bennünket és egy birkával ajándékoz meg. Kíséretéből ketten Jangi-kölből valók, még emlékeznek, hogy valamikor már jártam szülőföldjükön. Harmincnégy, szegénységben és az étellel folytatott harcban eltöltött hosszú esztendő sem tudta kiírtani belőlük annak az időnek emlékét. A látogatók között volt Ördek felesége és menyé is.

Valamivel lejjebb a folyón, egy Kujus nevű helyen, másik falusi bíróséle előljáró, Juszup bek vár ránk. Itt is vendéglátásban van részünk: siszliket, vagyis izzó parázs fölött, cigánypecsenye módjára sütött birkahúst kapunk. Juszup bek kíséretében van az öreg Kodai Kullu is. A vénember 1900 tavaszán résztvett a kiszáradt folyómederben tett expedícióban. Rögtön ráismertem, bár az arca már

csupa ránc volt és a dereka hajlott. Egykori hűséges szolgámnak meg nekem egyaránt nagy örömünk volt, hogy annyi év után ismét találkoztunk és fölleveníthettük a régmúlt időkben együtt átélt kalandjaink emlékét.

Még lejjebb a folyó mentén ismét pihenőt tartunk. Ezen a ponton a Dilpar nevű folyó-ág másodpercenként alig egy köbméter vízzel szaporítja a Köncse-dárját. A hatvan méter széles Köncse vízmennyisége azonban e nélkül is még mindig 94·92 köbméter másodpercenként, a mélysége 6·60 méter és áramlási sebessége 1·2 méter másodpercenként.

Aznapi táborunkban, Duttéban, harminc személyt számláltunk — legénységünkkel, a látogató bekekkel, pásztorokkal és Ördek asszonyaival együtt.

Április 16.-án két újabb mellékágot mértünk meg, még pedig a Gurgurt és az Ak-bast. Az egyiknek két, a másiknak félköbméter a vízhozama. Mind a kettő az Incsike-dárjából jön. Ennek a folyónak a vize a Tien-sanból származik és Sah-jár mellett, valamint Kutyától délre folyik el. A Gurgur-ág 75 centiméter magas, zúgó vízesést alkot. A víz-esésen alul festői fahíd vezet át a kis mellékfolyón. A Gurgur vize őszkor jó egy méterrel magasabb, mint most. A környékbeliek szerint ezek a kisebb folyóágak közvetlenül a Csong-köl nevű mocsárszerű tóból jönnek. A Jarkend-dárja, vagyis a tulajdonképpeni Tarim, a Jangi-kölig folyik és ott nyaranta majdnem teljesen elapad.

E napi táborunk helyén egy 76 éves ember lakott. Izlam volt a neve. Már 60 év óta élt ezen a helyen, akárcsak előtte az apja. Van 40 birkája, 20 tehene, 3 lova meg néhány szamara, de leginkább halászatból és vízimadár-tojásból él. Ő is megajándékozott bennünket egy birkával, de természetesen, mint mindenkinek, neki is becsülettel megfizettük az árát.

Tovább indulunk. A nádast friss szél borzongatja. Az ár lassan visszabennünket lefelé a part ritkás, senyvedő nyárfái között. A folyó egyre merészebb kanyarodókat rajzol. Néha csak egészen kis távolság hiányzik már a teljes körből, de a folyó az utolsó pillanatban hirtelen ismét elkanyarodik és otthagyja az időrabló hurkot. Megint pásztorok, s más

pusztajáró emberek jönnek le a folyóhoz; tojással meg hallal ajándékoznak meg. Ezek a jóakarató tisztelgő látogatások mindig sok időnkbe kerülnek és már erősen vágyódunk olyan vidékekre, ahol nem zavarhatnak bennünket emberek.

Alig hagytuk el «a hét nyárfá»-nak nevezett erdős vidéket, előlről tompa, dübörgő zúgás ütötte meg a fülünket. A folyómeder alig húsz méteresre szűkülte össze és áramlási sebessége erősen megnövekedett. Kikötöttünk, hogy földerítsük a terepet. Nem akartunk hajótörést szenvedni valami vad és veszedelmes örvényben. Azután hajóra szálltunk megint. Teljes sebességet vezényeltem és flottánkkal csakhamar megérkeztünk a válságos helyre. A zúgás egyre erősödött, izgalmunk egyre nőtt. Evezőseink kiáltoztak és harsány figyelmeztető rikoltásokat hallattak. Az én kettős csónakom azonban már benne volt az örvény sodrában. Fehéren tajtékozó hullámok táncoltak körülöttünk. Evezőseim is megértették, hogy most jön a veszedelem! Minden erejünkkel azon igyekeztek, hogy a csónakokat párhuzamosan tartsák a parttal és ügyesen kerülgették az alattomos zátonyokat és a víz alatt leselkedő sziklákat. Tudták, hogy ha véletlenül elfordul a csónak és az ár oldalba kapja, a kivájt fatörzsek egyetlen szempillantás alatt megtelnek vízzel és kész a hajótörés.

A folyó éppen itt igen hirtelen, S-alakú, kettős kanyarodót végez, tehát fokozottan kell vigyáznunk. A hullámok be-becsapnak a csónakokba, körülöttünk susterog és fröcsköl a víz. Várjuk, mikor futunk rá valami fatönkre és mikor fordulunk föl. Talán életünkbe is kerülhet! Mögöttünk kiáltoznak, de a vízesés hangja mindent túlharsog. Azonban most már nincs sok hátra. A fehérhátú, habos hullámok már alacsonyabbak, a folyó medre kiszélesedik. Már csendesebb a víz. Egy percig tartott az egész. A következő pillanatban túl vagyunk a veszélyen és kikötünk. A parttól nézzük a többieket, hogyan hadonásznak evezőkkel és keresik a szabad utat a víz alatt leselkedő veszélyek között. Csak a benzines csónak futott zátonyra. A többiek, miután átjutottak a veszedelmes vízesésen, gyalog visszamentek

bajbajutott társaikhoz, leraktak néhány benzines hordót, lehúzták a csónakot a zátonyról, azután a nyugodtabb vizen ismét felrakodtak rá.

Kalpük-ucsugúnél a balparton ütöttünk tábort. Valamennyi emberem még az imént átélt izgalom hangulatában volt és azon tanakodott, vajjon lesz-e még részünk hasonló veszedelemben. Mert csónakjaink a «hét nyárfa» vízesésénél erősebb zuhatagot aligha bírnak ki! Pásztorok jönnek látogatóba és egy birkát ajándékoznak nekünk. Most már hét gypjas jószágunk van. Estére levágjuk az egyiket és megünnepeljük a zuhatagon történt szerencsés átkelésünket.

Április 18.-án reggel, amikor útrakelünk, hűvös keleti szél fúj velünk szembe. Átjárja az embert. Amíg a csónak a két-három méter magas, lépcsőzetes part árnyékában halad, valósággal fázunk és bizony jólesik, hogy kezünk ügyében van a könnyű birkabőrbunda. Viszont később, dél felé erősen fölmelegszik az idő: 25 fok a hőmérséklet. A parton magányos, halódó nyárfák állnak elszórtan. Gyökérzetük az alámosott partról beelölg a vízbe. Csónakjainkon tyúkok kotkodácsolnak és birkák bégetnek. Hajórajunk olyan, mint valami vizen úszó paraszttanya. Az evezősök énekelnek, néha csak a csoport egyik fele énekel, a másik visszazengi a refrént. Az ütemes ének megkönnyíti az evezést. Észak és északkelet felől fátyolszerű rajzként, de mégis tisztán idelátszik a Kuruk-tag.

Már az ötöshöz közeledett az óramutató, amikor megérkeztünk Tömenpuba. Nagyon érdekes hely a Köncese-dárja jobbpartján. Itt ugyanis négy méter magas terrasz fut végig a parton, közvetlenül a víz szélén. Különös látvány, mert négy helyen egymással párhuzamosan haladó bevágások szakítják meg. Olyanok, mint a tátongó kapuk. Négy évvel ezelőtt e terraszon alul, az ambán parancsára, gátat húztak keresztben a folyón. A Köncese-dárja tudniillik 1921-ben otthagyt a régi medrét és ezen a helyen tört magának új utat a Kuruk- vagyis a Kum-dárja kiszáradt ágyán keresztül. Ezt a régi medret én 1900-ban végigjártam és térképre rajzoltam. 1921-től kezdve néhány év alatt

úgy szólván az egész folyó átköltözött a Kum-dárja medrébe és a Kona-dárja, «a régi folyó», amely azelőtt Tikenlikig folyt, majdnem teljesen kiszáradt. Ma már ezen az úton csak őszkor jut el némi víz Tikenlikbe, de ez semmiképpen sem elegendő a földműveléshez.

Ezért próbálkoztak meg, nagy bizakodással, azzal, hogy emberi erővel megzabolázzák a természet szeszélyes akaratát és a Könöse-dárja víztömegét arra kényszerítik, hogy visszatérjen elhagyott medrébe és ezután is öntözze a Tikenlik körül művelt földeket. Csarklikból, Tikenlikből, Jangi-kölből, Köncséből és Ullug-kölből négyszáz embert szedtek össze és nyáron, amikor a vízállás a legalacsonyabb, két sorban ötszáz vastag nyárfacölöpöt vertek le a mederbe a folyó vizén keresztül. A meder itt 69·6 méter széles, legnagyobb mélysége 3·63 méter, legnagyobb áramlási sebessége 0·679 méter, víztömege pedig 80·18 köbméter másodpercenként, 1934 április 19.-i mérésünk szerint. A cölöpök mind a két sorban sűrűn álltak egymás mellett, de a két cölöppalánkot néhány méteres köz választotta el egymástól. Az volt a terv, hogy a négyszáz munkás ezt a közt a lehető legnagyobb gyorsasággal földdel, náddal, gyökerekkel, rőzsével és ágakkal tömi tele. Úgy gondolták, hogy amint a betömés elkészült, a folyó megtorpan ezen a számottevő akadályon, kénytelen lesz elkanyarodni jobbfelé, a víz majd a parti gátba ásott négy bevágáson keresztül talál utat és visszatér régi medrébe.

Nagy zajjal, lármával, rikoltozva, kiáltozva rohant le földdel és rőzsével megrakott teherhordó készségével a négyszáz ember a cölöpökhöz, hogy a két sor között húzódnó rést betömje. Olyan tolongás volt, mint valami szörnyű csatában; az emberek egymás hegyén-hátán bukdácsoltak, rohantak, elestek, majd felkeltek megint, leszórták terhüket és futva siettek vissza friss rakományföldért. De hiábavaló volt minden erőlködés; a víz keresztülfolyt a cölöpök között, kimosta a gátból a beleszórt földet, és ősszel, amikor megérkezett az áradás, elsöpörte az egész torlaszt. Úgy elvitte a tömör cölöpöket, mintha gyufaszálak lettek volna.

Azóta már meg is ismételték a kísérletet, de a kétségbeesett harc a folyó ellen nem vezetett eredményre. Csak a balparton áll még a tervezett gátnak mintegy 10 méter hosszú, omladozó maradványa és a jobbparton a kiásott rések között emelkedő agyagtömbök tetején áll még tíz nádkunyhó, a munkások egykori lakásai. A parti terraszbá vágott négy rés feneké mintegy két méterrel van a folyó mostani szintje felett és csak ősszel, áradáskor, folyik át rajtuk valami kevés víz a régi mederbe, Tikenlik felé.

Ez a néhány évvel ezelőtt végzett kísérlet, amellyel az ember a folyó egész víztömegét arra akarta kényszeríteni, hogy az ő törvényeit kövesse és ne a természetét, nem az első volt folyónk életében. Egy régi kínai irat — «A víz mesterei» a címe — folyókról meg egyéb vizekről szól. Ez a régi írás őrzi az emléket annak a kemény küzdelemnek, amelyet az emberek a Kum-dárja alsó szakaszán folytattak a víz ellen, nyilván abból a célból, hogy a folyót keresztgát segítségével öntöző csatornáikba kényszerítsék és így a földművelés számára hasznosítsák.

Az említett írás elmondja, hogy egy kínai tábornok, a Tun-huangból származó Szo Man, a Lou-Lan körül élő népnek tanítója és mestere volt az öntözés művészetében; szóval éppen azon a vidéken dolgozott, ahova most igyekezünk. Szo Man körülbelül Kr. u. 260-ban, Szucsouból és Tunhuangból ezer embere élén bevonult Lou-lan városába, hogy ott kínai katonai telepet létesítsen.

Szo Man még a szomszédos országokból is toborzott embereket abból a célból, hogy velük a Csu-pin folyón — az úgynevezett Déli folyó torkolati részén (a Tarim alsó folyásán) — keresztül gátat építtessen. A torlasz el is készült, de a földuzzadt víz szörnyű erővel feszült neki az akadálnak és egy-kettőre elsöpörte a gátat.

«Ekkor Szo Man szigorú hangon így szólt: «Amikor Vang Cun fölemelte hatalmának jelét, a Huang-ho gátjai nem süllyedtek a víz alá; amikor Vang Pau bizonyítékot szolgáltatott teljes őszinteségéről, megállította a Hu-to folyó futását. Azok az istenek, akik erősebbek, mint a víz

ereje, ma is ugyanazok, akik azelőtt voltak». Szo Man személyesen imádkozott és áldozott az isteneknek. A víz azonban nem szállott alább. Ezután katonáit csatarendbe állította és fölfegyverezte őket. A katonák verték a dobokat, vad csatakiáltásokat hallattak, közben kardjaikat suhogtatták és ellőtték nyílaikat. Így harcoltak a folyó ellen három napon keresztül. Ekkor a víz visszahúzódott és csökkent az ár. Azután pedig öntözésre szolgált és termékenységet fakasztott. A föld lakói nagy csodának tartották mindezt. Szo Man hatalmas területeket vettetett be és három év múlva egy millió véka gabonát aratott. Tekintélye megnövekedett és idegen országokban is nagy tisztelettel emlegették nevét».

Eddig szól a régi történet. Lou-lan királyság már sok idővel Szo Man előtt fennállott, de azok a kéziratok, amelyeket 1900-ban és 1901-ben találtam, mind ebből az időből származnak; valamennyinek a kelte a 265. és 310. évek közé esik, amikor az erélyes kínaitábornok ezen a vidéken katonai és földművestelepét megalapította. Kétségtelen, hogy megjavította a föld termékenységét, de bizonyára sokkal hatásosabb eszközökkel, mint a harci dobok hangja és az üres fegyvercsörgés.

*

Tömenpu igen érdekes vidék. Ez volt legutolsó táborozásunk helye a Köncse-dárja mellett, itt láttunk utoljára élő nyárfaligeteket. A holnapi nap útja már a Kum-dárján, a Homok-folyón, az új folyón viz bennünket tovább. Egész víziútunk innen kezdve a Lop-norig most már csupa pusztaságon vezet majd keresztül; arra csak elvétele akad élő fa, nincsenek pásztorok, nincsenek kunyhók. Mi leszünk az elsők, akik végighajózunk a Kum-dárján és a legrészletesebben fölmérjük, s térképre rajzoljuk a folyót. Már előre ünnepélyes meghatottság fogott el arra a gondolatra, hogy nemsokára vizszontlátom azt a földet, amelyet 34 évvel ezelőtt tevekaravánnal keresztül-kasul jártam. Ezért izgatottan vártuk a másnapot és azt a tarka színváltozást, amelyet a folyó megváltozott pályája idézett elő a sivatag arculatán.

Első napjaink a Kum-dárján.

Mint mondtam, Tömenpunál azt a helyet hagytuk el, ahol az 1921 óta új irányba fordult folyó elhagyta a Köncese-dárja régi medrét, hogy új medret ásson magának a sivatag felé. De talán helyesebb, ha azt mondom, hogy a folyó 1921-ben ősi medrébe tért vissza, abba az ókori barázdába, amelyben a vize Krisztus idejében és azután is közel három évszázadon át folydogált.

Tömenpunál két ágra szakadt a folyó és az ember hiába próbálkozott meg azzal, hogy a vizet visszakényszerítse a Köncese-dárja medrébe, hogy azon át, miként azelőtt, megtermékenyítse Tikenlik megművelt földjeit. Kikérdeztem evezőseimet és a látogatásunkra érkező faluvéneit, mit tudnak az új folyó tulajdonságairól és hajózható voltáról. Azonban senki sem tudott semmit, ezen a vizen egyikük sem járt még csónakon. Egy vészmadár annak a véleményének adott kifejezést, hogy veszélyes zuhatagok állják útunkat és friss náddal benőtt, elmocsarasodott tavakba kerülünk. Ha az elsőkön nem szenvedünk hajótörést, akkor megrekedünk az utóbbiakban és nem fogunk tudni vissz térni.

Április 20.-án reggel elbúcsúztunk Isza, Hadbul és Emin bektől, a három főnöktől, aki négy új evezőst szerzett nekünk, és búcsút intettünk a Köncese-dárjának is. Amikor csónakunkat ellöktük a parttól, olyan érdekes és földrajzi szempontból annyira gazdag eredménnyel járó kirándulásra indultunk el, amelyben nem volt még részem Kelet-Turkisztánban.

A három főnök és a nép ott marad a parton és tekinte

tével kíséri távolodó hajórajunkat. Szemükben bizonyára csodálkozás és aggodás ül. Valószínűleg azt hiszik, hogy mi már eljegyeztünk a halállal. De reménykednek is, hogy sikerrel járunk, hiszen szinte könyörögtek, tolmácsoljam segítségért kiáltó szavukat Nankingban, hogy a kormány támogassa őket a szeszélyes folyó megzabolázásában és gyökeresen javítsa meg az öntözést.

Alig haladtunk valamit, máris megkapott bennünket a folyó tájképének színváltozása. Most siklunk el az utolsó élő nyárfaligetek mellett. A fák tavaszi zöldbe öltözött koronái üdén emelkednek a kiszámíthatatlan folyó fölé. Délkelet felé haladunk; erre nem látunk már egyetlen zöldelő nyárfát sem. A Kum-dárja egyetlen kanyarulattal erdei folyóból sivatagi folyóvá változik. Alig hagyjuk magunk mögött a fordulót, meztelen, sivatag föld vesz körül bennünket. Itt lép be a Kum-dárja a lapos, sárga Lop-sivatagba. Medre kiszélesül jó 150 méteresre, de egyúttal el is sekélyesedik. E napi útunk során nem mértünk négy méternél nagyobb mélységet. A parti terraszlépcsők élesszélűek és faluk függőlegesen emelkedik a víz fölé. A parti homokdűnákat és a csúcsukon tamariszkuszbokorral ékeskedő kúpok homokját kimosta a víz és a part széléről a bokrok és nádak gyökerei sűrű függönyként lógnak alá a halkan csobogó habokba. Egyébként síri csend honol köröskörül. Csak néha zavarja meg földomlás zöreje, amikor az álmosott part szegélyéről egy-egy homokos, agyagos tömb beleomlik a folyóba. A Könöse-dárjában áttetsző és világos zöldszínű volt a víz, itt már zavaros és a színe a folytonos partomlások következtében szürkészöldbe hajlik. Amott egy senyvedő kis nyárfa-csoport kizöldült. Itt tengődött ki tudja mióta, mintha csak arra várt volna, hogy a folyó megint erre vegye útját. Elszórtan itt-ott halott törzsek állnak. Szürkék és szárazok. A vízből ágak és gallyak merednek elő: valami partszakadáskor vízbe omlott fa akadhatott fenn ott a sekély homokzátonyon. A meder fele szélességét mindenütt homokzátonyok foglalják el, a mostani alacsony vízállás elámulja őket.

Hol a jobb-, hol meg a balparton sárga nádasok terülnek el. Délután olyan helyre érünk, ahol a folyó kopár, majdnem hat méter magas homokdúnák sorát vágja keresztül. A homokhalmok lábát egyre mossa a víz; az ár magával ragadja a homokszemeket s valamivel lejjebb új zátonyokat rak belőlük. Egy dűna csúcsán három antilóp kecses árnyképe rajzolódik az égre. Mintha a bámulat dermesztette volna meg őket, egy-két szempillantásig mozdulatlanul merednek reánk. Azután hirtelen megfordulnak és ruganyos ugrásokkal eltűnnek, sebesen, mint a szél. Tagil kutyánk a jobbparton «gyalog» követ bennünket. Csakhamar lemondott arról, hogy antilópot fogjon. Egyébként egész nap nyomát sem látjuk semmi élőnek, nem látunk madarat, nem látunk halat. Vannak útszakaszok, ahol növényi élet sincsen, ilyenkor minden oldalról tökéletes sivatag fog körül bennünket. A folyó igen sok helyen tószzerűen kiszélesedik. Ilyen szakaszokon igen nehéz követni az ár irányát, sőt tájékozódni is alig lehet. Előttünk mintha összeérne a két part. Evezőseimnek azonban jó a szimatjuk és amikor legkevésbé várnám, hirtelen elsiklunk egy beugró földnyúlvány mellett és egyszerre új távlat nyílik meg szemem előtt. Innen jódarabig egyenes a folyó pályája. A levegő mintha kissé ködös volna. A messzeségben az égbolt összeolvad a folyó vizével. Olyan, mintha keskeny tengeröbölben a végtelen óceán felé haladnánk. Állandóan emelgetem szememhez a messzelátót. Szétfolyón, ködszerű szürke fellegeként közeleg az alkonyat. A nap párás homályba hull. Mielőtt besötétednék, kikötünk a jobbparton, fölütjük sátrainkat és meggyújtjuk tábortüzeinket.

Az imént csak futólag említettem egyik útitársunkat, anélkül, hogy az előzőekben bemutattam volna az olvasónak. Ez az utas Tagil, a kutyánk. Elvadult ázsiai állat, abból a meghatározhatatlan fajtából, amellyel az itteni pásztorok juhaikat őriztetik. Visszaemlékeztem a Tarim-folyón tett korábbi utamra, amikor szintén volt kutyánk a csónakon és ezért úgy gondoltam, hogy ezúttal sem ártana egy négylábú bajtárs. Hiszen jól emlékeztem még tarimi tutajom két

kutyájára, Dovletre és Jolldásra. Ez a két útipajtás elviselhetővé tette magányomat és sok élvezetet szerzett nekem. Napközben, a forró órák alatt lihegve heverték a fedélzet deszkái alatt a hűvös árnyékban, de amikor a nap leszállt a láthatár alá, előbújtak és majd szétszedték elvenségükben a tutaj orrában fölállított sátrat. Ha nyulat, antilópot vagy akár birkanyáját s főként nyájörző kutyát láttak meg a parton, belevetették magukat a vízbe, a partra úsztak és megkezdődött a vadászat vagy a harc. Amikor beleúntak, a parton futva nyargaltak a tutaj után és végül holtfáradtan úsztak vissza hozzánk. Ilyenkor nagyhálásan pislogtak rám, ha a nyakuk bőrénél fogva beemeltem őket a csónakba. Ma is szinte gyászt érzek, ha arra az őszi reggelre gondolok, amikor Dovlet kimúlt és elástuk szegényt a Tarim partján. Olyan volt, mintha igaz és hűséges barátomat vesztettem volna el.

Most tehát ismét egy Jolldás, vagyis «pajtás» után kellett nézmem. Azonban Korlában hiábavaló volt minden kutatásom. A háborús terület kutyái éppoly kiéhezettek voltak, mint az emberek. Végre Jü-li-hszienben (Köncsében) sikerült két pásztorkutyát szereznünk. Az egyik sárgásfehér színű volt, a másik vörösesbarna, vagyis turk nyelven «tagil». A világosabb színűt Hummel vette gondjaiba, a másik pedig velünk jött a lop-nori útra. A Tagil név is rajta ragadt, legalább is addig, amíg a mi kutyánk volt.

Tagil okos és tehetséges állat volt. Egy-kettőre beletalálta magát szerepébe és különösebb oktatás nélkül is megértette, hogy a sátrak és a csónakok körüli őrség a kötelessége. Rendkívül tiszta és biztos ítélettel ismerte meg a jóbarátot és az ellenséget. Korábbi kutyám, a tibeti Takkár, vad és veszélyes állat volt. Amint hozzám szokott és hűségét nekem ajándékozta, engesztelhetetlen gyűlölettel viseltetett saját kétlábú földijeit, a tibetiek iránt is. Tagil nem volt ilyen köpenyeforgató, mert mindig barátságosan fogadta a pásztorokat, valahányszor találkoztunk velük, mintha csak tudta volna, hogy azok nincsenek ellenséges szándékkal irányunkban. Bár jómagam igazán nagyon

kevésbé hasonlítottam valami keleti turk pásztorhoz, Tagil az első pillanattól kezdve rendkívül kedves volt hozzám és csakhamar nagyon összebarátkoztunk. Jókora állat volt, borzas, vágott füllel és fölfelé kunkorodó, bozontos farokkal. Sűrű bundája napról-napra kevésbé volt ínyére, minél jobban közeledett a forró nyár. Nagy melegben az volt a szokása, hogy rendes helyéről, az egyik poggászos hajóról, beugrott a vízbe és megfürdött a hűvös habokban, azután pedig a parton sétálva kísért bennünket. Később majd elmondok egy esetet. Tagil ebben a történetben bámulatos találékonyságról tett tanúságot, pedig a helyzet kutya számára igazán bonyolult volt.

Első napi útunk az újra feltámadt, történelmi folyó vizén végetért. Nagy öröömre szolgált és hálás voltam az Égnek azért, hogy én lehettem az első, aki az egész folyó vonalát térképre rajzolhattam és a tulajdon szememmel állapíthattam meg, hogy 1901-ben hangoztatott jóslataim beváltak. Elöttem ugyanis Norin végzett értékes terepkutatást a balparton és Ambolt jegyezte föl pontos csillagászati és geodetikai megfigyeléseit. Éppen ezért valahogy úgy éreztem, hogy a Kum-dárja szárazon és vizesen egyaránt az *én folyóm*. Szinte ünnepélyes érzéssel vittem magam a zavaros víz hátán annak a sivatagnak a belseje felé, amelyet 34 évvel ezelőtt sikerült meghódítanom. Csónakjaink most szinte saját tevéim nyomán haladtak az úttalan folyóágyban. A tevék nyomait természetesen már régen elsöpörték az azóta eltelt 34 év kemény keleti szélviharai, de azért pontosan tudtam, hogy erre jártam, itt, ugyanabban a folyóágyban, amelyen karavánommal 1900 márciusában végigvonultam. Napról-napra nagyobb izgalommal vártam útunk eredményét. Vajjon sikerül-e csónakjainkkal egészen a folyó torkolatáig eljutnunk? Vagy pedig a vészmadaraknak lesz talán igazuk és a sors megmásíthatatlan szava útunkat állja: eddig és ne tovább!?

Éjszakára kiderült az égbolt és most az örök csillagok szikráznak táborunk fölött. A konyhából és az evezősök tábortüzeiből nyílegyenesen száll fölfelé a füst, s

körülöttünk a néma sivatag rejtelmes végtelensége terül el.

Az új nap csípős széllel virradt ránk. Útra kelünk, s bizony nagyon érezzük a Könöse-dárja menti erdők jóleső védelmének hiányát. Most sívár és félelmetesen pusztá a vidék. A parti terraszok mintegy két méter magasak. Igyekszünk kihasználni ezt a kis védelmet is, alájuk húzódunk a szél elől.

Kétórás út után elérjük azt a pontot, ahol a Turfán és Tikenlik között húzódó karavánút keresztezi a folyót. Jing-p'án közelében vagyunk. Itt a kínaiaknak mintegy kétezer évvel ezelőtt egy erősségük meg egy templomuk állott az ősi Selyemúton. 1928. február 20.-án Turfánban hallottam először arról, hogy az onnan Tikenlikbe vezető út Jing-p'ánnál akkora folyón vezet keresztül, hogy csak komppal lehet átkelni rajta. Ekkor világosodott meg előttem, hogy a Tarim folyórendszerének vize visszatért régi ágyába, s hogy ez a meder, jóval odébb kelet felé, a régi Lou-lan várostól északra, deltába ágazódik szét.

Erősen fújta a szél és ezért igen kapóra jött, hogy kiköthettünk a balparton, a turfáni karavánút komprévénél. Két csónak hevert partra húzva a homokon, és Ozmán, a révész, hajlongva fogadott, amikor kikötöttünk. Elmondta, hogy autósosztagunk három napig a Sindi völgyének torkolatánál tartózkodott és onnan küldött levelet Tikenlik bekjeinek és nekem. Bergmannak hozzám írt levelét Ozmán a jobbparton hagyta és ezért, nem törődve a maró széllel, csónakon azonnal átkelt a folyón. Nemsokára visszatért, azután keresni kezdte a levelet. Nézte a csapánja belsejében, kutatta az övében, de a levél nem került elő. Úgylátszik, elvitte a szél és elnyelte a folyó.

Csen kínai nyelven levelet írt Tikenlik bekjeinek és kérte, hogy küldjenek számunkra a Jardang-bulakhoz 900 dzsin lisztet és 13 birkát.

A szél szinte viharra erősödött. Magamra veszem bundámat és úgy ülök hajómon az «íróasztalomnál». A folyón habos hullámok kergetik egymást, olyanok, mint játékosan

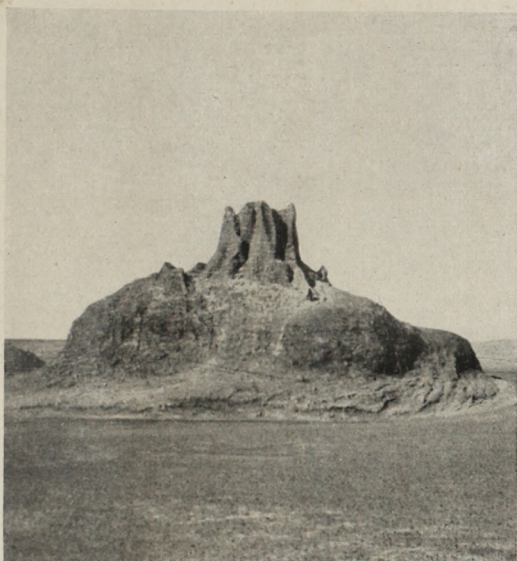
egymást űző fehér libák, de azzal fenyegetnek, hogy fölborítják csónakjainkat. Nem indulhatunk el ilyen veszett időben. A csónakok megtelnének és elmerülnének. Elhatározzuk, hogy tábort ütünk.

A jobbpart terrasának gerincén a ködszerű porfelhőn keresztül kis karavánt meg néhány lovast pillantunk meg. Bizonyára kereskedők és Turfánba igyekeznek. Integetnek Ozmánnak, hogy menjen át értük. A révész csakugyan csónakba ül, el is indul, de hamarosan visszafordul. A hullámok becsaptak ladikjának peremén. Kis idő múlva ismét megpróbálkozik, nagy harcot vív a «fehér ludakkal». Csónakjának orra hősiesen szórja szét őket. Végre nagynehezen sikerült átjutnia, de a ladikja már félig volt vízzel.

Alkonyatkor egy Rozi Ahun nevű ember érkezett. Lisztet hozott nekünk Tikenlikből. A falut majdnem teljesen kifosztotta az a száz turk katona, utánuk pedig az az ötszáz fehér orosz, aki Turfánból Korla felé tartó útjában ott «megpihent». Egyébként az oroszok megérkezésekor mi is Korlában voltunk. A turkok nem fizettek semmit az elszedett élelmiszerért, az oroszok azonban 260 liangot adtak 100 dzsin lisztért. Az ár most leesett 250-re. Bugurban még 45 liangért kaptunk ugyanennyit. Júniusban és júliusban Urumcsiban már 14,000 liang volt a 100 dzsin liszt ára! Igaz, hogy akkor a papírpénz értéke ezüstdolláronként már 30 liangról 400-ra zuhant.

Rozi egy véka lisztet Üsszüp Ahuntól hozott. Üsszüp fia volt annak a kirgúi öreg Pávánnak, aki 38 évvel ezelőtt ezen a vidéken az útikalauzom volt. Ismét egy üdvözet és megemlékezés a régi jó időkből!

Április 22.-e nyugodtan és tiszta éggel virradt a viharos éjszaka után. A folyó 200 méter szélesre terpszkedik szét, legnagyobb mélységét ezen a napon csak 3 méternek találtuk. A meder különben is nagyon sekély. A lisztkészletünket vivő kettős csónakon csak egy evezős dolgozik, de mégis fennakad egy zátonyon. Az ember teljes erejével feszíti, tolja a csónakot az evezőjével. A két hajó föl is sza-

Régi várromhoz hasonló mésza a Lop-nor medencében. (Yew felvétele.)

Várázó betegek Hummel sátra előtt, Dilpárban. (Hummel felvétele.)

Údító árnyék Sinnegában. (Csen felvétele.)

A szerző kettős csónakja. (Hummel felvétele.)

MAGYAR
TISZOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A gurguri vízesés. (Csen felvétele.)

Szatma = nádkunyhó Dilpár közelében. (Hummel felvétele.)

Asszán Bai gyermekei. (Hummel felvétele.)

A hűséges Tagil. (Csen felvétele.)

badul, csakhogy most meg az evező ragad bele a homokba. Szegény fickó elveszti egyensúlyát és beleesik a vízbe. A csónak gazdátlanul vígan úszik az árral, ő meg ottmarad. Hangoosan kacagunk balesetén. Végre az egyik utána jövő csónak odasiklik mellé és kimentti a hajótöröttet. Az én csónakom is zátonyba ütközött. Csen nagyon közel jött mögöttem és nekünk szaladt, mind a két csónakpár megfordult a tengelye körül és így szerencsésen elkerültünk a sekély helyről. Egy döglött fekete tehén teteme szintén fennakadt egy zátonyon a folyó közepén.

A partok kihaltak. De nonsokára ismét elszáradt tamariszkszokat, sőt élő bokrokat is látunk a sárga nádasok rengetegében. A környéken három pásztor ütött tanyát a nyájával. Megijednek tőlünk és menekülni akarnak, de megnyugtadjuk őket és két kövér birkát vásárolunk tőlük. Megkérdezem a legfiatalabb pásztort, hogy hívják a folyót. A fiú félreérthetetlenül és tisztán Kum-dárját, «Homok-folyót» és nem Kuruk-dárját, vagyis «Száras folyót» mond, pedig korábbi látogatásomkor, amikor a mederben nem volt egyetlen csöpp víz sem, még széltében-hosszában ezen a néven ismerték. Arról azonban, hogy az új folyó hová folyik, a pásztor nem tudott fölvilágosítást adni.

Néhány elsenyvedt, halott nyárfa áll a parton. Olyanok, mint a sírkeresztek. A balpart egyik terrasza annyira alámosott, hogy szinte előredől a víz fölé. Az én csónakom baj nélkül úszik el alatta, de éppen akkor, amikor a következő csónak odaér, leszakad egy hatalmas partdarab és nagy dübörgéssel és loccsanással beleomlik a folyóba. A csónak is meg a rajtaülők is alapos önkéntelen zuhanyfürdőt kaptak. Volt persze nagy kiáltozás, figyelmeztető rikoltás és ijedelem, de a végén mégis csak vidámságba és nevetésbe fulladt a veszedelem.

A folyó hosszú darabokon egyenes irányban folyik délkelet és kelet-délkelet felé. Mögöttünk már hanyatlik a nap. Előttünk sárgás csíkok — nádasok — látszanak. Mögöttük távolabb homokdűnák húzódnak. Olyanok, mint mesebeli óriás delfinek.

Estére nagyon kalandos kikötésben van részünk. Előtünk a folyót egy sziget két ágra szakítja. Az én csónakom alaposan megfeneklik egy zátonyon. A mögöttem jövő két csónak elhalad mellettünk és kiköt a sziget északi partján, látókörünkön kívül. Három csónak a jobbparton áll meg jókora távolságra fölöttünk. Amikor végre sikerült letolnunk a csónakokat a zátonyról, erős árral szemben fölevezünk a három csónakhoz és alkonyat felé el is értük őket. Közben azonban koromsötét éjszaka lett; a konyháscsónak Csia Kveijjel, a kozák Erasinnal meg két evezősével eltűnt. Hirtelen halljuk, hogy puskalövésekkel adnak életjelt magukról valahonnan messziről, felülről. Mi válaszul máglyát gyújtunk a parton. Nyilván zátonyon vesztegelnek és a sötétben nem tudnak elszabadulni. Csakugyan ott ültek egész éjjel és a csónakokon aludtak. A legkellemetlenebb az volt, hogy minden konyhai fölszerelésünket az ő csónakjuk hozta. A mindig előrelátó Csennek azonban volt a csónakján egy kis «grapenuts»-, kakaó- meg gyümölcsíz-készlete. Így hát ezúttal pompásan megvoltunk kiváló szakácsunk nélkül is.

Másnap reggel összegyűjtöttük szétszórt hajórajunkat. Konyhai szakosztályunk is befutott. További útirányul a baloldali folyóágot választottuk. Ez a Kuruk-tag déli lába mentén elterülő, murvás síkon folyik át. A meder megkeskenyedik, mindössze harminc méter széles. A folyóág egyenesen és mélyen húzódik a tamariszkuszos kúpok, agyagtömbök és nádasok között, mintha csak ásott csatorna volna. A jobbparton pásztorkunyhót meg birkakarámot látunk.

Amint egy nádmező mellett elevezünk, fölzavarunk négy vaddisznót és nem sokkal odébb öt másikat. Sietősen viszik az irhájukat. Békés turkálásuk közben zavartuk meg őket. Recseg és sutorog a száraz nád, amint rémült futással menekülnek és kijutnak Erasinnal puskájának lőtávolából.

A parti terraszok három méter magasak. Egy többméteres szakaszon leomlik a laza parti föld a folyóba. Olyan

hullámverés támadt, hogy szinte baj érte a legközelebb került csónakokat.

Elhaladunk egy élesen levágott végű földnyelv előtt: jobboldalról vízág torkollik a folyóba. A összefolyás helyén erősen örvénylik a víz, az evezősöknek alaposan össze kell szedniök a tudományukat. De baj nélkül túljutunk a veszélyes helyen és ismét a folyónak alig negyven méter széles ágában haladunk tovább. Alkonyatkor tábort ütünk a parton, szokás szerint olyan helyen, ahol tüzelőt találunk.

Április 24.-e izgalmas napunk volt. Evezőseink a balparton korán reggel autókerék és öt ember nyomait találták. Úgy látszott, mintha valakik földerítő úton jártak volna erre. A nyomokból arra következtettünk, hogy autós osztagunk megelőzött bennünket és már nem lehetünk messze a Jardang-bulak melletti régi forrásomtól, ahol megbeszélés szerint találkozoznunk kellett egymással.

Délután négy óra tájt csónakrajunk a legszebb rendben siklott a 100 méter széles folyó közepén. Az evezősök állandó éneke hirtelen félbeszakadt és az emberek élénk vitába kezdtek. Csia Kvei és Erasin közelebb eveztek a parthoz és északkelet felé tekintettek a sötét «saj» irányába — így hívják turk nyelven a kavicsos sivatagot. A murvás puszta mintegy 500 méterrel odébb kezdődött az alluviális síkság sárga agyagdombjain túl.

— Mi a baj? — kérdezem.

— Autókat látunk, néhány embert, meg két sátrat — kiáltják vissza.

Partra akarnak szállni, hogy megvizsgálják a dolgot, azonban Szádik bizonykodik, hogy csak tamariszkuszos kúpokat látnak. Távcsovemen keresztül végre magam is fölfedezem a tábort. Kis idő múlva a többi csónakról is azt kiáltozzák az emberek, hogy a balparton néhány ember áll. Akkor tehát bizonyos: megérkeztünk új főhadiszállásunkhoz és nem vagyunk messze Jardang-bulaktól.

Két evezősöm szétterpesztett lábbal állva evez, függőlegesen vágják bele a lapátokat a vízbe és minden erejük-

kel belefeküsznek. A kettős csónak úgy siklik tova, mint valami vadkacsa, a víz freccsen a csónak orra körül. Szinte attól félek, hogy az evezőrúd elpattan valamelyikük kezében. A folyó itt hosszú darabon egyenes vonalban észak-északkelet felé tart. Egyre tisztábban látom már a mieinket. Ott várják érkezésünket a parton. Hurrá-kiáltások, kalaplengetés! Sebesen siklunk a part felé. Itt mély a víz. A csónak futását nem fogja föl a sekély part és így akkora erővel rontunk neki egy kis kiugró földnyelvnek, hogy az elől evező Szádik egyensúlyát veszítve fejfelé belezuhan a vízbe. Teljesen lemerül, de egy pillanat múlva fölbukkan megint és fölkapaszkodik a partra. Ott aztán úgy rázza magát, mint a vizes kutya. Nagy kacagás fogadja és tréfálkozva kérdik, mit talált a víz alatt, látott-e halat, s hogy vajjon nem lett-e nedves?

Magam is partra ugrom és kezet szorítok Bergmannel, Yew-val, Kunggal, Georggal meg Effével, Szeráttal, Gyomtyával, a kozák Gagarinnal meg Nikolájjal és szolgálainkkal. Befut a kisautó is és Csent meg engem, holmijainkkal együtt, elvisz a parttól mintegy félkilométernyire fekvő 70-es számú táborunkba.

Nagy kávézás folyik a három svéd sátrában. A sátor ormán a svéd zászlót lengeti a szél. Az autósok elmondják a Kuruk-tag lába mentén megtett nehéz útjukat. Észak felől idelátszik a hegység orma. Azután Yew-val, Kunggal meg Effével tartok hosszú «palávert». Arról a tervünkről van szó, amelynek szálait már Korlában szövögettük, sőt amelyet Bergmannel már Pekingben többször megbeszélünk. Eszerint Csen meg én tovább megyünk a Kum-dárján a Lop-norig, Hummel folytatja állattani és növényteni gyűjtőtevékenységét a folyó mentén. De mit csináljanak ezalatt a többiek? Én két útszakértőnknek, Yew és Kung mérnöknek azt javasoltam, használják ki azt a két hónapot, amelyet a Lop-földön kell töltenünk, és főhadiszállásunkról tegyenek földérítő utat Altmis-bulakon át a Szu-lo-hoig és a kanszui Tun-huangig. Tun-huangból 2000 évvel ezelőtt ugyanis a Lop-nor érintésével, Luo-lanon és Kum-dárján

át nagy karavánút vezetett Korlába. Sokszázezer teve és ökrösszekér járta meg ezt az utat közel öt évszázadon keresztül, körülbelül a Kr. u. 330. évig, amikor a folyó meg a tó elvándorolt dél felé, Lou-lan elnéptelenedett és az ősi Selyemútnak ez a része eltűnt.

Most viszont a folyó is meg a tó is visszatért egykori történelmi medrébe, tehát alkalmas volna a helyzet arra, hogy a régi Selyemutat feltámasszuk. A nankingi kormányhoz írt első előterjesztésemben is hangoztattam már, hogy fölmérhetetlen jelentősége volna annak, ha Kanszúból Kelet-Turkisztánba vezető új közlekedési vonal segítségével szorosabbra fűznők a kapcsolatot a tulajdonképpeni Kína és Szinkiang, a köztársaság legnagyobb és legtávolabb fekvő tartománya között.

Nils Hörner dr. és Parker C. Csen 1930—31 telén bátran, sőt vakmerőn elhatolt Tun-huangból a Lop-norig, Loulanig és a Kum-dárja deltájáig. Megállapították, hogy az az út, amelyen haladtak és amelyet előttük M. A. Stein dr. már térképre rajzolt, nem alkalmas automobilközlekedés céljára. Az én gondolatom az volt, hogy ezzel a vonallal párhuzamosan északabbra kell utat keresni a Pei-san és a Kuruk-tag hegyvidékén keresztül, vagy ezeknek a hegyseknek a lába mentén.

És íme, most elindulhatunk, hogy felkutassuk az ősi karavánutat! Április 27.-én a kiszemeltek készen álltak az indulásra. Effe teherautója meg volt rakva — a személyautót Szerát vezetésével földerítő utak céljára szántuk. Az expedíció vezetői Yew és Kung. Magukkal viszik a kozák Nikolájt meg az én egykori útikalauzomat, Abdu Rehimet, a híres tevevadászt. Az öreg ugyanis jelentkezett főhadiszállásunkon. A két inast, Szan Va-cét és Liu Csiá-t, is beleszámítva a felfedező-csoport nyolc főt számlált. Benzinkészletük elég volt az útra, Tun-huangig és vissza, azonkívül 11 gallon motorolajat is vittek magukkal.

Az útkutatók története külön fejezet lesz elbeszélésünkben. De már most megemlítek annyit, hogy vállalkozásuk csak félig-meddig sikerült. Az a kísérletük, hogy

a Kuruk-tag déli lába mentén jussanak el keletre, mindjárt az elején megvalósíthatatlannak bizonyult és ezért be kellett kanyarodniuk a hegyek közé. A főhadiszállástól számított 240 kilométeres út után elérték Altmis-bulakot, a 'pusztai sós forrást. Tovább nem tudták folytatni útjukat kelet felé, mert a nehéz terep túlságosan fogyasztotta gépolajukat.

Igy tehát az a tervem, hogy új «Selyemutat» találjak, füstbe ment. De azért egyáltalán nem mondtam le arról a reményről, hogy vágyam később mégis teljesülni fog. Új tervemet azonban csak félév múlva valósíthattam meg. Erről majd könyvem egyik későbbi fejezetében számolok be.

Gondolatainkat és időnket azalatt a három nap alatt, amelyet Csennel együtt az expedíció többi tagjainak társágában a Jardang-bulak közelében álló főhadiszállásunkon töltöttem, nem csak a kétezeréves Selyemút felkutatására, vagy Korla és Tun-huang között autóval is járható más útvonal megteremtésére vonatkozó tervezgetések foglalták el. Voltak ugyanis egyéb terveink is. Mindenekelőtt eredményesen akartuk felhasználni azt a kéthónapos rövid időt, amelyet Seng Sí-cai tábornok rendelkezésünkre bocsátott.

Legfontosabb tervünket azokra a csodálatos és érdekes mesékre alapítottuk, amelyeket Ördek mondott. Egykori öreg szolgám ugyanis sok évvel az 1900-ban vele együtt megtett kutató utam után érdekes leletekre bukkant az innen dél felé elterülő sivatagban. Ördek bevallotta, hogy a Lou-lanban talált leletek arra csábították, hogy a saját szakállára ismét szerencsét próbáljon. Valószínűnek tartotta, hogy a sivatag mélyén arannyal és mindenféle drágasággal teli ősi sírokat fog majd találni, olyanokat, hogy lou-lani leletünk hozzájuk sem fogható. Legutóbb tíz évvel ezelőtt, 1924-ben barangolt a sivatagban és túljutott kelet felé az Avullu-kölön. Ezt a tavat én fedeztem föl 1896-ban. Most száraz a medre.

Egynapi járásra a sivatag szíve felé Ördek, a saját szavai szerint, csodálatos dolgokat talált. Egy helyen temetőt látott. Még ma is szilárd fából készült számtalan koporsó

van két sorban egymásra rakva. Néhány koporsót fölbontott. A belsejüket dús faragás és festés díszítette. A hullák eléggé épek, színes selyemruha borítja őket, s a koporsókban rengeteg papírlapot is látott. Teli vannak csodálatos jelekkel és tarka rajzokkal.

Nem messze a halottak városától nyitott ajtajú házat látott. Belesett egy ablaknyíláson keresztül. Hirtelen vakító fényt pillantott meg. Ettől annyira megijedt, hogy nem mert belépni a házba. Hiszen odabent bizonyára szellemek és kísértetek tanyáznak. s ezek feltétlenül agyonütötték volna, ha bemegey.

Kelet felé, Lou-lan irányában, Ördek két közepes magasságú őrtoronyra bukkant. Ez az adat azt a gyanút ébresztette bennünk, hogy az ősi Selyemútnak a Kum-darjától délre ezen a vidéken kellett végighúzódnia. Még távolabbra kelet felé, kétnapi járásra a koporsók helyétől, Ördek «budkané»-t, vagyis buddha-házat, más szóval templomot talált. Bizonyára Lou-lanhoz tartozott ez is.

Ördek képzelete ezekben a napokban rendkívül élénken működött és napközben többször is odatelepedett sátram nyílásába, hogy elmondjon néhány újabb részletet, ami épp most jutott az eszébe. Bergmannal együtt nem hihetünk mást, minthogy ezeknek a csábító és csodálatos meséknek feltétlenül valami igaz magjuk is van. Abban reménykedtünk, hogy az őrtornyok segítségével sikerül majd megállapítani a régi út helyét és úgy vélekedtünk, hogy a sok koporsó bizonyára azoknak a helyeknek a közelségére vall, amelyekről Lou-lanban talált kéziratleleteim is említést tesznek. Ezért elhatároztuk, hogy Folke Bergman, Georg Söderbom és két szolga kíséretében, Ördek útmutatása mellett néhány poggyászos állattal — ha ugyan sikerül kapnunk ilyeneket ezen a háborútól ínséges vidéken — azalatt, míg Csen meg én megjárjuk a lop-nori utat, a sivatagon keresztül földerítő útra indul annak a vidéknek az irányában, ahol én régebben rábukkantam az Avullu-kölre.

Meg kell jegyeznem, hogy Ördek csábító elbeszélései hamarosan túlzottaknak bizonyultak. Bizonyára még élén-

ken emlékében élt az a nagy érdeklődés, amit Lou-lan rom-jainak fölfedezésekor mutattam és most, harmincnégy évvel később, élénk képzelete az ősi kövekből mesés házakat és dús zsákmányt ígérő temetőket épített. Bizony Ördek megöregedett. 1900-ban még híres volt erejéről és kitartásáról. De ereje elszállt, emlékezete meggyöngült és már nem tudta megkülönböztetni álmait és reményégeit a valóságtól.

Itt búcsút is kell vennünk Ördektől. Többet nem láttam. Amennyire nyomait követni tudtuk, gyászos vége lett. Már rég elmúlt a nyár, amikor autós osztagunk, mint a «A Selyem Útja» című könyvemben elmondtam, végre hozzám csatlakozhatott Urumcsiban. Akkor hallottam enyéimtől, hogy Ördeket, amikor Bergman visszatért sivatagi kirándulásáról, néhány más szolgálával együtt elbocsátották.

Az öreg egy szép napon megjelent a tikenliki bekek előtt és valótlan, teljesen költött üzenetet adott át. Azt mondta, hogy a mi expedíciónk küldte és liszt- meg rizskészletünk kiegészítését kérjük. Majd kifizetjük, amikor tovább indulunk. A bekek megelőzően már több ízben szállítottak nekünk élelmiszert és így most sem volt okuk gyanakvásra. Ördek rendjén megkapta, amit kért. Az öreg azonban a helyett, hogy visszatért volna folyómenti főhadiszállásunkra, kerülő úton szépen hazament lakóhelyére a Jangi-köl melletti Csárába. Amikor végül a bekek Georgtól meg Effétől kérték az élelmiszer árát, a két fiú azt felelte, hogy a mondott időben az expedíció semmiféle élelmiszert nem hozatott és hogy Ördeket már jóval előbb elbocsátottuk szolgálatainkból. A bekek, mint a törvény és hatalom helybéli képviselői, vizsgálatot indítottak. Ördek vallott és börtönbe került.

Szegény Ördek! Szébb lett volna és jobb lett volna neki, ha utaink most másodszor nem találkoztak volna. Az ő emlékei első együttlétünkről, — ha ugyan életben van még — akárcsak az enyéme, bizonyára szebbek és mások, mint második találkozásunkról. Én magam azonban körülből történt távozását csak jelentéktelen mellékeseménynek tekintem, hiszen az efféle eléggé gyakori a keleti turkok

között, és az 1900. év tiszta emlékét a kis ballépés nem zavarja meg lelkemben.

Korlában Szalomakin ezredes azt ígérte nekünk, hogy másfél hónapon belül száz pud benzint és hat pud olajat hozat nekünk a városba. Most írtam a korlai városparancsnoknak, Deviasin kapitánynak; emlékeztettem az ezredes ígéretére és kértem, hogy egyelőre négy pud olajat tartson számunkra készenlétben. A levelet Ibrahim vitte el, Bergman 1928-ben fölfogadott szolgálója.

Mielőtt a Selyemút kutatói útra keltek volna, negyvenhárman tartózkodtunk a 70-es számú táborban. Odajött ugyanis néhány turk egy lóval meg kilenc számárral és Tikenlikből lisztet meg négyszáz tojást hozott magával. Megérkezett az a két pásztor is, akinél tizennyolc birkát rendeltünk.

Őszintén meghatódtam, amikor régi jóbarátomat és kalauzomat, Abdu Rehimet viszontláttam. 1900-ban még fiatal és ruganyos volt, akrobata könnyedséggel lendült föl rúgkapáló hátastevéjére. Most már vén ember, az arca rancos és sokféle nyavalya kínozza a testét. Minden bizonnyal kockázatos volt magunkkal vinnünk a tervezett tun-huangi útra, de az öreg lelkesedéssel ajánlkozott, azonkívül ő volt az egyetlen ember, aki jól ismerte a vidéket. Útközben aztán megbetegedett és a személyautón Szingerbe kellett szállítanunk.

Az alatt a három nap alatt, amíg együtt voltunk, hosszú beszélgetéseket folytattunk. Élvezettel hallgattam Abdu Rehim magyarázatát arról, hogy mi volt az oka a Kum-dárja és a Lop-nor helyváltoztatásának — az öreg kalauz véleménye lényegében megegyezett azzal az elmélettel, amelyet 1901-ben én alkottam. Abdu elmondta, hogy a folyó az évnek ebben a szakában napról-napra apad, a vízállás júliusban ismét emelkedni kezd és az ősz vége felé eléri legnagyobb fokát. Akkor befagy a folyó és a jégtakaró alatt ismét apadni kezd. A régi folyó tizenhárom évvel ezelőtt kezdte átbocsátani vizét a Kum-dárja medrébe, azóta az utóbbinak a vízmennyisége évről-évre nőtt egész

1926-ig vagy 1927-ig; akkor már az egész vízmennyiség a mostani mederbe terelődött.

— Itt a víz, — mondta — búzát kellene termesztetni! A Kum-dárja mentén bőven van termékeny föld.

A 70-es számú táborban megszabadultunk benzines csónakunktól meg attól a jókora lisztkészlettől, amelyet a többiek számára vásároltunk. Elhagytunk tehát négy csónakot és három evezőst. Űtunkat most már megkisebbedett hajórajjal, öt kettős csónakon, tíz evezőssel folytatjuk majd tovább.

Április 26.-án kisebbfajta «sárga viharban» volt részünk. A szél sebessége 16·5 méter volt másodpercenként. Minden eltűnt szemünk előtt a sűrű porfelhőben, nem láttuk a Kuruktagot, de még a Kum-dárját sem. Teáscsészéinkben kényelmesen tanulmányozhattuk az üledékképződést.

Megint éjszaka ereszkedett le vándorló városunkra. Holnap ismét el kell válnunk egymástól.

A titokzatos sivatag felé.

Április 28.-a újabb elválásunk dátuma volt. Két kínai mérnökünk, Irving C. Yew és C. C. Kung már elindult, hogy Altmisbulakon és ismeretlen sivatag vidékeken keresztül utat keressen Tung-huang felé. Az elpusztíthatatlan kedélyű Effe meg a két mongol, Szerát és Gyomtya, voltak gépészeik és gépkocsivezetőik. Kalauzul Abdu Rehimet, a vén tevevadászt, védőkíséretül pedig a kozák Nikolájt meg két kínai szolgánkat vitték magukkal. Elkészültünk rá, hogy sorsukról most majd hosszú ideig nem kapunk semmi hírt. Két autóval nekivágni a víztelen sivatag sokhelyütt járhatatlan terepének, kockázatos vállalkozás volt. Ha autóik megrokkannak, vagy ha benzinkészletük, olajuk és vizük elfogy, akkor elvesztek, hiszen kevés reményük lehet arra, hogy a közeledő gyilkos nyári hőségben gyalog addig folytassák útjukat, míg vízre találnak. Mi azonban a nankingi központi kormánytól azt a megbízást kaptuk, hogy Tun-huang és Kelet-Turkisztán között állapítsuk meg a régi Selyemút vonalát, mindent el kellett tehát követnünk, még életünket is kockáztatnunk kellett, hogy küldetésünket beteljesítsük.

Az autós osztag elindulásakor Yewnak és Kungnak, az expedíció két felelős vezetőjének, azt az utasítást adtam, hogy majd amikor visszafelé tartanak Tun-huangból, Altmisbulaktól egyenesen déli irányba küldjenek földérítő-osztagot a Lop-nor északi partjára és állapítsák meg, vajjon Csen meg én a csónakos csoporttal még azon a vidéken tartózkodunk-e. A terv kalandos volt, sőt készséggel elismerem, meglehetősen könnyelmű is. Csennek meg nekem igazán

nem okozhatott gondot ez az út, hiszen addig mehettünk, ameddig víz volt csónakjaink alatt és ameddig a folyó kelet felé folyik és így eljutunk arra a vidékre, ahol a Kum-dárja a Lop-norba önti vizét.

De mi lesz velünk, ha az autós-osztag sohasem tér vissza? Számításunk szerint, természetesen rendes viszonyokat véve alapul, a benzinkészletnek a Szu-lo-honak a Tung-huangtól nem messze elterülő vízgyűjtő taváig és onnan vissza, a Jardang-bulak mellett álló 70-es számú állandó jellegű táborunkig elégnek kellett lennie. De ki tudhatja, hogy az út nem annyira lágy és homokos-e, hogy még egyszer annyi benzinre lesz szükség, mint rendes terepen? Ebben az esetben autóink el tudnak jutni Tun-huangig, de visszatérni már nem tudnak és azonkívül Yewnak és Kungnak nem lesz semmiféle módja arra, hogy bennünket értesíthessen. Másrészt az ilyesmi Seng Sí-cai tábornok szemében joggal tűnhetik majd rendkívül gyanúsak, hiszen azt hiheti, hogy az expedíció fele megszökött Szingkiangból kelet felé Kanszuba, már pedig úgy állapotunk meg vele, hogy két hónap múlva az egész expedíció vissza fog térni Urumcsiba.

Ha Csen meg én, miután munkánkat a Lop-noron befejeztük, nem tudunk érintkezésbe lépni az autósosztaggal, akkor a többi csoportoktól sem várhatunk sok segítséget. Hummelről csak annyit tudtunk, hogy munkásságát főként a Köncese-dárja közelében és környékén végzi. Folke Bergman és Georg Söderbom Ördek kalauzolása mellett a sivatagba nyomult be, hogy egy ősi temető után kutasson. A 70-es számú táborát ezalatt három vagy négy ember őrzi.

Ilyen körülmények között az autós-osztag és a kis csónakraj egyaránt nagyon bizonytalan sors elé indult. Az autósoknak könnyebb lett volna az utat télen megtenniök, amikor ugyanis nagy jégkészletet vihettek volna magukkal a teherkocsikon. A csónakos-csoport feladata az volt, hogy a Kum-dárját térképre rajzolja, tehát számára a hideg évszak, amikor a folyót jégpáncél takarja, nem volt alkalmas.

Az a csábító kilátás, hogy mi lehetünk az elsők, akik

az én régi Kum-dárjamat valamennyi kanyarulatával együtt térképre rajzolhatjuk, minden aggodalmunkat eloszlatta. Annak a kérdésnek, hogyan térünk majd *vissza*, sem az elindulás pillanatában, sem pedig az egész út alatt, — pedig minden nap egyre jobban eltávolított bennünket egyetlen szilárd támaszpontunktól, a 70-es számú tábortól, — egyetlen gondolatot sem szenteltünk. Most semmiféle akadálnak sem szabad útunkat állnia. Mennyi fáradságba és mennyi türelembe került, hogy most végre ismét visszatérhetek arra a vidékre, amelynek egy emberöltővel ezelőtt igen nagy figyelmet szenteltem és ahol akkor alkotott elméleteim, íme, szemem láttára válnak valóra! Ha valaki azt kérdezte volna, hogyan akarok poggyásszal és élelemmel együtt visszatérni, csak ezt felelhettem volna:

«Ha sikerül elérnünk célunkat, a vándorló tavat, akkor majd bizonyára találunk valamilyen módot, hogy visszafelé is megtegyük az utat. Egyes csónakokkal, bármilyen könnyen kezelhetők is, árral szemben túlságosan nehéz volna eveznünk. Ha tehát az autós-osztag elkerülne bennünket, akkor valamelyik evezősünket gyalogszerrel visszaküldendő a folyó mentén az állandó táborba, hogy az ottaniak Tikenlikben néhány szamarat meg lovat szedjenek össze. A legrosszabb esetben pedig rövid napi menetekben gyalog mennénk vissza magunk is.»

Parker C. Csen Nils Hörner iskoláját járta végig és már akkor átesett a «tűzkeresztségen», amikor Hörner társaságában három évvel ezelőtt körüljárta az egész Lop-nort. Tehát ő is éppoly nyugodtan nézett szembe a nehézségekkel, mint jómagam, sőt úgy örült ennek az új útnak, mint a gyermek a mesének, hiszen most megint vissza fog jutni a vándorló tóhoz, sőt esetleg az ősi Loulan város romjaihoz is.

Hajórajunk «zászlóshajója» változatlan maradt. Szokásom szerint egy keresztbe fektetett deszkán ültem, egyik lábammal az egyik, másikkal a másik csónakban. Íróasztalom egy üres láda volt. A láda fenekét úgy fűrészeltük ki, hogy térdeim az asztal lapja alá kerültek és azonkívül ott még elég hely maradt a térképes táska, a távcső meg egyéb

apróbb holmi számára. Háttammal összegöngyölt hálósákomnak támaszkodhattam, de ezt a támlát csak igen ritkán vettem igénybe, mert majdnem mindig két könyökömmre támaszkodva az asztal fölé hajoltam. Jobbkezemben fogtam a ceruzát, a balban a cigarettát, az iránytű meg az óra ott feküdt előttem.

A másik kettős csónakon Csen jegyezte a folyó mélységét és áramlási sebességét, valamint azt a többletet, amelyet haladási sebességünkben evezőseink munkája szerzett. A harmadik kettős csónakon, az orosz-kozák Gagarin társaságában, hűséges szakácsunk, Csia Kvei, parancsnokolt. Gagarint a saját kérésére hoztuk magunkkal a fiatal Erasin Szokolenko helyett, az utóbbi ilyen módon az állandó táborban maradt őrnek.

Negyedik és ötödik csónakunkat élelmiszerünk szállítására használtuk. 1300 dzsin lisztet, egy zsák rizst, hat birkát, — és hogy némiképpen falusias színezete legyen környezetünknek — egy kakast és két tyúkot vittünk magunkkal.

A poggyász fölrakása és elrendezése sok időbe tellett és a nap már a delelőn járt, amikor embereim jelentették, hogy minden készen áll az indulásra. Levonultunk a Kumdárja északi partjára, a «kikötőbe», elbúcsúztunk Bergmantól, Georgtól, Erasintól, Ördektől meg a táborhoz tartozó helybéli keleti turkoktól, beszálltunk, ellöktük a csónakokat a parttól és az árral megindultunk keletnek, álmaink tava felé.

Alig voltunk még néhány csónakhossznyira, amikor az egyik tyúk hangos kotkodácsolással és kétségbeesett szárnycsapkodással visszaszállt a partra. Ugyanakkor egyik birkánk is belevetette magát a folyóba, kiúszott a jobbpartra és rögtön eltűnt az egyenetlen terepen. A jámbor háziállatok nyilván rossz végét érezték utunknak és igyekeztek kihúzni fejüket a hurokból, míg nem késő.

Ismét a nagy sivatag vesz körül bennünket, az a sivatag, amely sok évszázadon keresztül némán és halottan terült el azóta, hogy a folyó, körülbelül a Krisztus utáni

330. év táján, elhagyta medrét és délnek kezdett folyni. Most, hogy a víz visszatért és elfoglalta régi száraz medrét, nád, tamariszkusz, nyárfa és egyéb növények magvait ragadja magával. A magvak megakadnak a parti iszapban, kicsíráznak, gyökeret vernek és ismét élet fakad a kihalt vidéken. Mert bizony erre, amerre mi most utaztunk, még halott erdőt, sőt vízen úszó fát sem láttunk, azonban a nádas néhol már sűrűn belepte a partot. Most még sárga volt és száraz a tavalyi nád, de nemsokára kinőnek a friss zöld szálak és az élet színét varázsolják a halott tájék szürke arculatára. A partokon elég sűrűn látunk halott tamariszkuszos kúpokot. Külsejük hasonlít a mongol jurtához, belsejüket, az agyagos homokot, elszáradt gyökerek váza fogja össze.

A folyómeder széles és sekély, legnagyobb mélységét sehol sem találtuk 2·7 méternél nagyobbak.

A jobbparton egy nádas mellett békésen sétálva legelgetett a mi megugrott birkánk. Kikötöttünk és embereim hajtóvadászathoz láttak. A szökevény azonban gyorsabb volt náluk és kicsúszott a körből. Végül Gagarin puskát ragadott és négyszer rálőtt a birkára, — azazhogy pontosan mellé! Megérthetjük ebből, hogy a vad antilópok milyen biztonságban éldegélhettek e mesterlövésztől, hiszen még egy szelíd birkát sem tudott eltalálni.

Esti táborunkra ezüstfehér fénnel ragyogott le a hold. Körülöttünk mélységes csönd hallgatott.

Az április 29.-ére virradó éjszakán a hőmérséklet plusz 0·7-re süllyedt — szokatlanul hideg ilyenkor, tavasz derekán.

Ritkás, zöldelő tamariszkuszok mellett siklunk el. Virágfürtjeik szép ibolyáspirosan mosolyognak. Egy terepkúp tetején csupa halott fa közepette egyetlen eleven nyárfát látunk. Mindenféle vizimadár, különösen vadkacsa és sirály; néhol még apróbb madarakat is látunk. Hummel doktor, akit most vagy két hete elhagytunk, majd a tavasz végén és a nyáron gazdag madárbörgyüjteményt szedhet itt össze.

Észak felől tisztán idelátszik a Kuruk-tag hegyvonu-

lata. A hegyláncon innen éles rajzú parti terraszc emelkedik; a folyó vize volt a szobrásza. Balkéz felől, benyúló földnyelv tetején, kúpjaik csúcsán tamariszkuszok trónolnak. Sok évszázadon keresztül halottan álltak itt, de mégis megőrizték sejtjeikben az élet egyetlen rejtett szikráját, és most, hogy a folyó vize visszatért, ismét kizöldülnek. Fölöttünk sólyom száll, a parton négy antilóp száguld.

A folyó vad kanyarodókat ír le. Végső célunk keletre van, de azért a víz sokszor egyenesen nyugat felé viszi csónakjainkat. Ilyenkor a lenyugvó nap fénye előttünk szikrázik a vízen. Kilencórás út alatt 31·6 kilométert teszünk meg. A víz áramlási sebessége csak 0·449 méter másodpercenként, az evezés eredménye azonban 0·652 méter. Átlagosan tehát egy méternél valamivel többet teszünk meg másodpercenként. A víz legnagyobb mélysége 5·6 méter. Egy homokdűna lábában ütünk tábort estére. Böven találunk száraz tüzelőt s fekete agyagedény-cserepeket.

Másnap reggel, amikor elindulunk, tükörsíma a folyó. A víz iránya mintegy két órán keresztül kelet-északkeleti. Élesszélű parti terraszcok között haladunk. Kétoldalt valamikor dús, most halott erdő; a törzsek egy része még áll, de a legtöbbje már kidőlt. A Kum-dárja gyakran hatalmas, lebilincselő képet nyújt. Kis időre kikötök egy terepkúp mellett a balparton. A többi négy csónak bent marad a folyó közepén. Pompás, mosolygó kép ez, hangulatát csak fokozza az evezősök éneke.

Kanyarodó észak felé. A folyó itt 70 méter széles, a parti terraszcok 3—4 méter magasak. Íróasztalom fölött a napsütés ellen négy-négyzetméteres ernyő feszül négy rúdon. Hirtelen heves szélroham csap le ránk délnyugati irányból, letépi az ernyőt és hajónkat a balpartra szorítja.

Észak felé a sárga sivatag nyúlik el. Arculatára a halál nyomta rá bélyegét. Hosszú hullámos dombhátak húzódnak arrafelé, nagykiterjedésű jardangmező mögött. A jardangok a szél munkái. A folyton mozgó levegő különös alakú agyagtömböket farag ki a talajból, a tömbök között szűk és mély folyosók húzódnak. Jól emlékszem rájuk korábbi

utazásaimból. Itt leérnek a víz partjáig és olyanok, mint hatalmas síremlékek és ravatalok, hosszú sorban, mintha egy letűnt dicső kor halottas házáat látnók. A vihar és a szárazság elpusztította itt az életet, de most a csobogó víz megint az élet dalát zengi e végtelen temető fölött. A visszatért folyó magával hozta az élet feltételeit, nemsokára föl-támad halottaiból a növényzet és az állatvilág.

A parti terraszok erre már az 5 métert is elérik, és függőlegesek. Sőt a világos színű, kemény agyagrétegek néhol ereszként nyúlnak ki azok fölött a barlangok fölött, amelyeket a víz ereje ásott a part falába. A barlangok nyílása előtt sokhelyütt függönyként lóg a tamariszkuszok és nádak gyökérzete. Gyakran halljuk a leomló agyagtömbök locsanasát a part felől. «Fiadzanak» a parti terraszok, akárcsak a Spitzbergák vagy Grönland gleccserjei.

Amikor este tábort ütöttünk, a napi utunkat 32·1 kilométernek találtuk. Csen legnagyobb mélységként 4·5 métert mért a folyón.

Fölvirradt május elseje! Mintha csak valami falusi tanyán volnánk. A fedélzet deszkái alatt a kakas kukorékol, a tyúk kotkodácsol, a birkák pedig a liszteszsákok közé kötözve bégetnek: vágyakoznak a legközelebbi tábor után.

A kedélyes paraszttanya békésen továbbsiklik kelet felé.

Előlről vízesés zúgása ér hozzánk. Már benne is vagyunk. Az evezősök árirányban tartják a csónakokat a folyó közepén és mi símán átsuhanunk a forgók játékosan táncoló hullámai között.

Nem sok idő múlva két apró nyárfa mellett haladunk el, majd rövid távolsággal odébb még kettő mellett. Nem lehetnek öregebbek három-négyévesnél. Ezek az erdő első telepesei, hírvivői azoknak az eljövendő erdőknek, amelyeknek koronái között nemsokára éppen úgy fog süvölteni a keletről száguldó vihar, mint kétezer évvel ezelőtt, Lou-lan napjaiban. Nem messze előttünk a balparton tavaszias zöld folt mosolyog. Ott is eleven nyárfa bontja leveleit. Kikötünk. A fa sokszáz éven keresztül tetszhalottan állt itt, de most, hogy a folyó 1921-ben visszatért, ismét életre

ébredt. Szívalakú, fűrészcsapogató levelek dús pompája díszíti. Közvetlenül mellette fiatal sarj kelt ki a földből. Ennek még keskenyek, lándzsahegyalakúak a levelei. Érettebb korában majd ezek a levelek is szívalakúra szélesednek. Ezért hívják ezt a nyárfát latinul *Populus diversifoliá-*nak. Élvezettel pihentünk néhány percet a zöldes színű, illatos árnyékban és megálmódtuk, mint tér vissza az élet a sivatagba. Csia Kvei, május elseje lévén, maroknyi zöld gallyal tisztelt meg. Ezenkívül Gagarinnal együtt jó csomó lombos ágat is vitt csónakjára, hogy árnyékos sátrat rakjon össze belőlük.

Hirtelen kanyarodók, zátonyon fönnakadt fatörzsek, csobogó víz, eleven tamariszkuszok és zöldelő nádas. A folyó 50 méter széles, a parti terraszok függőlegesek. Az áramlás sebessége fokozódik.

A magas parti terrasról egy helyen homok ömlik a vízbe; úgy omlik, mint valami zuhatag. A csobogás tompa zúgása messzire elhallatszik. Az omlás helyén porfelhő lebeg, mintha bomba robbant volna. A hullámverés áthatol a folyón, pedig a víz itt 100 méter széles. Kedélyesen himbálódzva haladunk át a «háborgó» vízen.

Egy darabig csöndesen haladunk megint. Csia Kvei — kínai szakácsunk keresztény — zsoltárt énekel. A svéd missziós állomáson tanulta. Az ének ünnepélyesen zeng a víz fölött, amerre azelőtt még sohasem hangzott sem keresztény, sem muzulmán himnusz.

Előlről megint tompán döngő zúgás hallatszik. Csak nem vihar közeledik? A döngés erősödik. Nyilván megint zuhatag. Kikötünk és megvizsgáljuk a terepet. Nekivágunk a komoly sellőnek és szinte átrepülünk a habosan kavargó hullámokon.

— Mindjárt fölfordulunk! — ijedezik Szádik.

De nem történt semmi, baj nélkül megúsztuk a zuhatagot és ismét nyugodt vízen haladunk tovább.

Alkonyodik. Tábort kell ütnünk, de ehhez, a sátor miatt, síma, egyenletes helyet kell keresnünk. Az ilyesmi azonban ritka ezen az össze-vissza barázdált, jardangos tájon. Végül is eredeti táborhelyet választunk. A sátort egy

hét méter magas jardang fennsíkszerű tetején állítjuk fel. Olyan síma, mint a padló. Elkészül a sátor meg a konyha is. Az evezősök inkább a jardang-magaslat tövében telepszének le. A jardang-vonulat iránya észak-északkelet—dél-dél-nyugati. A magaslatról nagyszerű kilátás nyílik: ameddig a szem ellát, mindenfelé jardangok zavaros összevisszasága. A folyó itt csak 50 méter széles és innen, a magasból, olyan, mint valami kis keskeny csatorna. Ha vihar ér az éjjel, gondolom magamban, akkor repül ez a sátor! Repül és ki tudja hol áll meg!

De amikor reggel fölbredtem, sátrunk még ott állt, ahol levertük és alattunk tükörsímán csillogott a víz.

Elindulunk. A folyómeder csakhamar 80, majd 90 méter szélesre tágul. Az ár eléggé sebesen visz. Apró homokzátonyok körül tölcészerű örvények forognak. Szakadatlanul halljuk az omlások zaját — munkálgodik a folyó, most ássa az ágyát. Szádik kilenc órán keresztül szakadatlanul énekel, de a többi evezős sem adja alább. Egyre ugyanaz az ének: szerelem, kaland, háború, vagy szent ember élete a tárgya. A hallgatónak alaposan próbára teszi az idegeit ez a zene. De minék panaszkodjunk, hiszen a motor berregése is éppily unalmassá válnék. A kíséret hozzátartozik a darabhoz, azonkívül szükséges is.

A partok most csak méternyi magasak. Nem messze egy antilóp legel. Jobbról is, balról is egyre halljuk az omlások zaját. A fölvert habok a folyó közepén találkoznak és állandóan hullámlásban tartják a folyó vizét. Hirtelen megakadunk: egy jardang leskelődött közvetlenül a víz színe alatt.

A partról, egy magasabb jardang tetejéről, körülkémlelünk. A folyó szinte kanyonszerűen bele van szorítva a parti terraszok közé. Istenem, milyen kihalt és sivár volt ez a föld 34 évvel ezelőtt, amikor első ízben vándoroltam végig ezen a sivatagon! És mily pompás most, amikor az élet szórja szét fölötte egy új hajnal ragyogását! Fülemlenek a világ semilyen muzsikája nem lehetett kedvesebb, mint az a halk, de biztos győzelemről suttgó ének, amit a

víz csobogása hallat valami zátonyon fönnakadt fatörzs körül.

A tájék jellege megváltozik és egyre szaggatottabbá válik. Úgy hat, mintha a folyó vize bizonytalanul tapogatódnék és nem tudná, merre folyjon. Csen 1930—31 telén már járt a Lop-nornál és a Kum-dárja deltájánál; azt mondja, hogy most értük el a delta elágazási pontját. Izgatottan figyeljük, vajjon sikerül-e eltalálnunk a folyó legnagyobb ágát és bejutnunk egyenesen a Lop-norba, vagy pedig eltévedünk a keskenyebb ágak és a tószzerűen kiszélesedő víztükrök útvesztőjében.

A jardangok egyre magasabbak és változatosabb alakúak. Hol olyanok, mint az asztal, hol ereszszerűen előreugró háztetőt formáznak, hol pedig megtévesztésig hasonlítanak valami toronyhoz, néhol azt hisszük, emberkéz építette falakat, régi házakat és erődöket látunk. Sokszor magukkal ragadják az ember képzeletét: olyanok, mint az ugrásra kész oroszlán, vagy a pihenő sárkány, egyhelyütt titokzatos szfinkszek, másutt alvó kutyák szobráira emlékeztetnek. Mintha mesebeli, elvarázsolt, titokzatos országon vinne keresztül a víz; körülöttünk minden világosszürke és sárgásba játszó rózsaszín, de e földnek minden vonására a halál és az elmúlás van írva. A partok üresek, nincs rajtuk egyetlen kiszáradt fatörzs, sem ősi erdő nyoma.

De ez a csodálatosan faragott jardang-vidék nemsokára megszűnik és visszahúzódik a parttól. Már nem látjuk az alvó óriásokat és az álmodó őrzőállatokat. A partok fölmagasodnak, simán, egyhangúan kísérik a vizet. A folyó 80 méter széles, de még mindig tekintélyesnek hat. A nád meg a tamariszkusz megritkul. A tamariszkuszok később annyira megritkúlnak, hogy minden bokrot, amely mellett elhaladunk, belerajzolok térkép-vázlatomba.

A delta egyik karja jobbra ágazik el és tiszta, mozdulatlan víű tóba vezet, de onnan valamivel lejjebb ismét visszatér. Déli irányban meglehetősen nagy vízfelületekről verődik vissza szikrázva a napfény. A legtöbb parti tó a

folyó déli oldalán terül el. A nyár folyamán Csen hihetetlen munkabírással valamennyit fölmérte és bámulatos részletességgel kiegészítette az én folyótérképemet. A Kum-dárja északi, vagyis balpartját, mint már említettem, Norin és Ambolt mérték föl és rajzolták térképére.

Magányos fenségben réti héja trónol egy parti domb tetején. A turkok szárnak hívják. Szigorú, de egyúttal csodálkozó pillantással kísér bennünket, amint elsiklunk mellette.

A part egyik kies, békés helyén két hattyú pihent. Nyilván a közelben lehetett a fészük. Nemrég kikelt szalmasárgaszínű, pihés fiókák úszkáltak anyjuk körül. Egyik csónakunk evezősei kettőt elcsiptek ezekből az aranyos kis jószágokból, én azonban rögtön szabadon bocsájtattam őket azon a helyen, ahol foglyul estek. Nem sokkal odébb egy raj hófehér, szálló hattyú ért utól bennünket, azután felségesen nyugodt szárnycsapásokkal eltűnt déli irányban.

Ettől a ponttól nyugatra nem láttunk hattyút; a Könöse-dárján a 70-es táborig megtett útja során Hummel sem találkozott a föld legszebb madárfajának egyetlen képviselőjével sem. A Kum-dárján csak a delta közelében fordulnak elő, rendszerint párosával, ott, ahol a nagyobb, náddal szegélyezett tavakon a hattyúnak a nagyobb nyílt vízterületek fölött elég mozgási szabadsága van. 1896-ban, 1900-ban és 1901-ben a Karakosun vizén is láttam hattyút. Ahol a tó szélén sűrű a nádas, a parti, halászatból élő lakosság, ügyes és ravasz módon, kézzel fogja el a hattyút. Rendszerint párosával járnak a halászok csónakjukon, úgy vetik ki és vonják be hálójukat. Ilyenkor gyakran megesik, hogy a náderdő közelében gondtalanul úszkáló hattyút lepnek meg. A halászok a legnagyobb gyorsasággal egyenesen, mint a nyíl, nekihajtják csónakjukat az áldozatnak. A hattyú látja a veszélyt és azt is, hogy üldözői hamarabb odaérnek, mint ő szárnyra tudna kapni a vízről. Bemenekül tehát a nád közé. Egyre mélyebben beúszik a nádasba, abban a reményben, hogy elrejtőzhetnek a sűrű szálak között. A halászok természetesen könnyen követik, hiszen a nád között gyorsabban tudnak haladni, mint az úszó madár.

A sűrű nádasban, a magas szálak között a szép fehér hattyú nem tud elmenekülni. Nincs helye, hogy kiterjessze szárnyait s ha van is, nincs elég nekifutása, hogy a levegőbe emelkedjék. A csónak már ott van közvetlenül mellette. A hattyú kétségbeesetten vergődik és csapkod szárnyával. Az egyik halász beugrik a vízbe, karjával átfogja a madár testét, leszorítja szárnyait és egyetlen fogással kicsavarja a nyakát. A madár rögtön kimúlik.

Olyan sűrű nádasok és olyan hatalmas szálak, mint a Kara-kosun mentén, a Kum-dárja deltája körüli tavakban még nincsenek. Az elsőnek említett vizen 8 méter hosszú szálakat is mértem, tövüket a víz színénél az ember éppen-hogy körülérte a markával. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy ezek a viziutak, amelyeken most hajókázunk, mindössze 13 évesek és a folyó csak most alakítja ki a medrét. Az a nád, amely gyökeret vert a partok mentén és a parti tavak szélén, nemrég érkezett bevándorló volt, a környék még nem vált igazi otthonává és így ideje sem volt arra, hogy úgy kifejlődjék, mint a déli, most már kiszáradt tavon. Ilyesmihez évszázadok és változatlan viszonyok szükségesek. A Kum-dárja alsó folyásán és a folyó deltája mentén minden, a növényzet, az állatvilág, sőt maga a víz is most élte új honfoglalása korát. Talán éppen ezért volt ennyire érdekes és lebilincselő ez a mi mostani útunk. A legalkalmasabb pillanatban érkeztünk ide és a saját szemünkkel figyelhettük meg Ázsia szívében a föld felületének gyökeres és látszólag szeszélyes átalakulását. Már most megfigyelhettük, hogy a halak és a vízben élő rovarfajták éppolyan gyorsan terjednek, mint maga a folyó és hogy a növények közül a nád az úttörő ; a nád veti meg elsőnek a lábát az új hazában. A Lop-vidéken a természet élet-halál harcot vív, akárcsak az ember Kelet-Turkisztánban. Délen győzött a sivatag, a szárazság, a halál. Itt, a Kum-dárja körül, a sivatag vesztette el a csatát. Győzött az élet és a mindent elsöprő erővel előretörő folyó képében állataival és növényeivel együtt birtokába vette a meghódított országot.

Azonban még sokat meg kellett látnunk, mielőtt az egész csodálatos színjáték lepergett volna szemeink előtt és mielőtt azt mondhattuk volna, hogy a Lop-nor problémát minden vonatkozásában véglegesen megoldottuk. Térjünk tehát vissza a Kum-dárján megtett útunkra.

Belefutunk egy tószerűen kitáguló ágba. Valóságos útvesztőbe jutottunk. Egymást követik a tavacskák, a keskeny csatornák meg a szigetek. A levegő párás; szürkés, ködszerű homály vesz körül bennünket, a többi csónakot csak sejtjük. Olyanok, mint a kísértethajók. Együtt kell tartanunk a hajórajt, hiszen valamelyik csónak könnyen eltévedhet valamelyik oldalágban. Gyakran megállunk és megszemléljük környezetünket. Kifürkészhetetlen és áttekinthetetlen ez a vízi labirintus. Egy jardang-magaslat megdöbbenően hasonlít a Svédország nyugati partja mentén látható ősi síremlékekhez: csonka, kúpalakú halom tetején hatalmas vízszintes kőlap fekszik.

Miután sokáig hiába kerestük a kivezető utat, ránkalkonyodott. Az erősödő szürkületben és a föltámadó szélben tapogatódzva bolyongtunk szigetek és félszigetek között, öblökön át, míg végre nagyobb szabad vízfelületre jutottunk. Ott egy kis szigeten kikötöttünk. Elég tüzelőt találtunk és a hullámok dallamos csevegő csobogása közben tértünk pihenőre.

Május 3.-án reggel derekas északkeleti szélre ébredtünk. Sebessége 11 méter volt másodpercenként. Szigetünk északi és keleti partjait sistersgő, habbal koronázott fejű dühös hullámok ostromolták. Tisztán láttuk, miként mossa alá a hullámverés a víz partján emelkedő jardang-tömböket. Így faragja, formázza, egyengeti és változtatja a tájék képét az idők folyamán hol a vihar, hol meg a víz. A szél és a hullámok szakadatlan zúgása zengi itt örök, bűvös dalát és megénekli Lou-lan fénykorának emlékét.

Szigetünk 250 méter hosszú, 81 méter széles. Hossztengelye északkelet-délnyugati irányban fekszik, ez egyébként a jardangok tengelyének általános iránya. Délre tőlünk nagyobb vízterület terül el, tele rengeteg jardangháttal és

szigettel. Egy nagyobb jardang szélvédett oldalán, a sziget északkeleti csúcsán nagy csomó fehér sirály fecseg. Csia Kvei lány nádszálakat gyűjt, a tavasz legfrissebb sarját. Nagyszerűen ízlik ez a vadoni spárgaféleség.

Csónakjainkat a sziget nyugati partján kötöttük ki, ahol védve voltak a szélről s így nem kellett attól félnünk, hogy elúsznak tőlünk. Estére úgy megromlott az idő, hogy Gagarint meg Csia Kveit beköltöztettük magunkhoz éjszakára. Lassan múlnak az esti órák. Csennek mindig tele van a két keze munkával: aznapi megfigyeléseit dolgozza föl, én pedig följegyzéseimet írom. A lassan múló időt azzal töltöttük, hogy Gagarinnal elmondattam élete történetét.

Gagarin Archangelszkben született, e város közelében élt paraszti sorban 1928-ig. Ebben az évben huszonöt más paraszttal együtt Alma Atába (Vernijbe) vitték és ott valami építkezésnél dolgoztatták. Innen nemsokára megszökött Pispekbe, onnan pedig haza Archangelszkbe. Azonban elcsípték és ismét Alma Atába deportálták. Naponta 400 gramm lisztet vagy kenyeret kapott. Ismét megszökött, de most Bagtíba és Tyugutyakba. A szinkiangi zavargások kezdetén befogták katonának és az első ezredbe osztották be. Akkoriban négy ezredet szerveztek, de a negyediket később beosztották a három elsőbe. Nikolajeff ezredes parancsnoksága alatt ezredével együtt Urumcsiba került és résztvett az 500 lovas híres előretörésében a hegyeken át Sindin, Jing-p'anon és Tikenliken keresztül Korlába. Gagarin most 31 éves volt. Apja már meghalt, de az édesanyja még élt Archangelszkben.

Május 4.-e is a levegő szellemeinek lármás csatájával telt el. A futóhomok meg a por minden kilátást eltakart előlünk. Minden pillanatban el voltunk rá készülve, hogy sátrunk egyszercsak útrakel a szelek szárnyán. A hullámok rohanva verték ki hajjukat kis szigetünkre. Ide voltunk zárva, mint a foglyok. Időnkint hallottuk, amint valami jardangperem beleomlik a vízbe. Egyik kettős csónakunk az éjjel elszabadult a viharban és félig vízzel tele meg-

feneklett a szomszédos sziget partján. Szerencsére a liszteszákokat még az este kihordtuk róla a partra.

Az égbolt, a föld meg a víz, minden, egyetlen szürke páratömegbe mosódott. A tegnapelőtt még kristálytisza tó a parti omlásoktól és a fenék fölkavart iszapjától zavaros volt, mint a borsóleves. Egyik birkánkat levágtuk, és hűséges kutyánk, Tagil alaposan belakmározott a belekből. Három evezősünk együltő helyében befalta a maga részét és ezért a három következő napon kénytelen volt kenyéren és vízen élni. A szigeten az emberek cserépedénydarabokat, régi kínai számszeríj két töredékét meg gyöngyöt találtak.

Amikor 4.-én este éjszakai pihenőre tértünk, a vihar immár idestova 50 órája dühöngött és mi erősen vágya-koztunk már vissza a szeszélyes vízre. Azonban amikor hálósákjainkba bújtunk, a vihar éppoly lankadatlanul tombolt, mint eddig. Süvöltő zúgása és a hullámok har-rogása ringatott az álmok világába.

Az ismeretlen királyleány sirja.

Május 5.-e! Megint emlékezetes nap : 39 évvel ezelőtt az utolsó pillanatban ezen a napon bukkantam vízre a Kotan-dárja medrében és szinte csodás módon megmenekültem.

Az 50 óráig tomboló vihar után nedves és hideg volt a reggel. Az eget sűrű, borús fellegek takarták. Mi azonban összecsomagoltuk holminkat, hajóra szálltunk és áteveztünk északkeleti irányban egy másik nagy tóba. A víz sekély volt, az evezőlapát mindenütt feneket ért, általában sehol sem volt mélyebb a víz félméternél. Fölkapaszkodunk egy jardangdombra és déli irányban megpillantjuk a folyó egyik ágát. Kétórás evezés után csónakjaink besiklanak egy kelet felé folyó vízágba. Ezen át sűrű nádassal terített tóba jutunk.

A nádfoltok úgy emelkednek ki a vízből, mint sárga szigetek.

Megint egy jardangsziget csúcsáról pillantunk körül. Északra és északkeletre egyaránt kisebb vízfelületek terjeszkednek. Mi az északkeleti irányt választjuk, de zsákutcába jutunk. Visszaküldjük Szádikot és Hájitot, hogy kelet felé keressenek átjárót. Délnyugati irányban hatalmas tavat látunk, észak felé mindenütt csak jardangokat. Csónakjainkat bekormányozzuk egy kis csatornaszerű ágba. Néhol nem szélesebb 5—6 méternél. E keskeny víziút részben szilárd agyagpartok, részben pedig sűrű nádaszigetek között húzódik. Félegy óra tájban meglehetősen széles vízre siklunk ki. Reméljük, hogy ez a delta főága. A balpart mentén evezünk tovább. A parton, kissé beljebb a szárazföldön, szürke fatörzsek látszanak. Kettő közülük

X-alakúra hajlik egymáshoz. Meg kell vizsgálnunk, hogy ez az ismeretlen jelvény a természet játéka-e, vagy pedig emberi kéz műve.

Ezért egy órákor kikötöttünk és 210 métert mentünk északnyugati irányba. Ott egy nyilván még Lou-lan idejéből származó ház maradványait találtuk. Az épület tehát legalább 1600 éves volt. Odamenet nagy tömegét láttuk vörös és fekete agyagedények és tálak cserepeinek.

Az egykori épület vázából még 18 gerenda függőlegesen meredt az ég felé. A fala nád- és tamariszkusz-ágak fonadékából készülhetett. A szerkezetben javarészt a függőleges elemek uralkodtak. Az épület anyaga és az építés módja tehát pontosan olyan volt, mint Lou-lanban. A ház mintegy 8 méter széles és 14 méter hosszú volt és négy szobára volt fölosztva. Hosszirányú tengelye az északkelet-délnyugat vonalában feküdt. Maga a ház körülbelül két méter magas kis halmocskán állott. A rom körül sok kisebb gerendatöredék és fadarab hevert, egyiken sem találtunk faragást. A szobák között ajtónyílások tátongtak. Az egyik ajtó két félfája eldőlőben volt és egymás felé hajolt. Ez volt az az X-alakú kereszt, amely felkeltette figyelmünket. Az egyik ajtónyílásban még a küszöb is megvolt.

Egy sarokban tűzhelyet találtunk szénmaradványokkal. Az egyik szobában — alkalmasint pitvar lehetett — nagy tömeg birkatrágya volt. A romok között igen sok agyagcserepet, állati szarvat, halsontot találtunk, azonkívül fából készült gyapjúgerebent, késpengét, egy fazék fenekét, sűrűszövésű szövetrongyokat, fűzfavesszőből font kosár alját stb. A háztól délnyugatra fallal körülvett udvar terült el. A falnak legtöbb helyen már a nyomai is eltörtöltek. Itt a lovak itatásához használt nagy favályuk töredékeit láttuk.

Eltöprengtünk, hogy vajjon milyen célból épülhetett valaha ez a ház. Értékesebb holminak vagy kéziratnak nyoma sem volt benne, leletünk csupa legegyszerűbb használati cikkből állott. Vajjon szegény paraszt tanyája volt-e,

vagy pedig kisebb megállóhely a régi Selyemúton? Vagy talán a Lou-lanba utazók számára épült csárda?

Csak rövid óráig maradtunk ezen a helyen, azután meglehetősen szigorú északkeleti szélfúvásban tovább folytattuk útunkat. Öt óra tájt megint körülnéztünk egy domb tetejéről. Két folyóág között válaszhattunk, az egyik kelet-északkeletnek, a másik délnek futott. Az első mellett döntünk. A víz iránya csakhamar északkeletivé változik. Egy kis nádmező mellett észrevevessük, hogy gyöngye árral szemben haladunk. Ezért megfordulunk. Közben azonban besötétedik. Kikötünk a jobbparton és tábort ütünk olyan helyen, ahol tüzelőt találunk. Táborunk körülbelül 4 méter magas jardangnak a délkeleti oldala alján húzódik meg. A jardang valamikor mésza lehetett, kisebb domb, csúcsára útjelzőket raktak. Az útjelző kisebb rudakból összerakott gúla volt. A rudakat olyan ügyesen erősítették egymáshoz, hogy évszázadok viharainak ereje sem tudta szétbontani. Magassága 3 méter lehetett. A rudakon még tisztán látszott a fejszevágások nyoma, sőt egyik kerek törzs mindkét vége ki volt hegyezve. A jel kétségtelenül egy nagyobb útvonalat mutatott, az iránya, hasonló útjelzők alapján, megállapíthatólag, kelet-nyugati lehetett. Talán maga a Selyemút vezetett erre és elhaladt a ma látott tanyarom mellett is.

Csen a gúla tetejébe kitűzte a svéd lobogót, annak emlékére, hogy ma volt 39. esztendeje, hogy a Kotandárjában megmenekültünk a pusztulástól.

A hőmérséklet, mint általában vihar után, erősen lecsökkent. Este nyolc órakor már csak 14 fokot mértünk és hálósákjainkba éppúgy bebugyoláltuk magunkat, mint a Gobi-sivatagban tél idején.

Az éjszaka mért legalacsonyabb hőmérséklet plusz 7·7° volt és május 6.-nak reggelét a csípős kelet-északkeleti szél csöppet sem tette kellemessé. Bundában szállunk hajóra és nincs szükségünk a Nap ellen védő nemezfödélre.

Útunk tovább visz a folyón lefelé. A víz folyása határozott, de szeszélyesen változó irányú. A sok sziget, fél-

sziget, öböl, földnyelv meg jardang között alig ismerjük ki magunkat. Az ár irányát főként a nádasok szélén állapíthatjuk meg. A sárga szálak dús pamacszerű lobogója úgy leng és hajladozik, mint a tollas legyező. Egy jardang tetejéről körülmélelünk, azután ismét széles, nyílt vízre siklunk ki.

A folyó főiránya határozottan északkeleti és kelet-északkeleti, vagyis homlokegyenest szembefolyik az uralkodó széliránnyal és párhuzamosan a jardangok hossz tengelyével. A víz természetesen betör a jardangvonalatok közötti völgycsatornába és szétterül a nyílt barázdákon át. Ez a körülmény már 73-as számú táborunk óta szemünkbe ötlött.

Jó darabig jardangok között haladunk. Minthogy útunk iránya északkeleti, jobbra is, balra is mindig e kis hosszanti halmok oldalait látjuk. Rendszerint rövidek e dombocskák és koporsóra emlékeztetnek. Rövidebb oldalukról nézve, tehát északkeletről vagy délnyugatról, feltűnően keskenyek, gyakran csak néhány méter szélesek. Oldalaik majdnem függőlegesek, tetejük pedig lelapított. Néhol kockának látszanak s az ember könnyen várbástyának, vagy tornyoknak vélheti őket. Sokszor annyira szabályosak e terepalakulatok körvonalai, hogy megállunk és meggyőződünk róla, hogy nem valami ősrégi őrtornyot látunk-e, hiszen a keresett Selyemút megállapítása szempontjából fontos volna, ha ilyenre bukkannánk.

Ismét megállunk egy kis sziget partján és kiszállunk. Két különös alakú, magas, karsú oszlop csalogatott ki bennünket a vízből. Távrolról nem hihettünk mást, mint hogy emberi kéz művei, pedig csak egy jardang maradványai voltak, amelyeket a víz meg a szél toronyalakúra faragott ki. Északon nagy jardangmező terül el homokkúpokkal teleszórvva és azon túl már a sűrű «szaj» kezdődik, vagyis a Kuruk-tag lábához símuló lapos murvamező. A távoli hegység ormai fenyegető fellegtömegként rajzolódnak az égre.

Rikoltozó vízi madarak szálldosnak körülöttünk —

mintha érkezésünkről adnának egymásnak figyelmeztető jeleket. Most éppen hatalmas mésza tövében evezünk végig. Ezek a mészák nagytömegű sárgászöld eróziós maradványai egy régebbi, késő harmadkori üledékes rétegnek. A mésza jobbkéz felől elmarad mögöttük és mi északkelet felé folytatjuk útunkat. De nemsokára ismét azt vesszük észre, hogy a gyöngye ár szemben halad velünk, tehát megfordulunk és visszamegyünk délnyugat felé. Amikor így másodízben elértük a hatalmas mészát, Szádik, evezőseink főnöke, ajánlkozott, hogy fölmászik a magaslatra és onnan nézi ki a legtöbbet ígérő viziutat. Jó sokáig elmaradt, de amikor visszajött, azt mondta, hogy bár nagyon messzire ellátni a mésza tetejéről, a delta ágainak fonadéka annyira bonyolult, hogy nem tudta megállapítani, melyik irányba kell haladnunk. Megkért tehát, hogy én is menjek föl vele és magam jelöljem ki útirányunkat.

Ezalatt néhányan a többi evezősök közül szintén kijöttek a partra és eltűntek a nádasban és az agyagos terep buckái között. Szádik épp egy meglehetősen nyaktörő meredeken vezetett fölfelé, ahol gyakran volt szükségem erős karjára, hogy föl tudjak kapaszkodni a magas és meredek lépcsőn, amikor kettő a fickók közül azzal a hírral toppant elém, hogy régi sírt találtak.

— Hozzátok az ásót! — szoltam nekik. Valóban egyetlenegy ásó volt csak velünk. Ezt azért hangsúlyozom ennyire, hogy bebizonyítsam, hogy nem régészeti ásatások céljából keltünk útra. Egy ásó 14 emberre bizonyára nem arra vall, hogy különösebben érdekelték volna az ősi leletek. Ezt az egy ásót azért hoztuk magunkkal, hogy legyen mivel elegyengetni a talajt sátorveréskor, hogy könnyebbé tegyék kikötéskor a partraszállást, hogy táborveréskor izzó paraszat vihessünk egyik helyről a másikra, hogy utat vág-hassunk vele sűrű nádasokban. E látszólagos semmiségeket megemlítem, mert jelentősek abból a szempontból, hogy belső összefüggés van közöttük és Nankingban kapott utasításaink egyik pontja között. E paragrafust a közoktatásügyi miniszter erőszakolta bele utasításainkba, neki

pedig bizonyos pekingi tudósok sugallták, hogy expedícióknak minden néven nevezhető régészeti kutatást tiltson meg. Ezért volt elegendő lop-nori utunkra egyetlen ásó és ezért rendelkeztem most így :

— Hozzátok az ásót!

A most következő órák alatt — akár tetszik Pekingnek, akár nem — sokat adtam volna érte, ha legalább tíz ásó állt volna rendelkezésünkre.

A sír fölfedezője Szádikot meg engem elvezetett az érdekes helyre a mésza nyugati lejtőjén. A sír 17 $\frac{1}{2}$ méter magasan feküdt a vízszín fölött. Maga a mésza 25 méterre emelte fejét kikötőhelyünk fölé.

Mire odaértünk, néhány evezősünk már buzgón szorgoskodott a sekély sír kibontásán. Szerszám híján csak kézzel meg a köröskörül heverő fadarabokkal kaparták a földet. A sír emelvényyszerű, síma és lapostetejű kis teraszlépcsőn feküdt. Nyilván tömegsír lehetett, mert embereim, mire odaértem, már három koponyát, sok csontot és öltözetdarabok foszlányait rakták sorba a földön.

Amikor megkaptuk az ásót, mindjárt gyorsabban ment a munka. Kis ideig ottmaradtam és figyeltem az ásást. Csen vezette bölcsen és óvatosan a munkát. Egy óra tízperctől félnegyig ástunk. A sírgödört vízszíntesen fekvő deszkák földték, széleit pedig függőlegesen levert oszlopok jelezték.

Míg a sír körül folyt a munka, egymagam fölmentem a mésza legmagasabb pontjára. Köröskörül szinte lélegzetet elállító, döbbenetesen szép kilátás tárult elém. Északon a Kuruk-tag tömegének páraszerű szélei mosódtak a semibe, a hegység lábánál pedig a szürke szaj terpeszkedett. De minden irányban ilyen meseszerű táj vett körül, kékeszöld, össze-vissza kanyargó vízcsíkok bonyolult szövedéke, szeszélyesen szétszórt tavak, szürkéssárga jardangok és a nádasok sárga csíkjai. Ezt az útvesztőt lehetetlen volna térképre rajzolni, hacsak nem fényképezőgéppel, repülőgépről. Meg kellett tehát elégednem azzal, hogy mint eddig, most is csak a saját útvonalunkat rajzoljam tér-

képembe, ennek az új folyónak az útvesztőjében, jardangok és homokhalmok között húzódó, vízzel telt csatornák összevisszaságában. Az agyagos jardangok mindig északkelet és délnyugat irányába nyúló sárgás csíkoknak látszottak a magasból. Közülük az egyébként teljesen vízszintes földfelületből festői szép mészák szökkennek elő — a színük erősebben vörösbe hajló, mint az alacsonyabb jardangoké. Váranak, erődítményeknek, tornyoknak látszanak.

Elővettem vázlatkönyvemet és teljes körképet rajzoltam a látóhatárról, mindenütt megjelölve az iránytű állását. Amikor a rajzolást befejeztem, három órákor, ismét lementem a tömegsírhoz. A kiásott gödör szélén embereim tizenöt koponyát raktak már egymás mellé, négy darab alacsony, négylábú kis zsámolyt, két íjat, három fafésűt, nyolc, részben kerek, részben tojásalakú fakupát és két világosszürke agyagedényt. Akadt a leletben bambusz-nádból készült, feketére fényezett két hajtű, egy széttört, hengeresalakú faedényen még jól látszottak az egykori szépen fényezett festés mintái. Találtunk kis födeles kosarat, fából készült négy orsót, egy pár csöpp lábra való bőrpapucst és különféle színű selyemfoszlányokat — némelyiken gyönyörű minták látszottak. Különösen szép volt néhány apró, finom láncöltéssel hímzett selyemzacskó. Csen alig győzte a fényképezést; jómagam pedig vázlatot készítettem.

Úgy látszik, hogy a halottak nem koporsóban feküdtek. A maradványokat a védő deszkafödél alatt egymással elkeverve, össze-vissza találtuk. Nem lehetetlen, hogy a sírt már az ókorban kirabolták, bár az érintetlennek látszó deszkaburkolat e föltevés ellen tanuskodott. A nagyon széttöredezett és rossz állapotban levő edények egy részét otthagytuk, a többit azonban három koponyával együtt magunkkal vittük.

A mésza csúcsáról két evezősöm sasszeme egy másik sírt is fölfedezett. Ez a sír a mésza keleti oldalán, a nagyobb domb lábujában emelkedő kisebb magaslat csúcsában pihent.

Tömenpu. (Csen felvétele.)

A tömenpui gát maradványai. (Csen felvétele.)

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Völgy a Kuruk-tag déli részében. (Ambolt felvétele.)

53

A tömegsírt otthagytuk és visszadtuk neki szívtelenül és durva kézzel megzavart békéjét. Azután átvonultunk a magányos halott nyugvóhelyéhez és miután már előre láttam, hogy ezen a napon nem evezünk tovább, kiadtam a rendeletet, hogy tábort verjenek közvetlenül a kettes számú sír közelében, attól délnyugatra. Embereim azonban könyörögtek, hogy ott lehessenek a sír átvizsgálásánál és nem volt lelkem megtagadni tőlük ezt a komor mulatságot.

Az a kisebb mésza-domb, amely a magányos sírt rejtette, szintén hosszúkás alakú volt s hossz tengelye északkelet-délnyugati irányba esett. Hossza csak 12·2, szélessége pedig 3·8 méter volt. Csúcsa 9 méternyire magasodott a víz szintje fölé és 7·5 méterrel emelkedett ki a környező talajból. Már a nagy mésza tetejéről láthattuk, hogy a kis domb belsejében sír rejtőzik, mert egy tamariszkusz-fából faragott oszlop nyúlt ki belőle, ez pedig nem lehetett természetes dolog, hiszen a mészák csúcsa mindig meztelen és terméketlen.

Az árva rúd ásásra csábított és embereim ugyancsak nekiláttak a munkának. A kis mésza agyagtömege azonban olyan kemény volt, mint a téglá, már-már agyagpalává szilárdult. Ezért leküldtem a kikötőbe fejszéért és embereim azzal törték át a szilárd anyagot. A sír maga négyszög alakú volt. Közvetlenül a mésza északnyugati, hosszanti oldala mellett feküdt, agyagfala itt fölül csak egy, alul pedig két láb vastag volt. Hetven centiméteres mélységben embereim fafödélbe ütköztek. Először baltával lazították meg, aztán ásóval bontották ki. A földel igen jó állapotban maradt, 182 centiméter hosszú deszkából állott. A négy centiméter vastag deszkából készült földel szélessége a fejnél 52 centiméter, a lábnál pedig 45 centiméter volt. A tetem fejével északkelet felé feküdt.

Amikor a deszkatakarót letisztogattuk, láttuk, hogy a koporsó szorosan beleillik agyagfoglalatába és így az ásott nyílás kitágítása nélkül lehetetlen lenne kiemelni. Ezért elhatároztuk, hogy lebontjuk a sírhely északnyugati hosszabbik agyagfalát, ehhez azonban idő és erő kellett. Végre

A Kőcnse- meg a Kum-dárja szétválása Tömenpunál. (Csen felvétele.)

A szerző a tömenpui bekekkel beszélget. (Csen felvétele.)

Apró tavak a Kum-dárja balpartján. (Csen felvétele.)

A Kum-dárja deltája 1934 május 15-én. Kilátás egy mésza tetejéről.
(Csen felvétele.)

azonban eltűnt az utolsó akadály is, vigyázva és óvatosan kihúztuk a koporsót és fölvtunk a mésza tetejére.

A koporsó alakja jellemző volt erre az egykor dűsvízű vidékre. Közönséges csónakhoz hasonlított, olyanhoz, amelynek orrát és farát lefürészelték és függőleges fallal zárták le.

Még mielőtt elkészültünk volna a mésza külső falának lebontásával, embereim a két takaró deszkát kiemelték helyükből. Nagy izgalommal azt vártuk, hogy megpillantjuk az ismeretlen halottat, aki sok századon át zavartalan nyugalomban pihent e sírban. De csak egy nemezserű leplet láttunk. A halott tetőtől talpig bele volt csavarva. A szemfedő már annyira elvászott, hogy porrá hullott szét, amikor hozzáértünk. Eltakarítottuk a fejet burkoló lepelrészt és megpillantottuk Őt, a sivatag uralkodónőjét, Lou-lan és Lop-nor királynőjét, egész fenséges szépségében.

A halál fiatakorában kaszálhatta le és szerető kezek burkolták lepelbe s temették el ebbe a kis, örök békének szentelt dombocskába, ahol közel két ezredév óta aludta álmát, míg most mi, a késő utókor gyermekei meg nem zavartuk hosszú pihenését.

Orcájának bőre kemény volt mint a pergament, de arcának vágását és vonásait nem változtatta meg az idő. Lehúnyt szemmel aludt, szemgolyói alig voltak besüppedve. Ajkai körül mosoly játszadozott. Évezredek múlása nem törölte le ezt a mosolyt, mely a sír titokzatos lakóját vonzóvá és rokonszenvessé tette. Életének titkait, talán kalandjait, nem árulta el a halott, de bizonyára Lou-lan nyüzsgő világának tarka képét, a tavak kikeleti zsendülésének zöld pompáját, a folyón járó csónakoknak és kompoknak emlékét vitte magával a sírba.

Bizonyára látta, míg élt, mint vonult ki Lou-lan helyőrsége, hogy harcba szálljon a húnokkal és egyéb barbárokkal, látta az íjászokkal és lándzsásokkal megrakott harcikocsikat, látta a Lou-lanon átvonuló és a fogadóiban megpihenő nagy kereskedelmi karavánokat és a tevék

megszámlálhatatlan sorát, amint a Selyemúton haladva bálákba kötve vitték hátukon Kína drága selymét Nyugat országaiiba. Bizonyára szeretett és szerették. Talán bánat ölte meg — de ezt nem tudhattuk meg és nem tudjuk meg soha.

*Minden szívnek van titkos szobája ;
Zárt ajtajához kulcsot nem lelünk.
Bent mécses meghitt lángja fénylik ;
Olaja: titkunk, mely elmúlik velünk.*

A koporsó belső hosszát 171 centiméternek találtuk ; az ismeretlen királykisasszony kismövésű hölgy volt, mintegy 160 centiméter magas.

A lenyugvó Nap világánál Csennel kettesben, bevallom, tolakodó módon vizsgáltuk meg azt a ruhát, amelyben az ismeretlen halott földi maradványait visszadták az anyaföldnek. Fejét turbánhoz hasonló sapka fődte, ezt pedig egyszerű szalag fogta körül. Legfölül talán kenderből szőtt ingszerű vászonruhát viselt, alatta két ugyanilyen szabású, sárga selyemből készült ruha fődte a testét. Mellét hímzésekkel díszített, vörösszínű, négyzetalakú selyemdarab takarta, ez alatt pedig rövid vászoning volt az öltözéke. A test alsó részét szoknyaszerűen kettős selyemszövetből készült ruhadarab burkolta be, ez folytatása lehetett a sárga selyemruhának, meg az ingnek. A legalsó rövid ing folytatása lehetett a másik, fehér anyagból készült szoknyának. E ruhák alatt még egy vékony szoknya és nadrág következett, lába pedig hímzett papucsba volt bújtatva. Derekat közvetlenül a testén valami öv fogta körül.

Mindezeknek a ruhadaraboknak egyes részeit magunkkal vittük, a halotti kelengye egyes darabjait, mint a fejfödőt meg a papucsokat egészben, úgyszintén a sokszínű szépen mintázott selyemből készült erszényt is. A koporsón kívül a fejnél négy lábú, alacsony védőperemmel körülfogott négyszögletes zsámolyszerű asztalt találtunk, rajta fából faragott, vörösre festett edényt, — meg egy egész birka

csontvázát — ez volt az útravaló a másvilágra vezető hosszú vándorlásra.

Közben teljesen ránk alkonyodott. Lementünk a táborba, ennek immár 77. volt a száma. Odalent az a veszély fenyegetett, hogy mindannyiunkat megesznek a moszkítók és a szúnyogok. Az ismeretlen fiatal hölgyet egyetlen éjszakára koporsójában kint hagytuk a csillagok világánál. Sápadt, kissé sárgásba játszó orcáján és arasznyi hosszú haján hadd játsszék símogatva az éjszakai szellő. Kétezer esztendő s rejtezés után egyetlen éjszakára kiszállt sírjából a királyleány és visszatért erre a világra. De most már összeszáradt múmia volt a teste és az az ország, ahol rövid életét leélte, sárgásszürkén, halottan terült el körülötte. A víz, bár visszatért, még nem támasztotta föl azokat az erdőket, kerteket, parkokat és megművelt földeket, amelyekben a halott valaha régen talán gyönyörködött.

Május 7.-ének reggeli fényében Csen fényképen örökítette meg «a sivatag úrnőjét». Azután ismét visszafektettük koporsójába és visszaeresztettük sírjába. Végül amennyire lehetett, megint gondosan beföldeltük. Búcsút mondtunk az ismeretlen halottnak és az ókorral történt csodálatosan kézzelfogható találkozásunk után visszatértünk a kikötőbe. Odalent már megrakodva várt az öt kettős csónak a folyó vizén, amely visszatért régi ágyába és új életet hozott magával abba a halott sivatagba, ahol a fiatal leány ezredéves álmát aludta.

A delta útvesztőjében.

Május 7.-én reggel elhagytuk azt a magányos sírt, amelynek szélén «Lou-lan királynője» — a mi jóvoltunkból — kétezer éves álom után megfüröszthette arcát a csillagok fényében.

Elhelyezkedtünk csónakjainkon és tovább evezünk azon a csalóka folyóágon, amely véletlenül az érdekes mészanak a nyugati lába mellett vitt el bennünket a hátán. Véletlen és szerencse volt, hogy beletévedtünk ebbe a csatornába a Lop-nor felé törekvő útunk során.

Háromnegyed tizenegy tájban egy percre elborult a Nap és néhány esőcsepp is hullott. Rendkívül szokatlan jelenség ezen a száraz vidéken. Gyötrő kízóinkat, a moszkítókat egy heves szélroham elűzte rólunk. Bemenekültek a sűrű nádasokba és ott kerestek védelmet a hajladozó, lengedező bugás száraz levelei között.

Miközben körülmélés céljából egy agyagdomb tetején pihenőt tartottunk, figyelmünket egy körülbelül 250 méternyire, délkeleti irányban emelkedő mésza vonta magára. A domb tetejének közepén nyeregyszerű bemélyedés látszott. Ennek közvetlenül közelében a mésza hátából néhány oszlop állt ki. Nyilván emberi kéz állíthatta őket.

Két keskeny csatornán meg egy nádas mocsáron keresztül odaeveztünk. A függőlegesen álló, egészen rövid rudak mintegy 17 méterrel voltak a víz szintje fölött. Kiderült, hogy egy kis ház maradványai. Néhány felületes ásónyomra, cipőknek, kosárnak meg egy ökörbőrnek a töredékei fordultak ki a földből. Nem messze e helytől délnyugat felé sírt találtunk. Mint később kiderült, csont-

váz is volt benne, azonban, legalább egyelőre, békében hagytuk.

Lehetetlen eligazodni ezen a vizen. Délután 4 órakor tájékozódás céljából ismét fölhágunk egy magas mészára. Északkeleti irányban megszámlálhatatlan jardangdomb között meglehetősen nagy vízfelületeket pillantunk meg. A mésza magassága 25·3 méter volt a parttól számítva. Ebből a magasságból egészen más az áttekintés, mint a víz színéről. A két látópont között az a lényeges különbség, hogy a csónakokról a partot és a terepet vízszintes irányban látjuk. Ha bevez az ember egy tó közepére, megdöbbenően nagyra látja a vizet s a partokat halvány, nagy messzeségben sárgálló, vékony vonalaknak.

De ha az ember egy 25 méter magas domb tetejéről tekint körül, akkor úgy látja maga alatt a tájat, mint valami térképet. Innen fölülről a jardangokba szaggatott sárga agyagüledék óriási tömegében friss malachitzöldbe játszó, jelentéktelen kis foltokká zsugorodnak össze a vízfelületek.

Ez a kilátás is szemet gyönyörködtető volt és egyúttal tájékozódás szempontjából is sok adattal szolgált. Érdeemesnek tartottam arra, hogy innen is körképet rajzoljak. Vázlataimmal már éppen majdnem elkészültem, amikor egyik evezősöm azzal a hírral jött oda hozzám, hogy ismét sírra bukkantak, mégpedig a mésza keleti lejtőjén.

Odamentünk. A sír kis lapos lépcsőpárkányban feküdt. Erélyesen nekiláttunk az ásóval meg a fejszével. Egy-méteres mélységben négyszögalakú megkeményedett ökörbördarabra bukkantunk. A bőrt óvatosan leemeltük és letettük a földre a sírgödör szélén. A bőr alatt erősen összeszáradt, múmiává vált holttest feküdt. Ezt a tetemet, eltérően a föntebb leírt halott nőtől, nem védte sem deszkafödél, sem nemezlepel, de akárcsak az ismeretlen királykisasszony, ez is csónakalakú koporsóban feküdt.

Az arca födetlen volt, épen megmaradt. A halott arc kifejezése, a keményen faragott orr és az ajkán ülő fölényes mosoly előkelőséget és méltóságot sugárzott. A koporsó

hossza 170 centiméter, szélessége a fejnél 41, a lábnál 35 centiméter volt, maga a halott csak 152 centiméter.

Ennek a sírnak a lakója is nő volt. Fejét sapka fődte. A sapka tetejéből kinyúló pálcika végét tollbokréta díszítette, magát a sapkát vörös zsinór futotta körül és a zsinórok között menyétprém símult. Az állat feje elől a homlokába lógott. Egészen bizonyos, hogy a sapkának valami jelképes értelme volt. A halott hosszú, szürke haja középen elválasztva símult a koponyához.

Egyébként az egész testet durvaszővésű, barnászőrös, gallérszerű köpeny fedte, a köpeny kiterítve négyszögletes volt s a szélén világosabb színű, körülbelül 3 centiméter széles szegély futott körül. Nagysága 185×170 centiméter. A köpeny jobbszélén a szövet három kerek zacskóvá volt összehúzva és zsinórral bekötve. E zacskóban, nyilván szintén jelképes értelemmel, apró ephedra-ágacskákat temettek el a halottal együtt.

Kiemeltük a holttestet a koporsóból és a köpenyt leterítettük a földre. A halott testét a köpeny alatt a derekán hosszú, lelógó rojtokkal díszített vékony öv fogta körül. Lábát durva, rövidszárú harisnya és szintén durva, ökörbőrből varrt magasszárú cipő fődte.

Kistermetű, vézna asszony lehetett, a váz csontjai finomak és vékonyak voltak. A pergamentkeménységű barna bőr rásímult és rászáradt a csontokra. Arcának színe sötétbarnába játszott, nem úgy mint a királykisasszonyé, akinek világos volt az arcbőre. A fej mellett néhány barna színű hajtincset találtunk. Az ökörbőrön egy kosárban megtaláltuk a másvilági úti elemózsiát. A leletből mindent magunkkal vittünk, ami azonosítás céljára hasznos lehetett, így például a köpeny jobboldalát a három zacskószerű zsebbel.

Vajjon ki lehetett ez a magányos, előkelő arcélű öreg hölgy? Nyilván az egykori lou-lani ország egyik lakója.

A sír $22\frac{1}{2}$ méterrel feküdt a víz szintje fölött, tehát alig 3 méterrel a mésza csúcsa alatt. Eddig négy sírhelyet találtunk, valamennyi magasan a víz fölött helyezkedett el.

Valószínű, hogy a holtakat szándékosan temették ily magasra, hogy víz a legnagyobb áradáskor se érhesse el őket. Jóllehet a fiatal lány sírja aránylag mélyen feküdt, nyilván odáig sem jutott föl soha a víz.

A mésza tetejéről déli irányban jókora tavat pillantotunk meg. A víztükör színe kékeszöldbe játszott és a tavalyi nád sárga csíkokkal fogta keretbe. A tó vizéből számtalan sziget emelkedett ki, a partot is földnyelvek és a jardangok közé benyúló öblök szaggatták meg. Kelet felé szintén láttunk elszórt apró vízfelületeket és közöttük kígyózó folyóágakat.

Éjszakára a titokzatos nő sírjának közelében tértünk pihenőre. Eléggé hűvösnek éreztük az éjszakát: legalacsonyabb hőmérsékletként plusz 8.4° -ot mértünk.

Éjfél tájban percenként ismétlődő velőtrázó sikoltás tartott ébren bennünket. Sohasem hallottunk eddig ilyen hangot. Ébren füleltem. Csak nem az öreg «apáca» ad kifejezést haragjának a fölött, hogy több mint ezeréves álmát megzavartuk? Azt hiszem, valami éjjeli bagoly lehetett, vagy valami szerencsétlen vízimadár hívta kiáltozva elvesztett párját.

A bámulatosan kígyózó folyóágban fölváltva délnyugatnak, nyugatnak, északnak meg északkeletnek tartunk. A víz sodra meglehetősen erős. Hosszú darabokon úgy hisszük, hogy egyetlen, megszakítás nélküli folyón csónakázunk, a valóságban azonban e víziútból egész sereg apró csatorna indul ki. Torkolatukat vagy nyílásukat teljesen eltakarja a sűrű nádas, de ezek kötik össze a delta ágait egymással és a parti tavakkal. Csak akkor tekinthetjük át némiképpen ezt a teljesen zavaros útvesztőt, ha valamely jardang vagy homokkúp tetejéről pillantunk körül.

Végül csatornánk holtágba torkollik és teljesen megkeskenyedik. Innen egy összekötő ágon keresztül nagyobb nyílt vízfelületre jutunk ki. Két út is kínálkozik; mi azt választjuk, amely északkelet felé vezet 25° -os keleti elhalással. A víz teljesen tiszta, színe zöldes, íze pedig édes. Az áramlás erőssége mintha kissé megcsökkent volna.

Gyakran minden oldalról sűrű nád vesz körül bennünket. A nádasból itt-ott egy-egy jardang feje emelkedik ki.

Szakadatlanul a világ minden tája felé kanyarogva keressük az utat. Egy kijárásnélküli holtágból jókora darabon vissza kell térnünk délnyugat felé. Azután egy csatornán nagy vízfelületre evezünk ki. A tószerű folyórészt távolabb nádas határolja. Közeledtünkre két csapat vadlúd emelkedik a levegőbe és eltűnik délnyugat felé.

— Kitűnő legelőhelyek akadnak itt birkának és marhának egyaránt! — kiáltott fel lelkesen Szádik. Igaza is volt. Itt a dús nádas évről évre kihajt, nekizöldül és minden haszon nélkül elszárad megint. Rengeteg értékes víz megy veszendőbe, anélkül, hogy öntözésre használnák, pedig dús termést és gazdagságot áraszthatna az egész környéken.

Este félnyolckor partra szállunk. Kikötőnk helyén azonban nem találunk tüzelőt, tábortüzünkhöz két deszkánkat áldozzuk föl.

Mielőtt kikötöttünk volna, egy kecses formájú obeliszk és néhány, királyi várhoz és mesebeli kastélyhoz hasonló pompás mésza mellett haladtunk el. Mindezt agyagból faragta a természet. Evezőseinknek még este megparancsoltuk, hogy másnap korán reggel széledjenek szét kém-szemlére és keressenek alkalmas folyóágot.

Május 9.-ének éjszakája feltűnően hűvös volt. Plusz 5·8°-ra süllyedt a hőmérő higánya e késő tavaszi időben. Embereink már hajnalban körülnéztek, s mikor fölébredtünk, jelentették, hogy sehol sem találtak olyan folyóágot, amelyben mozgott volna a víz, azonban ehelyett északnyugati irányban a szárazföldön nagyobb ház romjaira bukkantak. Csen rögtön gyanakodott, hogy ez csak a T'u-ken erősség lehet, amelyet 1930-ban tett fölfedező utunk során a régész Huang Ven-pi fedezett föl. Közvetlenül kilenc óra előtt egyik kettős csónakunkon odaeveztünk a nyílt, nádmentes vizen. Rövid félóra alatt elértük a romokat.

A ház gerendái egy félszigeten terpeszkedő alacsony dombból meredeznek elő. A helyet három oldalról, nyugat-

ról, délről és keletről, víz veszi körül. Csen 1931 tavaszának kezdetén, Hörner lop-nori expedíciójával már járt erre és azonnal ráismert a helyre.

Két evezősünk a házhely közepén gödröt ásott, de nem talált semmit. Mielőtt nagyon belemélyedtek volna a régészkedésbe, megtiltottam a turkálást. Mindent érintetlenül kellett hagyniok, egyetlen forgácsnyi darab fát sem engedtem elvinni tüzelőnek. Körülbelül egy óra hosszat maradtunk a romok között, mert vázlatot és néhány részletrajzot készítettem. Csen fényképezett és méricskélt.

Ezen a helyen kapcsolatba kerültünk Csen korábban rajzolt térképével és megállapíthattuk, hogy Altmis-bulak innen észak-északnyugati irányban 27 kilométernyire fekszik.

Negyedtizenkettőkor megint a csónakba ültünk és visszaeveztünk 79-es számú táborunkhoz. Ott holminkat is fölvtük és tovább folytattuk utunkat délnyugati irányban. Ugyanis nyilvánvaló volt, hogy a romok egy holtág mellett emelkednek s e víznek nincsen kijárata északkelet felé. Azokat a deltaágakat, amelyeken át a Kum-dárja vize a Lop-norba ömlik, innen délebbre kell keresnünk.

Ismét eleveztünk egy különösen faragott obeliszk mellett. Már tegnap is láttuk, ma kissé távolabbról és más oldalról. Ebből az irányból megdöbbenően hasonlított a Xerxes persepoliszi palotájának bejáratát díszítő nagyszerű oszlopokhoz.

Ismét nyílt vizen járunk, de gyakran haladunk el a tiszta, malachitzöld vízből kiemelkedő sárga nádas szigetek mellett. Irányunk most északnyugati és északi. Megint apró szigetek és nádasok útvesztőjébe kerülünk. Délután két óraker a levegő hőmérséklete $22^{\circ}1'$, a vízé $15^{\circ}0'$. Jobbkéz felől szigetet pillantunk meg. Tüzelőt kínál. Odakormányozzuk hajórajunkat és nagyobb készletet gyűjtünk a száraz tamariszkusz-ágakból és törzsekből. Azután északi irányban tovább evezünk és alkonyatkor partra szállunk. Egy jardang lapos teteje éppen elég helyet ad a sábornak. Dél-

nyugati oldalát kivéve, magaslatunkat köröskörül két-három méter mély, függőleges fal veszi körül. Az embernek vigyáznia kell, ha éjszaka kimegy a sötétbe, hogy a csillagokat vizsgálja. Mikor ez a 80-as számú táborunk rendjén elkészült, magamhoz hívtam az evezősöket.

Embereim maguk is tanúi voltak, hogy Yew, Kung meg Effe a személyautóval és egy teherautóval április 27-én elindultak kelet felé, hogy Altmis-bulakon át igyekezzenek eljutni Tun-huangba. Fontos volt megtudnunk, vajjon az autós expedíció már elhaladt-e erre kelet felé és visszafelé a 70-es számú táborhoz. Megbízta tehát három evezősünket, Apakot, Hájitot és Iszmait, hogy másnap kora hajnalban vágjanak neki egyenest észak-északnyugat felé a hegység lábának, de rögtön forduljanak vissza, ha megtalálták az autók keréknyomait. Piros-fehér jelző zászlót vittek magukkal abból a célból, hogy ha az autók még nem tértek vissza keletről, tűzzék le a keréknyomba. Egy üres konzervedobozban pedig Csentől is, meg tőlem is levelet vittek. Megírtuk, hogy Lou-lan délkörétől 10 kilométerre kelet felé a legközelebbi víz mellett vagyunk. Kértük a mieinket, hogy amint visszatértek a 70-es számú táborba, küldjék el értünk a kis személykocsit. A három földérítőnek az volt a parancsa, hogy még aznap estére térjenek vissza hozzánk.

Csia Kvei éppen ebédünket készült fölszolgálni, amikor heves kelet-északkeleti vihar kerekedett. Hallottuk, hogy fazekaink és tányéraink csörömpölve légiútra indulnak. Az evezősök összekapkodták holmijukat és két jardang között a mély árokban kerestek menedéket. Sátrunkat két ládával, zsák lisztekkel, még agyagtömbökkel horgonyoztuk le. Húséges Tagil kutyánk összegömbölyödött egy mélyedésben, ahol nem érte a szél.

Május 10.-én reggel két egyes csónakot szereltünk föl. A nagyobbikon Csen volt az utas és három ember evezett, a kisebbiken jómagam két evezőssel. Észak-északkeleti irányban indultunk útnak. Balkéz felől a folyóparton mészák emelkedtek, a jobbpart mentén nádas szigetek és

jardangok összevisszasága húzódtott. E kirándulásunknak csak az volt a célja, hogy megkeressük Csen 106-os számú táborának helyét, ahol Hörner expedíciója során megpihent, és ilymódon még egy érintkezési pontot szerezzünk az ő korábbi térképén.

Pompás nap volt, enyhe északkeleti szellő borzolta föl a víz felszínét. A kis hullámok vakítóan szikráztak a Napsugárban. A víz zöld, színe élénken elüt a szürkésárga jardangoktól és a halványpirosba játszó mészáktól.

Alig húsz méter széles csatornán siklunk végig, a balpart földes, jobboldalt sűrű náddal borított sziget emelkedik ki a vízből. Egy csónakon, két markos evezőssel sebesen haladunk, csakúgy sistereg a víz a csónak körül. Az én csónakom megy elől. Vagy 15 méterrel csónakunk orra előtt vadkan úszik a partról a nádas felé. Meg van riadva, veszélyt sejt és kétségbeesetten menekülve úszik. Szinte tajtézkik a víz körülötte.

— Evezetek, ahogy csak bírtok! — kiáltok embereimre, de látom, hogy csak tettetik az erőlködő evezést. Szádik be is vallja :

— Kések vannak a szájában, veszélyes.

Most már mindegy, úgy is elkéstünk. Az állat már elérte a nádas szélét. A sárga szálak kétfelé hajolnak, mint valami függöny, látjuk, hogy feneket ér, aztán két ugrással már kint is van a szárazon. Azután már csak halljuk, hogy pattog és recseg a száraz nád a lábai alatt s végül eltűnik a sziget keleti oldalán.

Egy mészta tövében antilop áll és ránk bámul. Olyan mozdulatlan, mintha ki volna tömve és múzeumi szekrényben állna. A következő pillanatban azonban hirtelen megelevenedik és egy-kettőre eltűnik a mészta meg a szomszédos agyagdomb között húzódo keskeny folyosóban.

A vízből tamariszkuszok meg nádszálak dűgják ki a fejüket. Nagyszerűen érezzük magunkat. Meztelen karjaimat a vízbe lógatom, az üde habok játékosan símogatnak. Félóra hosszaiig haladhattunk ezen a folyóágon, amikor

hirtelen a végére érünk. Északi irányban szárazföld kerül el. Itt partra szállunk és Csen könnyen rátalál 106-os számú táborának helyére, ahol 1931 márciusának első napjaiban tartózkodott. A hely közelében mésza emelkedik. Fölkapaszkodom a csúcsára, hogy vázlatot rajzoljak a környékről.

Javában rajzolgatok, amikor egyik evezősöm, Ali, lélekszakadva rohan föl hozzám és jelenti, hogy két lovas friss nyomait látta. Az idegenek nagy lovakon északkelet i irányban haladtak. Ali meg van győződve, hogy bizonyára kémek lehettek és minket kerestek. Nem sokkal ezután Szádik elmondja, hogy ő meg két teve, két ló, három szamár, hét birka meg egy gyalogos ember nyomait látta. Minebből kiszámítottuk, hogy a nyomok csak a régész Huangtól származhattak, hiszen tudtunk szerint ő is ezeken a vidékeken kóborolt, bár Korlából történt elindulásunk óta nem hallottunk felőle. Bizonyára a régi T'u-ken felé igyekezett. Nem sokkal később megállapítottuk, hogy megdézsmálta egyik lisztraktárunkat, amelyet a tunghuangi csoport helyezett el egy forrás mellett, Nan-csan-bulaknál a Kuruktagban. Azonkívül találkozott azzal a pásztorral is, akit Bergman küldött néhány birkával Csenhez meg hozzám, és tőle is egyszerűen elvett két birkát. Kutatóút közben mindenesetre roppant egyszerű és kényelmes az élelmezésnek ez a módja, csak éppen végzetes lehet azok számára, akiknek készletét elviszik.

Visszaülünk csónakjainkba és megindulunk hazafelé. A hanyatló nap fényében a délnyugati irányban elterülő mészás tájék lenyüggőzőn, valószínűtlenül, fantasztikusan nagyszerű. Akadt ott alvó kutya, pihenő oroszlán meg sárkány, mesebeli kastély, csodavár meg torony. Hatra jár az idő, amikor egy magas mésza mély árnyékába kerülünk. Kikötünk és fölmászunk a domb tetejére. Ismét néhány vázlattal gyarapítom rajzaimat. Csodálatosan szép képet nyújt a tavaszi zöldszínű víz, meg a szél-remekelte jardang- és mésza-szobrok.

Sötétedéssel érünk haza. Este hétkor észak felől kiál-

tozást hallunk. Gagarin jeladásul kétszer elsüti a puskáját s embereim egy jardang csúcsán tüzet gyujtanak. Az evezősök visszhangozzák a közeledők kiáltásait. Azonban egyszer csak elhallgat északon a jelzés. Végre félkilenc órákor megérkezik a három kiküldött a táborba. Azonnal behívom őket sátramba.

Apak viszi a szót. Elmondja, hogy mintegy 80 lit mentek, amikor közelebb a hegyhez, mint a tóhoz, egy teherautónak meg egy kisebb személykocsinak a nyomaira bukkantak. A kocsik kelet felé haladtak. A kis kocsi nyoma balra húzódott a teherkocsiétól. A talaj annyira kemény volt, hogy a nyomot nem láthatták tisztán, de miután kis darabon követték kelet felé, egy helyen, ahol a föld lágyabb volt, tisztán kiolvashatták a kerékvágásokból, hogy az autók csak kelet felé mentek el arra és még nem tértek vissza Tunhuangból. A kavicsos murvás sivatag földje kemény volt 15 li távolságnyira a 80-as tábortól. Látták azt a karavánnyomot is, amelyet mi is észrevettünk Csen egykori 106-os számú táborának közelében. Elmondta, hogy kilenc vad tevét is megzavartak. Az egyik állat valószínűságos óriás volt. A tevék elmenekültek a hegyek felé. A jelző zászlót leszurták a keréknyomban, a leveles dobozt pedig kövekkel körülrakva elhelyezték a földön.

Apak az egész jelentést határozott hangon adta elő. Elbeszélése teljesen valószerűen hangzott. A két autó tehát április végének valamelyik napján, vagy május elején elhaladt erre kelet felé, hogy kocsival járható utat keressen Tun-huangig. Mint fentebb már megírtam, az volt az álmom, hogy a régi Selyemutat, amelyet 1600 éven keresztül nem használtak, és amely a tulajdonképeni Kínából Tun-huangon át, a Lop-nor, Lou-lan meg a Kum-dárja érintésével Kaszárba vezetett, föltámasszuk halottaiból és megnyissuk az autóforgalom számára.

Kissé különösnek találtuk, Csen is meg én is, hogy Yew, Kung meg Effe még nem fordultak vissza, de úgy gondoltuk, hátha néhány napot Tun-huangban töltöttek, hogy An-hsziból benzint meg gépolajat szerezzenek, hiszen

e városban a német-kínai Eurasia repülőtársaságnak a Sanghai és Urumcsi között húzódó légi út mentén állomása és raktára van. Mégis megborzongtam, amikor arra a felelőségre gondoltam, amely engem terhel a nyolc utas életéért. Mert ha a teherautót útközben valami kijavíthatatlan baj éri, vagy ha kifogy a vizük, akkor az utasok élete fabatkát sem ér abban a szörnyű sivatagban, ahol én 1901-ben 11 napon keresztül bolyongtam anélkül, hogy egyetlen csepp vizet találtam volna és ahol Hörner meg Csen két héten keresztül hiába kutatott víz után.

Aggodalmaink tehát teljesen jogosak voltak, de amint később, amikor visszatértünk a Lop-nortól, kiderült, nem volt semmi alapjuk. Yew és Kung autósosztaga a hegyeken át igyekezett az Altmis-bulakhoz, de olyan súlyos terepnehézségek hátráltatták őket, hogy csak május 13.-án sikerült eljutniuk «a hatvan forrás»-hoz (Altmis-bulak). Északnyugati irányból érték el ezt a helyet, de még aznap, tizenharmadikán, visszafordultak és délnyugati irányban haladva tértek meg a 70-es számú állandó táborba. Visszavonulásuknak nem a Tung-huang irányban kelet felé vezető úton eléjük gördülő számtalan terepnehézség volt az oka, hanem az, hogy olajkészletük erősen a végét járta.

Csakhogy, ha a két mérnök csak május 13.-án jutott el az Altmis-bulak közelébe és a forrásokhoz, akkor a három hős vitéz, Apak, Hájit meg Iszmail egyáltalán nem láthatott semmiféle autónyomot május 10.-én! Az egész történet, amelyet eléem meg Csen elé tálaltak, az első szótól az utolsóig kitalált mese volt. Úgy sejtettük, hogy az elbeszélésnek a kilenc vad tevéről szóló festőien színes részlete szintén légbőlkapott hazugság volt. Mindössze a tevék, szamarak és birkák parton látott nyomainak lehetett valami gyöngye valóságalapja, mert hiszen ezeket a nyomokat mi magunk is láttuk. A fickók nyilván valahol a parton voltak, de bizonyára egyetlen lépéssel sem mentek messzebbre, mint szerintük szükséges volt.

Világosan láttam, hogyan okoskodtak. Már magasan

állt a Nap, amikor elfogyott mellőlük a víz és kezdődött a nappali hőség. Akkor bizonyára így elmélkedtek :

— Mi az öreg Allah csudájának bandukoljunk keresztül ezen a szörnyű sivatagon oda-vissza egész nap?! Itt maradunk a parton, jól teleisszuk magunkat a friss, édes vízzel, azután lefekszünk és alszunk, alszunk, alszunk. Turának (az úrnak) majd azt mondjuk, hogy láttuk a nyomot, a zászlót meg a bádogdobozt eldobjuk. Tura nem tud ellenőrizni bennünket, mi pedig még jutalmat is kapunk az örömhírért, hogy megtaláltuk a keréknyomokat. Mikor aztán bealkonyodik, visszamegyünk Tura táborába és jelentést teszünk neki.

Így is történt. Amikor később megtudtam, hogy az autók csak három nappal a három szájhős megjátszott sétája után haladtak el arra, ahol embereim, jelentésük szerint a nyomokat látták, magam elé hívtam a fickókat, csalóknak és hazugoknak neveztem őket, megmostam a fejüket és a tetejébe rájuk olvastam, hogy szó se lehet arról a jutalomról, amiről bizonyára álmodoztak. Némán, lehajtott fejjel ültek előttem. Amikor befejeztem a szidást, hallgatagon megszegyenülve sompolyogtak vissza tábor-tüzhöz és lefeküdtek. Ilyenek a keleti turkok. Ritkán találkozik az ember közöttük megbízható emberrel. Azt hiszem, a háború, a rablóvilág, a szanaszét portyázó tungán hordák állandó fosztogatásai és az egész közbiztonság megromlása ásta alá ennek a korábban becsületes és derék egyszerű paraszti népnek az erkölceit. Ha csakugyan ezek voltak az okai a nép megbízhatatlanságának, akkor remélem, hogy jótulajdonságaik ismét megerősödnek, amint a rend és béke visszatér Kelet-Turkisztánba.

Ha leszámítjuk saját expedíciónk különféle irányokba szétszéledt csoportjait, meg a Kum-dárja mentén nyájait legeltető néhány pásztort, akkor Csen meg én Gagarinnal és tíz evezősünkkel magunk voltunk az egész Lop vidéken. Kiszámítottuk, hogy legközelebbi szomszédaink ezek voltak : Északnyugaton Szinger, ahol 141 kilométernyire táborunktól Abdu Rehim fivére lakott, délnyugatra, táborunktól

192 kilométernyire Mirán, nyugat-délnyugatra, 212 kilométernyire Tikenlik, délnyugat felé 260 kilométernyire, Csarklik, északnak, 260 kilométernyire Turfán, északkeletre, 376 kilométernyire, Hami, kelet-délkeletre 420 kilométernyire Tun-huang és délkelet felé, 442 kilométernyire, Bulungir-nor. Ha mindezeket a helyeket térképen egyenes vonalakkal összekötjük egymással, akkor Közép-Ázsiának jókora, mintegy 200,000 négyzetkilométernyi területét zárjuk be. Ezen az irdatlan földdarabon úgyszólván mi voltunk csak emberek. Ez a földdarab majdnem kétszer akkora, mint a mai Magyarország vagy Svédország fele. Ázsia egész területe 44 millió négyzetkilométer, lakosainak száma valamivel több az 1000 milliónál, vagyis négyzetkilométerenkint 23. Az a sivatagi terület, ahol éppen tartózkodtunk, egész Ázsiának mintegy kétszázhuszad része, és körülbelül száz ember lehetett velünk együtt a lakossága. Ha az egész világrész annyira ritkán lakott volna, mint a mi sivatagunk, akkor mindössze 22,000 ember élne rajta, vagyis annyi, mint a kis svéd Karlstad városkában.

Expedíciónkból Csen meg én voltunk a kelet felé legmesszebbre előretolt csoport. Most a 80-as számú táborhelyet tettük meg főhadiszállásunknak és innen készültünk fölfedező utunkra a Lop-nor, a Vándorló tó felé.

Utazás a Lop-norhoz.

Május 11.-én kemény északkeleti szélre ébredtünk, 12·5 méter volt a sebessége másodpercenként. Eddig sohasem volt ilyen meleg éjszakánk: legalacsonyabb hőmérsékletül 18·2°-ot mértünk. Délután két órára a hőmérséklet 33·3°-ra emelkedett, s a víz is 18·3°-ra melegedett föl. Ezt a napot elvesztettük. A szigetek és öblök partjain sisteregve tomboltak a fehérén habzó hullámok. Csónakjainkat jó mélyen bent a nádasban kötöttük ki, ahol a hullámverés már elvesztette erejét. A sátor falán pattogva kopogott a szálló homok s a szél minden pillanatban azzal fenyegetett, hogy elviszi fejünk fölül egész lakásunkat. Csia Kvei és Gagarin a konyhával meg az élelmiszer-raktárral a jardangok között mély, szinte barlangszerű hasadékba húzódott és ott rendezte be a kuckóját is. Este nyolc órára a szél 17·5 méteresre erősödött és a hőmérséklet még mindig 27·8° maradt. A heves szélrohamok folyton eloltották gyertyáinkat. A nagy melegben nem bírtuk volna ki hálósákjainkban, ezért szépen rájuk feküdtünk. A sátor belsejét hamarosan fínomszemű sárga por lepte be.

A szél még másnap reggel is majdnem 14 méteres sebességgel fúj. Kénytelenek voltunk türelmünk palástja alá menekülni. Legközelebbi terveink különböző szerepeit kiosztottuk a legénység között. Apak, Hájit és Hasim május 13.-án levelet visz Bergman táborába azzal a rendelkezéssel, hogy a személykocsit, föltéve, hogy már visszaérkezett Tun-huangból, küldje el hozzánk. Ha útközben három emberünk találkozna azzal a pásztorral, akit magunkhoz rendeltünk, akkor Hasim forduljon vissza és kalau-

zolja el azt az embert 80-as számú táborunkhoz. Apak az autóval térjen vissza, kalauz gyanánt. A három ember kenyeret vitt magával az útra.

Musza, Tokta, Iszmail és Gagarin azt az utasítást kapták, hogy maradjanak a 80-as táborban. Tagil kutyánkat szintén ott hagytuk velük. Csen, meg Csia Kvei, a szakácsunk, velem együtt, ezúttal csak két kettős csónakon, huszonhat fedélzeti deszkával indult útnak. Tizenkét deszkát hátrahagytunk. Evezőseink Szádik, Babeddin, Rozi meg Ali voltak. 150 zsin pörkölt és pörköletlen liszten kívül két hétre való eleséget vittünk magunkkal. Fölraktunk öt tisztára főzött benzineshordót is, hogy legyen miben magunkkal vinni az ivóvizet arra az esetre, ha eltévednénk a sósvízű Lop-nor-tavon. Csodálatosképpen embereink eddig még sohasem hallottak a Lop-norról és kicsit inukba szállt a bátorságuk, amikor megtudták, hogy a vándorló tó két és félszer akkora, mint a Bagras-köl, már pedig ennél nagyobb «tengert» nem ismertek.

A vihar egész éjjel üvöltött. Május 13.-án reggel azért mégis elhatároztuk, hogy nem törődünk sem a széllel, sem a hullámveréssel, hanem nekivágunk az útnak, és majd amennyire lehetséges, menedéket keresünk a szél ellen a partok közelében. De amikor elértük azt a szigetet, ahol két nappal ezelőtt tüzelőnek tamariszkusz-rözsét gyűjtöttünk, keleti és délkeleti irányban hatalmas vízfelületek tárultak eléink és olyan erős volt a hullámverés, hogy csónakjaink nem birkózhattak meg vele. Kikötöttünk tehát a szigeten. Szerencsére a jardangok meg a nádas között jól védett kikötőre bukkantunk. Négy evezősünk tüzelőt gyűjtött. Vártunk és reméltük, hogy a szél lecsillapodik. Így múlt el az egész nap.

11.-ét, 12.-ét és 13.-át elvesztettük a vihar miatt, 14.-én pedig átláthatatlan köd ülte meg az egész vidéket. A köd-felhő sötéten és komoran gördült dél felől a tájra. Mintha óriási matracokat és párnákat teregettek volna reánk. Két óra múlva a szél délnyugati irányba fordult. A ködöt azonban nem fújta el. Mindent beburkolt ez a valóságos londoni

köd. A tóból alig láttunk százméteres darabot. Meseszerű hangulat vett körül bennünket. A tó zavaros, szürkés vizére ráfeküdt a poros köd s e homályból halványan derengett elő a sárga nádas. Néhány esőcsepp hullott a földre, majd félkettőkor szaporázni kezdte és közel egy óra hosszát esett. Közben elállt a szél és nyugodt alkonyat borult a tájra. Olyan közel voltunk 80-as számú táborunkhoz, hogy az ott hagyottak éneke elhallatszott hozzánk az esti csöndben.

Éjszaka ismét heves zápor vert végig rajtunk, de csak rövid ideig tartott. Másnap reggel azonban ragyogó kék égbe kúszott fel a Nap. Csónakba szálltunk és elindultunk, hogy megkeressük a Lop-norhoz vezető kanyargós viziutat. Egy magas mésza tetejéről körültekintve ismét csodálatos kép tárult elénk: a Lop-delta környéke. Az a tó, amelynek az északkeleti partján a T'u-ken erősség romjai hevernek, zsákszerűen végződik. Kétségtelen tehát, hogy a deltán folyó víznek másutt kell utat találnia a Lop-norba. Igen ám, de hol? Megpróbálkoztunk a délkelet felé húzódó ággal, de abban nem volt áramlás. A víz síma tükrében mészák nézegették magukat s a parti jardangok, mint másutt is sok helyen, koporsókra emlékeztettek.

Délután Babeddin fölsietett egy jardang tetejére és jelentette, hogy talált egy áramló vizű folyóágot. Ezt a deltakart nagyrészt sűrű nádas nőtte be. Az árral bevitetjük magunkat a nádas közepén vonuló nyílt barázdába. A víz sebessége egyre növekedik. Közben egy magas mésza tetejéről ismét körülkémlelünk. A legtöbb irányban sűrű nádmezők terülnek el. Egy helyütt azonban nyitott viziutat látunk, lehet, hogy folytatása annak az ágnak, amelyen eddig jöttünk. Az idei tavaszon nőtt zöld nádszálak már egy méternyire nyúlnak ki a víz fölé és színük mindjobban elnyomja a tavalyi nád szalmasárga színét. Üdén zöldelnek a tamariszkuszok is. A vízből játékos halak pattannak a levegőbe és a vízimadarak is sűrűbben szálldogálnak, mint eddig.

Hat óra tájban egyre sűrűsbödő nádason evezünk keresztül. A szilárd agyagpartokat mindenütt elrejtí erre-

felé ez a dús tenyészet. Sokhelyütt hosszú iszapos zátonyokat látunk: az őszi áradás építette őket.

A folyó vize egyre szélesedik, néhol 120, sőt 150 méter is lehet. Két sas figyelmesen szemlél bennünket. Fölöttünk sirályok és parti fecskék lebbenek ide-oda, a nádasban apró madarak csicseregnek. Két ízben is nagy csapat ruca rebben föl közeledtünkre. A természet sokkal elevenebb, mint eddig. Idelent a Kum-dárja édes vize szemlátomást derekasan elvégezte életet fakasztó küldetését.

Nemsokára megritkul a nádas, majd kis darabbal odébb majdnem teljesen elmarad. Itt már szinte teljesen meztelenül húzódnak kétoldalt a sötétszínű agyagos partok. Már nem látunk mészákat, csak hébe-hóba néhány magános jardang emeli föl fejét a terepből, az is eléggé messze tőlünk. Most éppen azon az övön haladunk keresztül, amely átmenet a jardangok és a sós agyag között. Ennek a régi eredetű sós iszapnak a turk neve «sor». A folyóág szélessége megnövekedik, de mélysége csökken. A nádas vidéken még három méter mély volt a víz, valamivel alább már csak egy méter, most pedig egyre-másra zátonyra futunk s az evezősök beleizzadnak, míg lapátjaikkal sikerül ismét vízre tolni a csónakokat.

A Nap már alacsonyra hajolt, közeledik az este. Táborozásra adok parancsot. A folyó közepén úszunk, bármelyik part egyforma távolságra van. A Nap lemegy. Leszáll a szürkület. Szádik megpróbálkozik, hogy csónakomat kivigye a balpartra. Lehetetlenség. Megkísérli a jobbpartot. A víz mindenütt egyformán sekély. Közben ránk esteledik. Keskeny holdsarló emelkedik az égre, de gyöngye a világa.

Megfordulunk és árral szemben evezünk vissza, de fönnakadunk egy zátonyon. Friss esti szellő támad, az imént még tükörsíma vizet apró hullámok lepik el és játékosan-dallamosan csobognak a csónakok oldalán. Megpróbálkozunk nyugat felé, azután délnek, de mindenütt sekély a víz. Az este pedig ránk sűrűsödik. A sok csákyázó lökésnek, ide-oda fordulásnak mégis csak van látszatja a

végén, mert elérjük a jobbpártot. Kiszállunk a téglakemény sor-földre. Nem nő itt egyetlen fűszál sem s a víz sem sodort ide tüzelőnek alkalmas úszó fatörzset. Nagynehezen találunk akkora síma területet, hogy fölülhetjük a sátort. Az esti tábortűzhez meg a vacsorafőzéshez fölálodozzuk egyik földészeti deszkánkat. E táborunk száma 82-es volt. Innen tesszük meg most már az utolsó ugrást a vándorló tó felé.

Amikor másnap, május 16.-án reggel kibújtunk a sátorból, végre tájékozódni tudtunk ezen a rendkívül érdekes és sajátságos vidéken. Egészen közel voltunk a Kum-dárjához, azaz helyesebben a folyó deltájának legszélesebb ágához. Délkelet felé mint valami tengeröbölbe terült el a híres tó északi része. A sátor meg a folyó fölött rikoltozva lebegtek a sirályok, mintha bosszankodnának, hogy az ember fölriasztotta őket és megzavarta békés halászatukat. A szálló sirályok csak fokozták azt az érzésünket, mintha tengerpartján volnánk. Bármerre nézünk, növényzetnek nyoma sincs. Kihalt és sivár az egész vidék.

Ismét föltámadt a szél s megint várnunk kellett. Közben azonban fölkészülődünk az indulásra. Csen meg én két evezőssel majd a nagyobb csónakon megyünk, a két kisebbiken, mindegyiken egy-egy evezős az élelmünket, két hordó édes vizet meg a bundáinkat hozza majd utánunk. A sátrat nem vesszük magunkkal, hanem otthagyjuk a 82-es táborban Csia Kvei őrizete alatt. A szakács ott egyedül várja be visszatértünket. Egy birkát levágtunk, húsát magunkkal vittük.

Úgy terveztük, hogy bevezünk a tóba, a keleti partja mentén lemegyünk délnek, keresztülvágunk a déli nagy víztartón és a nyugati part mentén evezünk vissza északi irányban. Embereink véleménye szerint, nyugodt időben, naponta 50 kilométert tudnak evezni. Ha a tó közepén vihar csap le ránk, akkor végünk. Hörner és Csen korábbi vizsgálataiból tudtuk, hogy a partok mindenütt annyira enyhe lejtésűek és sekélyek, hogy valószínűleg lehetetlen lesz bárhol is partra szállnunk. Úgy terveztük, hogy éjsza-

kára a három csónakot egymáshoz kötjük és ott alszunk. Lényegében szerettem volna megállapítani, vajjon az új Lop-nor megváltoztatta-e alakját a legtöbbit három év alatt és hogy a képe megmaradt-e olyannak, amilyennek Hörner és Csen rajzolták térképükre. Számítanunk lehetett arra, hogy a nyár közeledtével, a Kum-dárja naponta egyre kevesebb vizet önt a tóba és így a Lop-nor kiterjedése csökken, hiszen Hörner meg Csen télvíz idején jártak erre, az után, hogy az őszi időben megdagadt vízü folyó alaposan megtöltötte a tómedencét.

Déltájban kissé lehiggadt a szél. Elbúcsúztunk Csia Kveitől és beveztünk a sekélyvízü folyóba. Most, hogy egyes csónakokon és könnyebb teherrel jártunk, bár a csónak sokszor súrolta a feneket, túljutottunk a sekélyes részen és délkeleti irányba fordítottuk hajócskáinkat.

Egy óra 45 perckor besiklottunk a tó vizére. A partok sebesen húzódtak vissza mögöttünk. Dél-délkeleti irányt tartva egy sötétszínű földnyelvet vettünk célba a keleti parton, de a sekély víz miatt igen gyakran ki kellett térnünk a kitűzött irányból.

Mesebeli hangulatban siklunk a különös tó vizén. Békéjét eddig még nem zavarta meg ember és vizén még sohasem hasított barázdát semilyen csónak. Fülledt és mozdulatlan a levegő, a víz ragyogó, síma mint a tükör. Kissé távolabb tőlünk vadkacsák úsznak. Fölöttünk sirlályok és egyéb vízimadarak figyelmeztető rikoltásai hangzanak. Délkelet irányában egy sor fekete duzzanatot látunk a part szélén, nyilván egy gátszerű földnyelv egyenetlenségei. A légtükrözés következtében úgy látjuk őket, mintha a látóhatár fölött lebegnének; ezt a jelenséget már jól ismerjük a Góbi-sivatagból. Egyenesen dél felé és dél nyugati irányban zavartalanul tiszta és szabad a látóhatár. Ott az ég meg a víz folyik össze, mint a nyílt tengeren. Dél-délkeleti irányban a délibáb játékos kedvéből úgy látjuk, mintha hosszan elnyúló Zeppelin-raj vonulna végig a Lop-nor fölött. Délkeleten, ahol legközelebb érjük a partot, feketeszínű terepalakulatok rajzolódnak a látóhatárra, alak-

juk olyan, mintha lovas ember, legelésző jószág vagy teve állna ott. De mozdulatlanok; ha mozognak is, csak a föl-szálló meleg levegő remegése mozgatja meg őket.

Minél délebbre jutunk, annál sekélyebb a víz. Babeddin meg Ali kiszállnak és a vízben gázolva vontatják a csónakot, a másik két evezős pedig szintén a vízben hátulról tolja hajóját. A csónakok mögött fekete zavaros csík mutatja a barázdát. A Nap izzón tűz, vakító fény vesz körül bennünket, a víz opálos színben ragyog, nyugaton acélosszürkébe olvad a színe, délen és kelet felé tiszta mély tengerkék.

Hiába keresünk valami mélyebb csatornát. Tartjuk a nyugati irányt. Babeddin egy halat zavar föl, azután futva kergeti a vízben. Az evezőt úgy emeli a feje fölé, mint valami szigonyt. Közben-közben le-lesujt a széles, éleslapátú evezővel, a hal ficánkol, hogy csakúgy frecseg körülötte a víz. De Babeddin is fürge, odakap és diadallal hozza nekünk a zsákmányt.

Csodálatos halak élnek erre. Úgy látszik, függőlegesen pihennek és alusznak a napfényben. Láttunk egy méter hosszút. Nyilván a csónakom ébresztette föl, mert farkával nagyot csapott a csónak oldalára, azután sebesen elmenekült.

A csónakok billegnek, megakadnak és megrándulnak az iszapos fenék egyenetlenségein, néhol hirtelen megállnak és erős rándulással futnak tovább. Néhol alig 10 centiméteres vízben húzzák őket embereink. Az üledék legfelső rétege mintegy 2—7 milliméter vastagságú sárga réteg. Alatta valamivel vastagabb, fekete üledékréteg következik. Ez utóbbinak már itt kellett lennie akkor, amikor a víz 13 évvel ezelőtt visszatért a régi tómederbe. Ezek szerint úgy tetszik, hogy az átlagosan félcentiméter vastag sárga rétegnek 13 évre volt szüksége a lerakodáshoz.

Az este már közeleg, a Nap letűnőben van. Búcsúja ettől a tájtól csodálatosan szép színjáték, leírásához gyöngye az emberi szó. Délkeleten minden acélos kék színben úszik. Az ég és a föld között nem látszik a látóhatár vonala.

A Nap vörös, sárga, ibolyaszínű és fehér fellegek párnáin pihen és a tavon nyugat felől meleg bíborszínű ragyogás ömlik szét.

Az emberek nyaka és arca csillog az izzadságtól. Szinte holtrafáradnak, amint a nyúlós iszapos fenéken dagasztva vontatják a csónakokat. Az üledékrétegek alatt kemény, kristályos sóréteg fekszik és meggyötri a lábukat.

Eltérünk irányunktól északkelet felé a legközelebbi sziget irányában. Közben 30 centiméter mély vízre jutunk. Itt az emberek ismét fölszállnak csónakjaikra és evezőiket használják. Sötétben kötünk ki az ismeretlen parton. A kis miniatűr sziget kemény, sós talajú, rozsdabarna kéreg borítja. Egyetlen fűszál sem terem rajta. Partra húzzuk a csónakokat és tábort ütünk.

Csen meg az én ágyam alapjául hat deszkát fektetnek az emberek a földre, erre terítik kanavász szőnyegeinket meg pokrócainkat. Babeddin megfőzte a fogott halat és a parázs fölött sizzliket pirított. Az éjszaka békésen telt el. Legalacsonyabb hőmérsékletként 11.7° -ot mértünk. Pihenőtelepünk fölött sirályok rikoltoztak és a csillagok tiszta fénnel ragyogtak le ránk.

Május 17.-ére úgy szólt a napiparancs, hogy a két kis könnyű csónakot készítsék elő. Az egyiket Csen ül, a másikon pedig én. Babeddin meg Ali fognak evezni. Terhet nem viszünk magunkkal, csak kis földerítő útra megyünk nyugati irányban. A tó északi részén valahol mélyebb csatornának kell húzódnia a fenéken, amelyet a Kum-dárja vize mosott ki.

Könnyű pára lebegett a Lop-nor fölött. Délen és keleten nem láttuk a partot, csak délnyugat felé, amerre csónakjaink orrát fordítottuk, látszott halványan a partszegély. A tó síma vizét könnyű dél-délkeleti szellő borzolta. Két órára a levegő 26.5° -ra, a víz pedig 27.8° -ra melegedett föl.

Nyugat felé a tó sekély volt, akárcsak keleten. Mértük a mélységét: 19, majd 14 centiméter, míg végül 7 centiméteres vízben annak rendje-módja szerint megakadtunk.

Babeddin meg Ali fájós lábbal vontatták maguk után a csónakokat. Végül azután lehetetlen volt tovább jutnunk déli irányban. Megálltunk és az embereket gyalogszerrel elküldtük tovább délnek, hogy keressenek hajózható vizet. Ahogy távolodtak tőlünk, olybá tűnt, mintha nem a vízben, hanem a víz színén járnának. Lépteik nyomán tintafekétén kavardott föl az iszap.

Pihenőhelyünkről fényképfölvételeket készítettünk és ismét megvizsgáltuk a tófenék iszapját. A felső sárgaszínű, folyami eredetű iszap 5 milliméter vastag volt és 10 milliméter vastag fekete iszaprétegre terült rá. Ez alatt 20 milliméter vastag, durva homokból álló réteg következett s még mélyebben 80 milliméter vastag kristályos sóréteg. Egyes helyeken a só még ennél is vastagabb volt.

A tó vize az északi részen mégis édes! 0·3 százalékos sótartalmának az ember alig érezte az ízét. Rengeteg a hal errefelé. A két legény hamarosan nagy ügyességre tett szert a halfogásban. Odavágtak középük az evezőlapáttal, azután kézzel rántották ki az elbódult áldozatot. A legnagyobb hal, amelyet fogtunk, 110 centiméter hosszú volt és törzsének magassága 16 centiméter. Egy másik is elérte az egyméteres hosszúságot, magassága pedig a 15·5 centimétert. A többi példány is megvolt 90—94 centiméter. Sajátságos, hogy ezek a halak, bár a hátuszonyuktól a hasuk aljáig 16 centiméteresek, jól érzik magukat ebben a 20 centiméter mélységű vízben. Amikor közeledtünkre riadtan szétugrottak, a hátuszonyuk mint valami periszkop emelkedett ki a vízből. A hal sebes mozdulataitól felkavart iszaptól zavaros lesz a hullámzó víz. Két emberünknek nem nehéz üldöznie őket.

A Lop-nor északi részén tehát nem fenyegeti az embert éhhalál, hiszen hal meg víz bőben van erre. De vajjon miből élnek ezek a halak? Algáknak vagy egyéb növényeknek nyomát sem láttuk, de nem láttunk héjas állatokat vagy rovarokat sem. Alkalmasint a fenék iszapjának van valamilyen szerves anyaga, az táplálja őket. E halfajta fehér

húsának közömbös, szinte íztelen íze van, nem olyan kitűnő, mint azoké a halaké, amelyeket Abdal fogott régebben a Tarim alsó folyásában.*

Délután visszafordultunk a kis szigeten álló táborunk felé. Távollétünk alatt Szádik meg Rozi ernityöt készített a Nap ellen pihenőhelyük fölé. Hazafelé tartó utunk közben ráakadtunk egy 83·5 méter széles, 38 centiméter mély csatornára. Elhatároztuk, hogy másnap ebben fogunk hajózni.

Északon 45°-tól nyugat felé a keleti 16°-ig tisztán, de halvány színekben idelátszik a Kuruk-tag.

Ezen az estén is csodaszép naplementében gyönyörködhattunk. A csipkebogyó vörösbarna színétől az ibolyán, rózsaszínen át a kékig terjedő színek ezernyi árnyalata örvénylett körülöttünk. Az aranyos-vörösén ragyogó Napot kettősen láttuk, az egyiket az égen, a másikat a tó tükreben.

Valahol a közelben egy madár erős kiáltásával tréfált meg bennünket. Hol böggött, mint a tehén, hol ordított, mint a szamár, hol pedig a gőzhajó, vagy az automobil kürtjének hangját utánozta. Valami bölömbika lehetett, mert ez a madár (*Botaurus stellaris*) Hummel megfigyelése szerint nem volt ritka a Köncse-dárja partjának azon a vidékén sem, amerre ő madarakat gyűjtögetett. Keleti turk nyelven a bölömbikát «köl бүкá»-nak nevezik, vagyis tavi bikának. A Köncse-dárja mentén élő nép szájából hallottuk, hogy ennek a madárnak az a szokása, hogy a nyakát pattanásig fölfujja levegővel, azután hat-hét messzehangzó rikoltást hallat. A nagy erőlködéstől azonban annyira kimerül, hogy rövid időre szinte megbénul és ilyenkor kézzel meg lehet fogni. A néphit szerint a bölömbika testének valamelyik részéből olyan anyagot sajtol ki, amelyet tüdővész ellen lehet gyógyszerül használni. Magányos szigetünkön a Lop-nor közepén mindenesetre elszórakoztatott bennünket dallamosnak egyáltalán nem nevezhető szerenádjával.

* Hazafelé autón tettük meg az utat, s közben Hummel kum-dárjai hal- és csúszó-mászó-gyűjteménye, sajnos, tönkrement.

Másnap türkizkék ég ragyog vissza a tükörsíma tóról. Földérintő útra indultunk a tegnap talált csatornán, de a mélyebb víz lassacskán teljesen elsekélyesedett. Mértük a mélységet minden irányban magunk körül, de mindenütt abba a fenékhullámba ütköztünk, amely itt-ott szinte elérte a víz színét. Nyilvánvaló volt, hogy késő ősz idején az egész tavon mélységi méréseket kell majd végeznünk. Azért ősszel, mert akkor az áradás vize már lefutott a Lop-norba és a tó északi részét is hajózhatóvá tette.

Az az álom, hogy adassék meg nekem ebben az életben, hogy csónakon hajókázhassam be a vándorló tó új, északi felületét, végre tehát beteljesedett és őszintén hálás vagyok érte az Égnek. Az a reményem azonban, hogy hosszabb utat tehessek meg a Lop-nor vizén, nem vált valóra, bár Csen meg én nyugodt lekiismerettel elmondhatjuk, hogy három napon át mindent elkövettünk, hogy ezt a célunkat elérhessük. Talán szerencsénk volt, hogy négy evezősünk nem bírta átvontatni a most már külön sikló két csónakot, bármilyen könnyűk voltak is, azon a széles fenékküszöbön, amely fölött néhol alig volt víz, de legmélyebb helyén sem volt mélyebb 7 centiméternél. Valószínűnek tartom, hogy ez a küszöb volt a tóban az édes és a sós víz határa. Az északi medence, amelyben eredmény nélkül kerestünk mélyebb, csónakkal járható csatornát, szakadatlanul kapja a Kum-dárja friss vizét. Ennek fölöslege átömlik a küszöb fölött a nagyobb, hólyagszerűen szétduzzadó déli medencébe. Minden valószínűség amellettszól, hogy ez a déli medence is nagyon sekély. Annak idején a Kara-kosun tavon legnagyobb mélységként 4·5 métert mértem. Ugyanekkor volt a Szogo-nor legnagyobb mélysége is, azé a tóé, amelybe az Ecin-gol deltájának két ága torkollik és amelyen Haslun hadnaggyal együtt 1927 őszén végeztem mélységi méréseket.

Ebből következtek arra, hogy az új Lop-nor mélysége sem haladja meg ezt az értéket. A bosszantó küszöb azonban lehetetlenné tette, hogy ennek a föltevésnek a helyességét megállapítsuk. Istenem, mennyi minden tör-

ténhetett volna, ha ez a küszöb nem állja el az utunkat! Hörner térképe alapján ötnapos evezésre számítottunk és ezalatt körül akartuk evezni az egész tavat. Csen Hörner társaságában körüljárta az egész Lop-nort és tudta, hogy ez a víz közönséges sós tó. Észak-déli irányban 130 kilométer, kelet-nyugati irányban pedig 80 kilométer a legnagyobb szélessége. Svédország második legnagyobb tavának a Vänernek körülbelül ugyanezek a méretei, 140×80 . Mint-hogy azonban a Lop-nor egész északi része jóval keskenyebb, mint a déli, a tó felszíne sokkal kisebb, mint a Väneré. A svéd tó medencéje átjárója a beléje ömlő folyóknak, ezért a vize állandóan friss és a nagysága is, néhány jelentéktelen ingadozáson kívül, nagyjában változatlan. A Lopnor azonban zárt tó, a vize sós és kiterjedését évszakonként változtatja: áradáskor szétterjeszkedik, nyáron pedig a meleg és száraz levegőn gyorsan párolog és összehúzódik.

Benzineshordókban volt édes vizünk és öt napra való eleségünk. Mint már említettem, eredeti tervünk az volt, hogy jelentősebb csónakutat teszünk meg a tizenhárom éves tavon. Areométer is volt velünk, mert a víz sótartalmát is meg akartuk vizsgálni. Szerencsére Hörner meg Csen már részletes térképet rajzolt a vándorló tóról és így végtére nem volt döntő jelentősége annak, hogy a mélysége három, négy vagy öt méter-e. De még sport vagy kaland szempontjából is pompás lett volna ez a tervezett csónakázás. Merész és kockázatos vállalkozás lett volna és talán éppen azért csábító. Én mindenesetre ugyanolyan érzéssel vágtam volna neki, mint 1895 április 10.-én, amikor tevékaravánnal indultam el sivatagi utamra a Taklamakán homoktengerén keresztül. Most is, mint akkor, éppen az a végzetes kérdés csábított és vonzott: sikerül-e? Sem Csen, sem jómagam nem haboztunk volna egyetlen pillanatig sem, néhány evezősünk pedig soha életében nem látott még ennyi vizet egyszerre; bizonyára nem is sejtették, hogy voltaképen miről is van szó. 1900 nyarának elején a Tarim parti tavainak vizén nem egyszer ért szinte orvul rámozdul

hirtelen vihar, úgy, hogy sokszor vízzel teli csónakon az utolsó pillanatban sikerült kimenekülnöm a partra. Aki nem élt át ilyesmit, el sem tudja képzelni, milyen veszedelmes ilyenkor a helyzet. Egy ízben hajótörést szenvedtünk, de már annyira közel a parthoz, hogy evezőseimmal együtt ki tudtunk gázolni a vízből.

A Lop-nor sokkal tekintélyesebb vízfelület, mint a Tarim-menti parti tavak, és merész vállalkozás lett volna harminc-negyven kilométeres utat megtenni rajta a mi könnyen fölbillenő, nyitott csónakjainkon. Úgy terveztük, hogy a keleti part kiöblösödésének csúcsától egyenesen keresztülvágunk délnyugati irányban a tavon, olyankor, amikor nyugodt az idő. Mindenesetre keményen kellett volna eveznünk. A viharok majdnem mindig északkelet felől jönnek ezen a tájon, és ha a kemény szél a tó közepén lepett volna meg bennünket, akkor legalább segített volna partra jutnunk. A hullámok azonban bizonyára percenkint növekedtek volna. Ha afféle nemezcsónakon ülünk, amilyent tibeti tavakon szoktam használni, akkor minden tovarohanó hullám fölkapott volna a hátára és szépen lágyan lesiklatott volna a hullámvölgybe.

Azonban ezekkel a mi facsónakjainkkal egészen más a helyzet. A fatörzsből kivájt ladikok hosszúak és egyenesek, peremük a nyárfa törzsének alakját követi: befelé hajlik és alacsony. Az ilyen csónakot közepes hullámtaraj is játszi könnyedséggel fölborítja, vagy legalább is becsap a szélén. Minthogy a hullámok magassága egyre növekszik, egyre több víz ömlik a csónakba. Nagyon élénken él emlékezetemben az ilyen menekülés a vihar elől. Az egyik evezős a csónak orrában, a másik pedig a farában térdel. Előrehajolnak, lapátjaikkal oly gyorsan és olyan messzire csapnak a vízbe, amennyire tőlük telik. Testük egész erejét belevetik az evezésbe, hogy a csónak sebességét, ha lehet, annyira fokozzák, hogy a hullámok ne ériék utól. Ilyen módon a hajócska állandóan a szél irányában tovahaladó hullámvölgyben marad.

Tapasztalataim és emlékeim alapján nem nehéz elképzelnem, hogy minden valószínűség szerint milyen lett volna csónakkirándulásunk, ha a vándorló tó kellős közepén rohan meg bennünket az itteni dühöngő északkeleti szélvihar. Tavasszal ezek a viharok megdöböntő hirtelenséggel és váratlanul támadnak. Azonban, hogy most az alábbiakban képzeletből festek ilyen képet, kérem az olvasót, ne felejtse el, hogy költött vihart írok le, hiszen a tavon keresztül húzódo gát megakadályozta, hogy behatoljunk a tó déli részébe.

Most pedig hadd kezdem a költött leírást.

Térden állok a csónak közepén a két evezős között. Egyébként ülni szoktam és lábaimat kinyujtom a csónak fenekén. Most azonban életre-halálra megy a játék és az a dolgom, hogy kimeregezzem a csónakból a peremen keresztül becsapó vizet. Az étkezőkészletünkhöz tartozó zománcozott bádoglábossal merem a vizet. Úgy dolgozom, mint valami gályarab. Könyökömmel szinte ösztönösen igyekszem föltartóztatni, vagy legalább is a hajó közepén elhárítani a támadó hullámokat. A csónak fenekén csobogva hullámozik a víz, ide-oda lódul a fartól az orrig és vissza, aszerint, ahogyan maga a csónak ide-oda billeg. A küzdelem egyenlőtlen. Még csak lépést sem tudok tartani a hullámokkal. Minden új taraj több vizet zúdít a csónakba, mint amennyit az edénnyel közben ki tudok hányni. A hajóban aggasztón emelkedik a víz, s minél jobban emelkedik, annál nehezebb lesz a csónak és a széle annál kevésbé emelkedik a víz színe fölé. De ugyanekkor egyre könnyebben csapnak át rajta a hullámok, a hajócska testében épp oly gyorsan szaporodik a víz, amilyen gyorsan lanyhul mindhármunk ereje. A legközelebbi part még nagyon messze van. Hogy elmerülünk, bizonyos, csak az a kérdés, előbb-e, vagy később. Sokáig már nem tudjuk fönntartani magunkat a vizen és minél messzebbre jutunk, annál kevesebb reményünk van a menekülésre.

A legnagyobb veszély pillanataiban mindig nyugodt vagyok anélkül, hogy tudnám, honnan ered a nyugalmam és

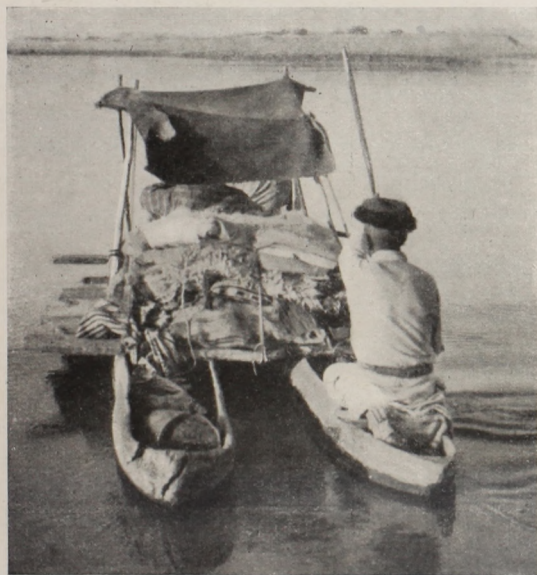
miért ömlik el rajtam. Valószínűleg tudatom alatt okszerűen mérlegelem a helyzetet és az a gondolat irányít, hogy a halálos veszély pillanatában csak romlik az ember helyzete, ha elveszti önuralmát, az egyetlen fegyverét, amely még megmaradt. Emlékszem, a szolgálaim — akkor is négyen voltak, mint most — összeroskadtak és szomjan haltak a Taklamakán-sivatagban. Bizakodásom akkor sem ingott meg. Nem tudtam rajtuk segíteni. Csak a víz menthette volna meg őket. Ha lefeküdtem volna a földre, hogy bevérem a halált, mint ők, semmit sem nyertem volna vele. Csak az menthetett meg, ha kapkodás nélkül és fölösleges megerőltetések nélkül kitartok a végsőkig.

Végül a csónak pereme már alig emelkedik ki a vízből és a következő hullámroham csordultig tölti. A víz kisöpör belőle mindent, élelmiszerünket és éjszakai takaróinkat. Az édesvizes hordók kigördülnek a süllyedő hajóból. Már régóta várjuk ezt a válságos pillanatot, és miután már nem vagyunk urai a csónaknak, nem tehetünk mást, mint hogy görcsösen belekapaszkodunk a szélébe. A csónak azonban teljesen víz alatt van, nem sok terhet bír el. Még kevesebbet az evezők. Minthogy testünk alig áll ki a vízből, a vihar alig, vagy egyáltalán nem tud belénk kapaszkodni. Ennél fogva szinte csigalassúsággal haladunk a part felé. Ha kitartunk addig, míg a vihar eláll és a csónakot úszva addig hajtjuk, míg olyan sekély helyre érünk, ahol megállhatunk és kiüríthetjük a csónakot, megint beleülhetünk és folytathatjuk utunkat. A víz nem hideg, bár jóval hűvösebb, mint az északi medencében. Ott ugyanis sekély a fenék és a Nap gyorsan fölmelegíti a vizet.

Minden hullám, valahányszor átcsap rajtunk, sós vízzel újabb zuhanyt zúdít a nyakunkba. De ki kell tartanunk. Ha valamelyikünk kimerül, a másik kettő nem tud segíteni rajta. Hogy tud-e úszni az ember, vagy nem, ebben a helyzetben nem sokat számít. Minél kevésbé erőlteti meg az ember a testét, annál nagyobb reménye lehet arra, hogy sokáig bírja a kapaszkodást az elsüllyedt csónak peremében. Ha elengedjük a roncs szélét, a hullámozó víz

A Kum-dárja, az új folyó. (*Bergman felvétele.*)

A szerző csónakpárja a Kum-dárján. (Csen felvétele.)

Bergman meg a szerző a Kum-dárjánál. A csónakban Georg Söderbom. (Bergman felvétele.)

Birkanyáj a Kum-dárja partján. (Hummel felvétele.)

Csónakjaink kikötőhelye a 70-es számú tábornál, a Kum-dárja partján.
(Bergman felvétele.)

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Autóink a sivatagban, Ying-p'an és Yardang-bulak között. (Bergman felvétele.)

azonnal odébb sodor és minden új hullámcsapás messzebbre lódít társainktól.

A környező part «sor». Így nevezik a turkok a szinte kökemény tömeggé merevedett, sóval kevert, száraz iszapos talajt. Ha áradáskor ellepi a víz, alattomosan fölpuhul és síkos, mint a szappan. A Lop-nor körül ez a «sor»-föld látszatra olyan síma, mint a padló, legfeljebb kisebb hullámszerű halmok húzódnak rajta végig. Minthogy mi a víz színének magasságából néztünk körül, egyáltalán nem láttuk a partot semerre. Helyzetünk ezért reménytelennek látszik. Akárcsak nyílt tengeren hanyódnánk és várnök, mikor fulladunk meg.

Éppen ezért nagy a meglepetésünk, amikor függőleges helyzetben fenéket érzünk a lábunk alatt. Igaz, hogy süpped, mint a leglágyabb iszap, de mégis táplálja reményünket, hogy megmenekülünk. A partot még mindig nem látjuk. A hullámok ide-oda dobálnak bennünket még órákon át. Néha a fenék keményebb, az ember egy szempillantás töredékrészig támasztékot talál rajta és ilyenkor a megkönnyebbülés és pihenés futó érzése tölti el. Lassacskán a fenék közeledik lábaink felé. A vihar éppúgy üvölt, mint eddig, a hullámok azonban egyre alacsonyabbak és egyre kevésbé erőszakosak, hiszen a fenék surlódása csökkenti erejüket. Pihenőink egyre hosszabbak lesznek, néhol kisebb darabokon félkemény fenéken járunk és magunkkal vonszoljuk a csónakot. Ha nem volna mellettünk a víz alá merült kivájt fatörzs, már rég elvesztünk volna.

A hullámok egyre gyöngülnek. A Lop-nor körül a part több kilométeres mélységben hihetetlenül alacsony.* Itt a víz már nem tud magasra csapódni. A vihar végigver rajta korbácsával, de a sós tó már annyira sekély, hogy hullám nem képződik. Félholtak vagyunk a fáradságtól, megállunk egy percre. Ki kell fújnunk magunkat. Azután egyesült erővel fölemeljük és megdöntjük a csónakot

* Elképzelhetik, mennyire lapos vidék ez, ha figyelembe vesszük, hogy a víz színének alig félméteres leszállása néhol öt kilométerrel beljebb tolja a partokat (Hörner : Resa till Lop., 193. old.).

annyira, hogy a víz egy részét kilódítjuk belőle. Hiszen csak teljesen kiüríthetnők, akkor már elmúlt volna fejünk fölül a halálos veszély.

Azonban a meregető edényül szolgáló zománcos bögrét már rég elvitte a víz. A két evezős eddig mentő-öv híján, görcsösen szorongatta markában az evezőrudat. Most az evezővel lapátolja a csónakból a vizet. Lassú munka, de végül győz a türelmünk és a csónak már lebeg a vizen. A két legény szilárdan tartja a csónakot, én belemászom, azután segíték a hajócskát egyensúlyban tartani, míg ők is mindketten visszapaszkodnak helyükre.

Leírhatatlanul jól esik a pihenés az emberfölötti erőfeszítések után. Levetkőzöm, ruhámból kifacsarom a vizet, azután föltartom a szélbe, hadd száradjon. A száraz, meleg viharos szélben hamar meg is szárad. A két evezős legény a testén szárítja meg a ruhát. Már ismét mozog kezükben az evező és a szél irányában hajtják tovább a csónakot. A Nap még magasan jár az égen. A partot még mindig nem látjuk. Ha ismét mélyebb vízre kerülünk, a hullámok megint föltornyosulnak, és akkor kezdhethük előlről a harcot életrehalálra.

De nem, a tó egyre sekélyebbé válik. A látóhatáron délnyugat felé mintha bütykös volna a horizont vonala. Bizonyára a szél állította élükre a kiszáradt és fölpattogzott «sor»-táblákat. A csónak már a fenék iszapját súrolja. A két evezős fölláll és evezőrudjával csáklyázva löki előre a csónakot. Nemsokára kiszállnak a vízbe és maguk előtt tolják hajónkat. A víz egyre sekélyebbé válik, s végül nincs tovább. Megakadtunk. A víz mélysége alig tíz centiméter.

Most aztán mit csináljunk? Megmenekültünk a hajótörésből, helyzetünk azonban még most sem írgylésreméltó.

Itt vagyunk a Lop-nor legdélibb partja közelében, 130 kilométernyire, szóval a lehető legnagyobb vízítávol-ságra a tó legészakibb sarkában emelkedő sivár kis iszap-szigeten hagyott táborunktól. Elveszítettük egész édesvíz-és élelmiszerkészletünket, tehát amilyen gyorsan csak lehet,

valahogyan vissza kell vergődnünk erre a számunkra legközelebb fekvő szilárd pontra. Két út között választhatunk: vagy veszni hagyjuk a két csónakot, a Csenét meg az enyémet, és gyalog próbálunk visszabandukolni abba a táborba, ahol Csia Kveit magára hagytuk az élelem egy részével, meg a sátorral. A másik lehetőség: mindkét csónakkal fölevezni észak felé a Lop-nor nyugati partja mentén. 150—160 kilométert gyalogolni ebben az izzó napsütésben, víz nélkül, talán nem lett volna végzetes a két fiatal evezősre és Csenre, de nekem több lett volna a kelleténél. Viszont ebben a dühöngő viharban, a hullámveréssel szemközt északnak evezni, elképzelhetetlen. Meg kellene tehát várnunk, míg lecsendesül a szél és a tó vize is megnyugszik. Azonban ez a várakozás sem ígérne nagy mulatságot, hiszen csak a minapában három nap és három éjszaka dühöngött a vihar. Ha akkor ilyen helyzetben vagyunk, mint a mostani, bizony éhen-szomjan kellett volna eltöltenünk azt a néhány napot.

Lehet, hogy a szerencse kedvezett volna nekünk és szélmentes napokkal ajándékozott volna meg. Akkor pompás és élvezetes kirándulásként körülvezehettünk volna az egész tavon. A valóságban azonban sem az egyik, sem a másik lehetőség nem következett be, mert az az utálatos fenékküszöb fölborította terveinket és megakadályozta, hogy akár egyetlen lépést is behatoljunk a tó sósvízű pusztaságára. A Kum-dárja vízmennyisége ilyenkor napról napra csökken és ennek következtében a Lop-nor szintje is egyre lejjebb süllyed. Ha tervünk sikerült volna és öt napot szánhattunk volna a déli tómedence bejárására, akkor az a küszöb visszatértünkkel esetleg már szárazra került volna és elzárta volna előlünk az utat az északi, édesvízzel teli medencébe. Kénytelenek lettünk volna ott hagyni csónakjainkat és gyalogszerrel visszabaktatni a 82-es számú táborhoz, ahol Csia Kvei várt reánk. Azonban ez a lehetőség sem következett be, elmaradtak várható bonyodalmai is. És álmom azokról a vad kalandokról, amelyeket kiszíneztem magamban, csak álom maradt...

Miután beláttuk, hogy a mostani körülmények között semmi hasznunk nem lehet a vándorló tóból, visszafordultunk észak felé, a kis szigeten álló táborunkba. Ott összecsomagoltuk holminkat, fölrakodtunk a csónakokra és elindultunk vissza a 82-es táborhoz. Csia Kvei már nagyon várt bennünket. Egy földnyelv csúcsán állt és nagy örömben kézzel-lábbal integetett felénk. Amikor kikötöttünk, alig tudta elmondani, mennyire megörült, amikor már nagy messzeségből meghallotta Szádik énekét. Az éjszaka erősen próbára tette a bátorságát. Álmából ugyanis hatalmas loccsanás hangja zavarta föl. Azt hitte, hogy valami nagyobb fenevad vetette magát a vízbe és magányos tábora felé igyekszik. Sokáig fülelt és hogy semmit sem hallott, megnyugodott, mert megértette, hogy valahol a part szakadt le és omlott a folyóba.

Amikor ebből a táborunkból útrakeltünk, Csen egy edényben vizet tett ki. Az edényből 51 óra alatt 29 milliméter párolgott el. Minthogy a Kum-dárja vize nyáron napról-napra jobban apad, a Lop-nor vízszíne is le kell süllyednie és bizonyára az egész északi medence kiszárad. Valószínű, hogy a Kum-dárja egyik ága nyaranta is végigkigyózik a tófenék szárazra került üledéke között, de az sem lehetetlen, hogy ez a kis víz is elapad a nyár derékán, mielőtt még elérné a tó déli, mélyebb sósvízű medencéjét. Ilyenkor ez a déli medence teljesen lezáródik. Meg kellene állapítani, mennyi víz marad ebben a sós tóban a forró nyár után, amikor erős a párolgás. Az Aral tó párolgása nyári időben havonta egy méteres szintkülönbségnek felel meg. Valószínű, hogy a Lop-nor párolgása szintén ilyen nagyfokú, ha ugyan nem erősebb. Ha a Lop-nor területét 1900 négyzetkilométeresnek számítjuk, akkor a tó 57 millió köbméter vize 24 óra alatt elpárolog.

Jóllehet már későre járt, amikor Csia Kveinél kikötöttünk, mégis rögtön gyors csomagolásra és azonnali indulásra adtam rendeletet. Most víziútunk a deltán fölfelé vezetett és napnyugtakor már alacsony jardangok között táboroztunk.

Május 19.-én reggel embereim két négy lábú zsámolyt, néhány kisebb holmit meg két koponyát hoztak sátramba: egy nyilván nagyon régen kibontott sírban találták. A tárgyak pontosan olyan alakúak és jellegűek voltak, mint azok, amelyeket fönntebb leírtam.

Csen elment a lelőhelyre. Vagy tizenkét kibontott és kifosztott sírt talált. Nyilván ezt a helyet nevezte el Stein L. F.-nek. Ezek a sírok is egy mésza oldalában feküdtek, a mészát egy nyeregszerű mélyedés két tömbre osztotta. A nyereg északi oldalán egykori erődítmény falának nyomait láttuk. A sírok a nyeregtől délre voltak.

Ötszázötven méternyire déli irányban táborunktól másik mésza emelkedett. Odamentünk. Útközben keresztül kellett gázolnunk egy állóvízű holtágon. Ősszel, amikor valamennyi parti tó és delta-ág földuzzad, bizonyára ebben is áramlik a víz.

A mésza csúcsának közelében néhány kisebb rúd állt ki a földből. Együtt valami kisebb védőpalánkot alkottak, a palánk hossza 390 centiméter volt, szélessége 80 és 104 centiméter között. Közelében négy sírt találtunk. Az egyiket kibontottuk. Nyolc koponya volt benne meg egy csomó apróság, mind ugyanolyan fajtájú, mint a korábbi sírokban.

A Lou-lan körüli országrész alapos átkutatása bizonyára számtalan efféle sírt hozna napvilágra, hiszen Lou-lan lakói évszázadokon át ide temetkeztek és halottaik itt alusszák utolsó álmukat. Városukat és falvaikat akárcsak most, akkoriban is fenyegették a folyó szeszélyes áradásai, ezért halottaikat oda temették, ahol a sírt nem érte el a víz. A mészák, egy régebbi üledékképződés eróziós maradványai, már akkor is húsz-harminc méterrel kiemelkedtek sárgás-vörös kupoláikkal a köröskörül mindenütt vizenyős vidékből és tökéletes védelmet nyújtottak az áradás vize ellen. Ugy látszik, halottaikat nem földelték közös temetőbe, mert a sírok, akárcsak manapság Kínában, szétszórtan találhatóak. Körülöttük két ezredév óta szunnyadnak a régi halottak és sírjuk fölött megszámlálhatatlan tavaszi vihar szele dalolta nekik altató énekét.

E mésza tetejéről tisztán láthattuk a Lop-nort, látószöge kelettől 10° a délvonaltól nyugat felé. Az embernek az az érzése, hogy a közeli nyílt tenger élesszélű horizontját látja.

Kicsit melegünk volt délután kettőkor a $33\cdot6^\circ$ -os hőségben, de a május 20.-ára virradó éjszakán leszállt a hőmérséklet $15\cdot5$ fokra.

Amikor az új nap hajnala ismét fénnel és színnel árasztotta el a pusztaságot, fölszálltunk két kettős csónakunkra és nyugat-északnyugat felé indultunk. Ismét sűrű nádasokba kerülünk, a sárga színt mindjobban elnyomja a friss tavaszi hajtások zöldje. Azután jókora darabon éles partú csatornában, jardangok között haladunk. Egy sűrű nádmezőn keresztül kisebb tóra jutunk ki és délnyugat felé fordulunk. A csónakkal járható út nagyobb tóvá szélesedik ki. A tiszta vízben látjuk az elárasztott jardangok világossárga tetejét.

Délután partra szállunk egy éles partszegélyű félsziget északi oldalán. A félszigeten régi erősség emelkedik. A falak tamariszkusz-ágakkal és gyökerekkel átszőtt döngölt földből állanak. A csodálatosan tartós fal szabálytalan négyszöget alkot. Az erősséget Csen fölvázolta.* Fölkapaszkodtunk a rom tetejére. A fal szélessége fölül $110-150$ centiméter, az alapja azonban $7\cdot5$ méter vastag. A falon belül a körülfutó vizes árokból szabadon álló magaslatként egy sziget emelkedik ki. A vizes árok felső széle 55 centiméterrel fekszik a tó felszíne alatt. Maga a fal $6\cdot6$ méter magasan emelkedik ki a tó vize fölé, a belső sziget pedig $3\cdot1$ méterrel a vizes árok felszíne fölé. Az erősség félszigetét északon, keleten és nyugaton a tó vize fogja körül. Kétségtelen, hogy maga a tó Lou-lan idejében nagyszerű természetes védője volt ennek az amúgyis szilárd erősségnek. A dél felé néző falban még látszanak az egykori kapu nyomai. E fal tövében ásott árok fut. Az árkot ma is betölti a tó vize és így a félszigetet szigetté alakítja.

* Ez az erősség azonos azzal a L. E. rommal, amelyben Stein a Kr. e. 266—267. évekből származó kínai kéziratokat találta.

A romok futó megtekintése, lefényképezése, fölvázolása és megmérése után ismét csónakba szálltunk és részint evezve, részint csákyázva keresztülvergődtünk egy dél-nyugat és délkelet felé futó hosszú csatornán. Éppen csak olyan széles volt, hogy a kettős csónak keresztülfért rajta. A csatorna majdnem egyenes irányban Lou-lan felé haladt és Csennel együtt jómagam is hajlandó vagyok azt hinni, hogy emberi kéz munkája és valószínűleg annak idején csónakkal járható összekötő víziút volt a város és az erősség között.

A Nap vakító arany ragyogásban, mély bíborszínű alkonypír palástjában búcsúzott e klasszikus földtől. Kikötöttünk a partnak olyan helyén, ahol bőségesen találtunk tüzelőt. Fölállítottuk sátrainkat és meggyújtottuk tábortüzeinket. Az ember nem bírja levenni a szemét a nyugati égboltról, míg az utolsó színes sugár is ki nem alszik. Elkölti egyszerű vacsoráját, elfújja gyertyáját, nyugovóra tér és akkor félálomban a képzelete szinte élő jeleneteket fest elé. Úgy érzi, mintha odakünn az éjszakában emberi hangokat hallana és elmereng rajta, vajjon kik és mit suttoghatnak egymásnak a sírdombok között. Az ember szinte hallja az evezőlapátok loccsanását a régi s most ismét föltámadt víziutak felől. Valaha az ókorban számtalan csónak és komp közeledett ezeken a csatornákon, amelyeknek friss és tiszta édesvize fölűdítette a Selyemút vándorait a száraz és kihalt sivatagokon keresztül megtett, hónapokig tartó útjuk után. Feszülten figyel az ember az éjszakába és úgy véli, hogy az íjászokkal és lándzsásokkal megrakott harciszekerek kerekének nyikorgását hallja, hallja egymáshoz ütődő pajzsaiknak és kardjaiknak zörgését, hallja, amint fölsír a meghajló fa a számszeríjon, amint fölhúzzák s hallja a húr pendülését az elröpített nyíl halk süvöltésével együtt. Tisztán fülébe cseng a karavánok számtalan csengőjének ütemes, rekedt kongatása, tisztán látja a tevék végtelen sorát, amint méltóságos, nehéz, csendesen síma léptekkel, ingó mozgással viszik nemes selyemterhüket a sivatag homokján. Az állatok szeme élénken fölragyog, orrlyukaik kitágulnak, amikor a szél feléjük hozza a Lou-lan folyóinak és tavainak partján

elterülő buja legelők illatát. Mintha két ezredéven át alvó visszhang ébredt volna föl, úgy hallja az ember a postás futár lovának nyakában lógó csengőkoszorú vidáman csilingelő hangját; most hozza lakattal és pecséttel lezárt bőrtáskájában a leveleket a tulajdonképpeni Kínából Tunhuangon át a Selyemúton Lou-lanba. E levelekre írt válaszokból sokat megtaláltam 33 évvel ezelőtt, amikor másodízben látogattam el Lou-lan romjaihoz. Nyüzsgő élet, utasok, vándorok, lovasok, karavánok és szekerek szakadatlan áradata, örökké változó, soha nem pihenő tarka farsangi felvonulás húzódik el az ember lelki szemei előtt. E látvány ébrentartja a pihenőt s a sírok fölött az égen vele együtt virrasztanak ragyogó fényel az örök csillagok.

De egyszer csak fölvirradt az a nap, amikor az életet adó folyó hirtelen megváltoztatta futását, vizét a sivatag déli részébe öntötte és ott alkotott új tavat. Az erdő, a parkok, a fasorok, a szépen művelt kertek és szántóföldek elepedtek, kiszáradtak és meghaltak. Haláluk után már ember sem élhetett meg Lou-lanban és környékén. A lakosság otthagya városát és falvait, más oázisokba húzódott, oda, ahol vizet és növényzetet talált.

Most azonban a folyó torkolati tavával együtt visszatért a sivatag északi részébe és megteremtette az új élet és az új település alapvető föltételeit. Lou-lan környező falvaival együtt most megint fölvirágozhat és a forgalom újra megindulhat az ősi Selyemúton.

Mi is ezért vagyunk most itt. Ne csodálkozzatok, hogy nem tudok elaludni. A föld legrégibb és leghosszabb karavánútját kell halottaiból föltámasztani, azt az utat, amely az ókorban a keletet a nyugattal összekapcsolta. És mégis, ha majd álmaink megvalósultak, milyen más lesz az élet és a forgalom az ősi Selyemúton, az ókor színes, tarka képeihez mérten! Nem fognak tevék járni erre, nem fog csengeneni sem a karavánok kolompja, sem a lovaspostás csilingelő csengői! Nem, az újkor műszaki eszközei szürke prózájukba fojtják majd a színes költészetet. Mert előbb

majd megjelennek az autók, azután a vasutak. Talán sokan lesznek közülünk, akik megérik azt a napot, amikor a szibériai vonalon kívül egy új sínpár fog feszülni a Csöndes-Óceán és az Atlanti-tenger között. Csennel együtt az új Lop-nor-tóhoz tett csónakutam csak parányi része volt annak a tervnek, amelyet 1933 nyarán a kínai kormány elé terjesztettem. Nem csoda tehát, ha a jövő szédítő távlata elűzte álmodat és sátramban ébren figyeltem az éjszaka titokzatos szellemeinek suttogását és a most még halott sivatag néma beszédét.

Utolsó napjaink a Lop-nor mellett és Lou-lanban.

Különös, de jóleső érzés töltött el, amikor május 21.-én reggel azzal a tudattal ébredtem, hogy szinte nyílegyenesen az én régi romvárosom, Lou-lan felé tartunk. Azt mondom: az enyém e város, hiszen nékem jutott a szerencse, hogy 1900 március 28.-án fölfedezem. Szinte el sem hiszem, hogy az élet még azt az örömet tartogatja számomra, hogy most 34 év után, ismét, ezúttal harmadízben viszontlássam ezt a történelmi, politikai, katonai és kereskedelmi szempontból nagyjelentőségű helyet.

Azt a keskeny csatornát követjük, amely majdnem nyílegyenesen Lou-lan felé húzódik és amelyet alkalmasint nem a természet, hanem emberi kezek alkottak. A csatorna partját tamariszkuszok szegélyezik, hol magános fák, hol pedig bokrok sűrű bozótba fonódva. Szinte úgy hat a part zöldje, mintha ezeket a sivatagi bokrokat azzal a szándékkal ültették volna ide, hogy az ókori csónakosoknak árnyékot adjanak.

A csatorna azonban véget ért és meglehetősen nagy tóba torkollott. A víz fenekéről tamariszkusz-bokrok dugták ki fejüket a Napra és a tó vizéből a turk nyelven jardangnak nevezett hosszúkás agyagtömbök háta emelkedett ki. A tó megkeskenyedik, majd véget ér. A csónakpárokat keresztül kell cipelnünk egy keskeny földszoroson. A gát tulsó oldalán megint nagy, nyílt vízfelületre bukkantunk. Ez új tóból a rendszerint észak-északkelet felől dél-dél-nyugat felé húzódó jardangokkal párhuzamos tamariszkusz-bozótok és nádasok hosszan elnyúló csíkjai emelkedtek ki.

Északkelet felől friss szellő fujdogált, úgy, hogy a legkedvezőbb széllel evezhettünk át a tavon. Csónakjaink ringva lengtek a hullámokon és a víz megzavarosodott. Általában sekély volt ez a tó is, legnagyobb mélységként Csen 180 centimétert mért. A Nap vakítón ragyogott és forrón tűzött le ránk. A levegő hőmérséklete árnyékban $32\cdot 2^\circ$, a vize pedig $23\cdot 1^\circ$ volt. A nádszálak suhogva remegtek meg, amint csónakunk elsiklott mellettük, néha pedig a tamariszkuszok ibolyaszínű virágfürtjei szinte áldó mozdulattal hajoltak fölénk. Bűbájos volt ez az utazás. Az volt a vágyunk, bárcsak nyúlna el a tó messzire dényugat felé, egészen Lou-lan romjaig. Fejünk fölött a levegőben a sirályok riadt rikoltással figyelmeztették egymást, — bizonyára sohasem láttak még eddig csónakot Lou-lan kanyargós vízi útjain.

Azonban már déli félegykor elértük a tó déli partját és hiába kerestünk valami keskeny átjárót Lou-lan felé. Kikötöttünk tehát és kiszálltunk a partra. Babeddint elküldtük délnek, Szádikot pedig dényugatnak, földerítő útra. Négy óra múlva tértek meg, de híreik egyáltalán nem voltak biztatók. Délre tőlünk olyan magas jardang-gátra bukkantak, hogy az, véleményük szerint, szilárdan el fogja zárni a víz továbbterjedésének útját arrafelé. Ahol pedig Hörner meg Csen 1931-ben nagykiterjedésű, nyílt vízfelületeket talált, most mindenütt sűrű nádas terpeszkedik. Délkeleti irányban látott a két ember két — valószínűleg holt — vizágot.

Babeddin elmondta, hogy egy helyen nagy csomó cserépedény-törmeléket talált. Megállapítottuk, hogy ez a hely azonos a Hörner térképén «a fazekasműhely romja» névvel megjelölt ponttal; Hörner térképének egy példánya ugyanis nálunk volt. A cserepek közelében Babeddin száraz folyammedret talált, a meder mélyebb részein néhány kisebb pocsolya is akadt. Vizük szükség esetén iható volt. Dél-dényugati irányban pedig egy erősség romja emelkedett ki magasan a környék fölé.

Igy tehát 86-os számú táborunk lesz Lou-lan felé tartó utunk végső pontja, legalább is nekem. Ugyanis nem voltam

kellőképen hozzáédzve, hogy a nyári forróságban hosszabb gyalogutat tehessek. Csen azonban lelkesen örvendezett a séta gondolatára, én pedig annak örültem, hogy kínai barátom fiatalos frissesége és vállalkozási kedve révén kapcsolatot tudunk teremteni mostani térképünk és azok között a térképek között, amelyeket 1931-ben Hörner meg Csen rajzolt, valamint az 1900-ban és 1901-ben megtett utaimat föltüntető térképekkel. Csen számítása szerint a távolság körülbelül 12 kilométer lehetett, úgy, hogy másnap délutánra már vissza is érhet a 86-os számú táborba. Csak kenyeret, húsleveskockát, cukrot meg nagy teáskannát vitt magával. Ezenkívül csak iránytű, óra, mérőszalag és fényképezőgép volt a felszerelése. Tüzelő errefelé mindenütt akad. Különösen a kiszáradt folyó partján. E meder alkalmasint a Kum-dárja egyik ága lehetett, nagyszámú száraz nyárfatörzsszel. Szádik, Rozi meg Babeddin saját kérésükre elkísérték kínai barátomat. A legények poggyászul csak a csapán-jaikat (köpenyeiket), kevés talikánt (pirított lisztet), meg ásót vittek magukkal.

Délután háromnegyed hatkor indultak el és gyors léptekkel hamarosan eltűntek szemem elől a jardangok útvesztőjében. Nyolc órakor leszállt az este és a Hold sarlója ragyogott le a kihalt pusztaságra. Csia Kvei meg Ali korán nyugvóra tért, én azonban még sokáig elüldögéltem és irogattam a kellemes hűvös éjszakában. Körülöttem csodálatos volt a csöndesség. A némaságot csak néha zavarta meg valami éjjeli madár távoli rikoltása.

Expedíciónk most hét irányban széledt szerte. Yew, Kung meg Effe Tun-huáng felé keresi az utat, Gyomtya Erasinnal meg két kínai inassal a 70-es számú tábort őrzi, Hummel doktor a Kum-dárja felső részén dolgozik, Bergman valahol a 70-es számú tábortól délre a parti tavak körül barangol, a 80-as számú táborban Gagarin várja visszatértünket a három evezőssel, Csen most indult el Lou-lan felé, jómagam pedig itt rostokolok a 86-os számú táborban. Őszintén reménykedtem, hogy veszteség és komoly bajok nélkül csakhamar megint együtt leszünk.

Meztelenre vetkőzve heveredtem hálózszakomra és takaróul csak lepedőt terítettem magamra. De amikor az éjszakai hőmérséklet legalacsonyabb értékére — a nappali 30°-on fölüli hőség után 15—16°-ra — szállt alá, arra ébredtem, hogy fázom. Pokrócot húztam magamra. Fejem mellett ott a teli teáscsésze. Reggelre üdítőn hideg benne az ital, egyébként csak meleg teát és meleg vizet iszunk. De a hűvös reggel után csakhamar beköszönt a fojtogató hőség.

Csia Kveijel fölhúzatom a sátor valamennyi lebenyét, hogy szabadon járja lakásomat a szellő. Künn a tavakon meg a folyón más az időjárás, ott sohasem gyötri meg a hőség annyira az embert, mint a szárazon.

A várakozás óráit azzal rövidítem meg, hogy lerajzolom és lefestem a körülöttem elterülő sajtóságos tájéket. Múlnak az órák, a Nap forrón tüzel, még este fél nyolckor is 24·7°-ot mutat a hőmérő. Csia Kvei meg Ali hatalmas máglyát rak össze egy jardang csúcsán és egyre fürkészi a látóhatárt dél és délnyugat felé. Kurjongatnak is, de kiáltásaikra senki sem felel. Az alkonyat szétteregeti árnyait a földön, a Nap ragyogó szín pompában tér nyugvóra, azután kihúny az esti pír fénye. Sehonnan semmi hang. Már rég vissza kellett volna érkezniök. Ali megkér, engedjem meg, hogy még napkelte előtt elébük mehessen nyomaikon és két nagyobb kenyeret vihessen magával. Amint besötétedik, valamivel nyole óra után, meggyújtjuk a jelzőmáglyát. A lángok vöröses-sárga fénye szétömlik a környéken. Körülöttünk a sötétből a jardangok háta sárgán világol elő, mintha pihenő sárkányok, vagy delfinek volnának. Ali kiáltoz, de az éjszaka hallgat, nem felel. Körülöttünk minden csöndes.

Csönd ölelt magába bennünket egész éjszakán és erre a csöndre ébredtem a következő reggelen is. Csia Kvei meg én magunkra maradtunk a táborban. Ali elment, hogy megkeresse az elveszetteket. Egyre jobban aggódni kezdtem miattuk. Alig vittek magukkal valami ennivalót és nem lehetetlen, hogy az úton Lou-lan felé nem találtak vizet. De lehet, hogy eltévedtek és nem találnak vissza tóparti

táborukba. Tapasztalásból tudtam, hogy a szögestalpú cipők csak gyöngye nyomot hagynak a szél koptatásának szakadatlanul kitett kemény, üledékes és agyagos talajon. Mit tegyek, ha nem adnak életjelt magukról?!

Sem Csia Kvei, sem én, a tábor utolsó lakói, nem tudjuk megtalálni nyomaikat és nem vihetünk nekik vizet a száraz, izzóan forró sivatagon keresztül. Pedig nekünk bőségesen volt mindenünk.

Megborzongtam arra a gondolatra, hogy majd csak múlik az egyik nap a másik után s nekünk végül mégis csak föl kell kerekednünk társaink után. Hogy majd azután a 70-es táborból teherhordó állatokkal segítő expedíciót küldünk utánuk és kerestetjük őket, minden bizonnyal szükséges, de teljesen reménytelen vállalkozás lesz. Akkor már legfőljebb fölöszlőfélben lévő, vagy összeszáradt tetemeiket találhatjuk meg.

De ilyen komolyra, ilyen végzetesre mégsem fordult a dolog. Tizenegy óra tájban ismét fölkapaszkodtam egy közeli magas jardangra, hogy távcsöveimmel körülnézzek a vidéken. Alig értem föl a magaslat tetejére, máris megpillantottam egy embert. Fáradt, lassú léptekkel ballagott a tábor felé. Ali volna? Nem, amott még ketten jönnek s azok mögött a negyedik.

Néhány perc múlva Csen és három útitársa odaértek hozzám. Rettenetesen fáradtak voltak és éhesek, mint a farkasok. Nekem hatalmas kő esett le a szívemről és elmúlt a lidércnyomásom, hogy ismét itt láttam őket magam mellett elevenen. Ők is bizonyára érezték, milyen őszinte örömmel fogadtam őket.

Mindenekelőtt azt javasoltam a három fáradt vándornak, hogy bőséges reggeli után nagyot aludjanak. Nem volt sietős a dolgunk, hiszen Ali még hiányzott. Csennek azonban annyi mondanivalója volt, olyan sokat látott, hogy mindenekelőtt be akart számolni útjáról. Meghallgattam, de azután szinte erőszakkal lefektettem. Úgy aludt, mint egy gyerek.

Lou-lan messzebbre volt tőlünk, mint számítottuk: tizenkét kilométer helyett tizennyolc kilométernyire.

Mikor huszonegyedikén elindultak, jól kilépve este nyolc óráig mentek. Akkor halott tamariszkuszok között valami víz partján tábort ütöttek. Odáig útközben két folyóágon kellett átkelniük. Másnap reggel még egy csatornán gázoltak át. A víz húsz méter széles volt és nyolevan centiméter mély. A csatorna délkelet felé húzódott és lehet, hogy a Lop-norral áll összeköttetésben. Ezután egy 35 méter széles és mintegy 3 méter mély, dél-délkeleti irányba húzódó kiszáradt folyammedren vágtak át. A folyóágy fenekén már homokdűnák emelkedtek; ez arra vallott, hogy ebben a barázdában azóta, hogy a Kum-dárja tizenhárom évvel ezelőtt újra életre kelt, nem folyt víz. A száraz folyammedren túl jardangos öv következett. Az agyagtömbök magassága mindössze húsz centiméter volt, nyilván most voltak keletkezőben. Átmentek egy öt méter mély és kétszáz méter széles terepmélyedésen. Ezt a horpadást nem folyóvíz ásta. Innen dél-délnyugati és délnyugati irányban egy 500 méter széles halott erdő csíkját követték, azután váltakozó magasságú jardangok között emelkedő tamariszkuszos kúpokkal beszórt területen haladtak át.

Egy helyen eleven tamariszkuszokat találtak. Innen nyugat-délnyugat irányban 7·5 kilométer távolságban megpillantották Lou-lan magas tornyát. E ponttól 4¹/₂ kilométernyire mentek el az utolsó élő tamariszkuszok mellett. Másfél kilométerrel Lou-lan előtt egyre általánosabbá vált a halott nádas. Edénycserepeket mindenütt láttak. Délután negyed háromkor beértek Lou-lan városába és két óra hosszat ott maradtak.

Csen fölmászott a toronyba. Az a zászlórúd, amelyet Hörner meg ő tűzött oda, még egyenesen állott, de a svéd lobogó vásznából már csak egy kis foszlány csattogott rajta. A zászlórúd tövében még ott volt az a bádogtok, amelybe három évvel ezelőtt Hörner meg Csen két okiratot helyezett el. Az egyik Norin Erik doktor 1928 és 1930 között folytatott kutatómunkáját, valamint 1930—31. évi terepvizsgálataik eredményeit örökítette meg, a másíknak pedig a következő, rám nézve megtisztelő szövege volt :

«In honour of Dr. Sven Hedin, Lou-lan's discoverer and first explorer, his men hoist his flag here. Lou-lan, Jan. 19. 1931. Nils G. Hörner, Parker C. Chen».

A korábbi iratokhoz, most Csen két újabb okmányt helyezett; az egyik kettőnknek a Lop-norhoz tett útjáról szólt, a másik pedig Lou-lant dicsőítő költői ének volt.

Ásatásokról vagy egyéb vizsgálatokról szó sem lehetett, hiszen sem vizük, sem élelmük nem volt és tizennyolc kilométernyire voltak a 86-os számú tábortól. A pihenő után délután negyed ötkor elindultak visszafelé. Erősen szaporázták lépteiket. Útközben gyöngén sós ízű vízhez értek. Csen többet ivott belőle a kelleténél, heves hányás fogta el, de éjszaka jól aludt.

Másnap reggel hat óra előtt megint útrakeltek. Egy 15 méter széles és 1 méter mély csatorna partján megálltak, teát főztek és végre pukkadásig itták magukat az édesvízből. Visszafelé vezető útjuk végső darabját saját korábbi nyomukon haladva tették meg. Útközben egy 28×21 centiméter nagyságú és 4 centiméter vastag kőlapot találtak. Főlirat nem volt rajta.

A kimerült vándorok majdnem az egész napot át-aludták.

Már alkonyodott és Ali még mindig nem jelentkezett. Az volt a terve, hogy addig követi Csenék nyomát, míg megtalálja őket. Minthogy azonban Csenék csak a 86-os tábor közvetlen közelében haladtak ugyanazon az úton, Ali, ha ugyan egyáltalán követni tudja a nyomot, bizonyára szintén eljut Lou-lanba. Csakhogy valószínűleg elveszti a nyomot és akkor majd össze-vissza fog bolyongani a jardangok között, iránytű meg gyufa nélkül. Ehen nem hal, hiszen megeheti a magával vitt két kenyeret.

— Bizonyára megőrült és többé nem talál vissza hozzánk — jegyezte meg Szádik mélységesen nyugodt hangon. Én meg lelki szemeimmel láttam a szerencsétlent, amint bukdácsolva, futva, az örültek merev tekintetével szegzi szemét a földre és hiába keresi társainak elvesztett nyomát. A Lop-föld jardangos útvesztőjében éppen olyan végzetes

lehet az eltévedés, mint a római katakombák földalatti folyosóin. A jardang-mezők jóval nagyobb kiterjedésűek, mint a katakombák, de napközben a szikrázó Nap, éjszaka pedig a sötét égbolt ragyogó szemei nézik a magános vándor tétova lépteit.

Ali nélkül semmiképpen sem indulhattunk el. Már elkészültem rá, hogy ismét a várakozás és a nyugtalanság hosszú türelempróbája következik. Estére hatalmas máglyát gyújtottunk, a fénye föltétlenül sok kilométernyire elátszott a sivatagban.

Éppen utasítást adtam Szádiknak, Babeddinnek meg Rozinak, hogy másnap reggel keressék meg eltűnt földijük nyomát és őt magát, amikor ez a kiáltás ütötte meg fülemet: «Ali kelldi» — Ali megjött! Csakugyan félholtan, kimerült arccal, zavaros szemmel tántorogva közeledett sátorom felé. Valóban elvesztette a nyomot és céltalanul bolyongott össze-vissza, míg végül megpillantotta jelzőtűzünk fényét.

Most tehát ez az aggodalmunk is elcsitult és másnap reggel elhagyhattuk a veszélyes partot és az én régi Lou-lanomat magára hagyhattuk fenséges békéjében.

Lop-nori utazásunk a vége felé közelgett. Már csak egy hét volt hátra abból a két hónapból, amelyet az urumcsii kormány döntése rendelkezésünkre bocsátott. Már közelgett a nyár, de a hőmérséklet a május 24.-ére virradó éjszakán még mindig 15·9°-ra szállt alá.

Reggel Csen 5 centiméteres skorpiót talált az ágya alatt. Ezúttal ez volt az első efajta tolakodó vendégünk. Később, a nyár folyamán Csen legalább egy tucatot talált ebből az undorító féregből táborozó helyei körül.

Sugárzón tiszta volt a Nap, csak az északnyugati égbolton lebegett néhány könnyű felhő a látóhatár fölött. Enyhe szél fújt észak-északkeleti irányból és kellemesen hűsített. «Íróasztalom» fölött kifeszített ponyva tompítja a Nap izzó tüzét. Néha-néha mint valami bomba, egy-egy bögöly csap le ránk, de amíg a szellő lengedez, a moszkítókat távolmaradnak.

Visszafelé ugyanazokon a tavakon és csatornákon haladtunk, amelyeken jöttünk, egészen a régi erődig. Jobbra is, balra is, a tavalyi nád sárga csíkjai kísérik, de az új zöld száruk egyre jobban elnyomják a régieket. Köröskörül beláthatatlan nádasok terülnek el. A sárga alapból a jardang-hátak szinte hófehéren duzzadnak elő, oldalaik sötétszínűek.

Ezek a parti tavak, továbbá a delta-karok között elterülő tavak ős idején alaposan megvámolják a Kumdárját, mielőtt bármily kevés víz is leérne a Lop-norba, és hatalmas párologtató felületekként működnek.

Néhány perccel egy óra után kikötünk az erőd déli falának lábánál. Megnézzük azt az ásott árkot, amely a félszigetet még manapság, kétezer év után is szigetté alakítja. Csak mintegy 30 méteres szakaszon volt száraz a csatorna északnyugati vége, de a múlt ősszel nyilván azt is víz töltötte meg.

Délután két órakor a levegő hőmérséklete 33.8° volt, a tó vize pedig 26.0° . A víz azóta is apadt, hogy legutóbb végigeveztünk ezen a csatornán. Éppen ezért most még bajosabb volt a csónakokat áterőszakolni, tolni és húzni a szűk járatokon, mint amikor még evezhettünk. A tamariszkusz-bokrok ágai meg a nádszálak csikorogva, recsegve, pattogva kopognak a csónak oldalán. Csak lassan, valósággal csigalassúsággal jutunk előre. Nem hagyhatunk semmit asztalainkon, mert az ágak lesöprik. Szélvédő ernyőm is beleakadt egy tamariszkusz ágaiba és leszakadt. A gallyakról meg a nádszálakról pókok és bogarak ereszkednek és hullanak csónakjainkra. Egy különösen keskeny és sekély csatornán az egész poggyászt a hátunkon kellett átcipelnünk.

A nap nyugovóra tért és a hőség kissé megenyhült. Délnyugati irányban ismét megpillantjuk azt a különös alakúra koptatott oszlopot, amely mellett jövet is elhaladtunk. Táborunkat kis szigeten ütjük föl. Alig találunk egyetlen sátor számára elegendő egyenletes talajt. Tüzelőt sem találtunk, ezért egy fedélzeti deszkánk megint a lángok martaléka lett.

Már közelgett május 25.-ének hajnala, feledhetetlen lop-nori utunk utolsó napja. Már nem jártunk messze 80-as számú táborunktól. Ott várt reánk a kozák Gagarin, meg három evezősünk és távollétünk alatt bizonyára a két pásztor is meghozta már a számunkra odarendelt birkákat. Mielőtt azonban révbe jutnánk ebben a táborban, még egy kötelességünket kellett elvégeznünk: pontosan meg kellett mérnünk a Kum-dárja vízmennyiségét a folyónak ezen a pontján, ahol még kétségtelenül egyetlen mederbe gyűjtve halad a víz.

Különösebb nehézség nélkül sikerült megtalálnunk ezt a fontos pontot. Köröskörül csodálatosan szép, festői tájék terült el, a mészákból a szél játékos keze tevéket, orosz-lánokat, erődítményeket és tornyokat faragott. Ezek között folyt élesen metszett partú ágyában a folyó. Középen egy hosszukás, egészen keskeny sziget két ágra vágta szét a medret. Nem akarom most az időt a méretek felsorolásával tölteni. Legyen elég annyi, hogy a folyó itt másodpercenként 30·5 köbméter vizet szállít. Ez a vízmennyiség legnagyobb-részt már mind eljut a Lop-norba, de ilyenkor nyár kezdetén napról-napra csökken.

Délután három óra is elmúlt már, amikor a mérési munkával elkészültünk. Fölkerekedtünk, hogy egyfolytában megtegyük az állandó táborig még hátralévő út utolsó darabját. Kanyargós, bonyolult víziúton végre elértünk a kis szigetre. A sátor körvonalait már messziről megpillantottuk. Evezőseink meg akarták tréfálni a szigeten hagyott társaikat azzal, hogy lopva, mint a kalózok lepjük meg őket. Nesztelenül merítették evezőlapátjaikat a vízbe és maguk is csöndben maradtak. Azonban a valóságban mi lepődtünk meg, amikor odaértünk. A tábor körül egyetlen lelket sem láttunk. Azaz hogy Tagil itt van! Ugrálva, szűkölve, hentelegve közeledik, majd nem kibújik örömében a bőréből. Föl-alá rohan a jardangok tetején, majd mélyen kifut elénk a nádason keresztül. Nem bír magával a boldogságtól. Aztán ott vannak a tyúkok, meg a kakas is, de egyetlen pillantásra sem méltatnak bennünket. Ember azonban

nincsen sehol. A táborot kiürítették. Alusznak talán, vagy halászni mentek, vagy megint régi sírokat találtak? Csak nem Urumcsiból küldtek a nyakunkra embereket, csak ne m fogták el és hurcolták magukkal őket? Vagy talán megúnták a hosszú várakozást, és abban a hiszemben, hogy oda-vestünk, visszavonultak a Kum-dárján fölfelé?

Kikötöttünk. Legelőször egy mesterséges barlang ötlik szemünkbe. Két függőleges falú jardangra fődélként két csónak volt keresztbe fektetve. A barlang fenékfala mellett a zsák lisztek sorakoztak. Az üreg mélyében ott volt a mi négy evezősünk poggyásza, azonban a szigeten hagyott csoport minden holmija hiányzott. Egy üres ládán levél hevert. Bergman írta. Gagarin fegyvere, kardja és prémes bundája hiányzott, akárcsak ő maga. Furcsa ör, gondoltuk magunkban, hiszen ő felelős a tábor biztonságáért!

Hiányzott négy csónak is. Megkérdeztem Szádikot, Babeddint, Rozit meg Alit, nem gondolják-e, hogy három társuk, Iszmail, Tokta és Musza megszökött. A mieink azonban elképzelhetetlennek tartották a szökést.

— Köncsében nincs munkájuk. Tőled uram, bért, kenyeret, húst, teát meg mindent kapnak, amire szükségük van. Hát mért szöktek volna el? Azt hiszem, Gagarin antilópot lőtt és most odajárnak, hogy elhozzák.

— Nem tartom valószínűnek — feleltem — de még akkor is valakinek itt kellett volna maradnia a táborban.

Evezőseink szétszélednek és a mészák tetejéről telitorokból kiáltoznak, kurjongatnak, de nem kapnak választ.

— Nini, ott a nádasban három számár legel, amott meg három birka!

De minél többet látunk, a helyzet annál érthetlenebb és titokzatosabb.

— Ide nézzetek! — kiált Csen — Kung itt járt!

A lábnyomát könnyen megismerhettük, mert az expedíció tagjai közül csak Kung viselt még most is szöges-talpú téli bakancsot.

Ha elmentek, akkor ma kellett távozniuk, mert legutolsó tűzrakásuk hamuja alatt még izzott a parázs. De

hogy kerülhetett ide Kung? Hozzá még azokkal a birkákkal együtt, amelyeket Bergman két pásztorral küldött nekünk? Ez a két pásztor is eltűnt.

Tehát legalább hét ember járt itt és most egyetlen egy sincs közülük a helyén. Csak Tagil tartott ki hűségesen és rendületlenül az őrhelyén. Kimentem a sátorból, megsímogattam, eljásztottam vele egy kicsit és egy birka egész combcsontjával jutalmaztam meg.

Csennel kettesben éjjelig fönmaradtunk és beszélgettünk. De bármennyit tanakodtunk, sehogyan sem értettük meg a helyzetet. Különösen Kung mérnök lábanyoma bonyolította a dolgot. Kung semmiképpen sem tehetett olyat, hogy futó látogatás után magával vigye az egész itthagyt legénységet és visszatérjen nyugatra, mintha meggyőződött volna róla, hogy mi már menthetetlenül elvesztünk. Ha pedig mégis valami sötét hatalom ilyesmire kényszerítette, akkor bizonyára hagyott volna levelet a sátorban. Hiába, céltalan minden töprenkedés. Evezőseink is megúnták a hiábavaló kurjongatást. Odagyűltek tábor-tüzük köré és letelepedtek. A három birka közül, hűséges szolgálatuk jutalmául, egyet levághattak maguknak.

Nyugovóra tértünk és a rejtély megfejtését másnapra hagytuk. Éjszaka a szamarak ordítottak nagy jó módjukban. Napközben összekuporodva hevernek a nádasban, ott nem bántja őket a bögöly, éjszaka pedig legelésznek. Tagil eleinte csitítón megugatta őket, de aztán hagyta, hadd ordítozzanak, ahogy jólesik.

Az éjszaka 20.6° volt a legalacsonyabb hőmérséklet. Beköszöntött a nyár.

Réggel hétkor nagy kiáltozásra ébredek:

— Musza jön csónakon!

Kisietünk. Kemény szél fújt északkelet felől és a hullámok harsogva ostromolták a partot.

Musza néhány perc múlva odaért, kikötött és föl-sietett hozzánk.

Elmondta, hogy Kung meg Szerát csöndes időben csónakon átvitették magukat egy kelet felé eső szigetre, de

közben oly nagy lett a hullámverés, hogy nem mertek visszaevezni.

Valóban Szerát, a végtelen száraz sivatagok és pusztaságok mongol fia, rettenetesen félt a nagy vízfelületektől és a rohanó hullámoktól. Kungék a személykocsival jöttek, az autót mintegy öt kilométernyire innen a parton hagyták és Toktát küldték oda őrnek.

Csennel kettesben azonnal beszálltunk az egyik kettős csónakba és Muszával meg Szádikkal átvitettük magunkat arra a szigetre, ahol Kung meg Szerát várták a vihar csön-desülését.

Erős ellenszéllel szemben nádasokon és kanyargós víziutakon kivergődtünk egy nagyobb tó vizére. Elértük a szigetet. A mieink egy jardang tetejéről tekintettek szerte és nem akartak hinni a szemüknek, amikor Csent az én társaságomban megpillantották. A viszontlátás öröme őszinte és kölcsönös volt. Kung és Szerát segítő expedíciója pompásan megoldotta feladatát. Kung világos és részletes jelentésben számolt be útjukról.

Azt a levelet, amelyet Bergmannak írtam, Apak rendben átadta. A kis személyautót azonnal útrakész állapotba helyezték és Kung Szeráttal Apak kalauzolása mellett elhajtattott 80-as számú állandó táborunkba. Ugyanazon az «úton» haladtak a Kuruk-tagon át, mint amikor Tunhuang felé kerestek autóval járható utat. Azonban a tunhuangi kiránduláson nem jutottak tovább Altmis-bulaknál. A hegység lábától déli irányba fordultak, hogy a Kumdárja deltája körül megkeressenek bennünket. Jókora távolságra a parttól annyira laza volt a talaj, hogy ott kellett hagyniok az autót. Szerát hátramaradt örként, Kung pedig Apakkal gyalogszerrel indult el, hogy megkeresse a 80-as számú tábort. Mentek, mentek, egyre csak mentek és úgy látszott, hogy Apak eltévedt. Minden magasabb mészára fölmászott, kiáltozott, de nyomát sem látta táborunknak vagy embereinknek. Végre kelet felé kijutottak a partra. Vagy tíz kilométert gyalogoltak és elértek a T'u-ken erősség környékére. Itt már Apak kiismerte magát és visszafor-

dultak. Egy mésza tetejéről kiáltoztak megint és végre választ kaptak. Nagynehezen megtalálták két hátrahagyott emberünket és azokkal együtt eljutottak a 80-as számú táborba.

Iszmait és Toktát elküldték Szeráthoz arra a helyre, ahol az autó megakadt. Vízet vittek magukkal a mongol számára. Szerát azután Iszmaillal együtt bejött a 80-as számú táborba, Tokta pedig az autónál maradt.

Mindez május 23.-án történt, szóval már két nappal azelőtt, hogy Csen meg én visszatértünk a 80-as számú táborba.

Kung, Szerát meg Apak az éjszakát a 80-as számú táborban töltötték. A két első úr a mi sátrunkba fészkelte be magát. 24.-én reggel Kung elhatározta, hogy csónakon elindul kelet felé, hogy megkeressen bennünket. Ebből a célból magával vitte a tábor egész legénységét, mind a nyolc embert. Egyes csónakokban, jó időben indultak el és nagy távolságra a tábortól kelet felé kikötöttek egy szigeten. Közben azonban szél támadt, a tó nagy hullámokat vetett, ezért legokosabbnak tartották, ha megfordulnak és visszatérnek nyugat felé. A szél azonban szinte viharra fokozódott. Kénytelenek voltak kikötni a legelső kis szigetkén. A május 25.-re virradó éjszakát ott töltötték.

25.-én reggel folytatni akarták útjukat nyugat felé, a hullámverés azonban túlságosan erős volt. A hajótöröttek ott maradtak, Musza azonban egymagában elevezett a 80-as számú táborhoz, egyrészt élelemért, másrészt pedig, hogy meggyőződjék róla, vajjon nem érkeztünk-e még vissza. Minthogy pedig, miként már elmondtam, mi a megelőző estén értük el az állandó tábor, mértéktelenül meglepődünk a rejtélyes helyzeten. Most azonban már senki sem hiányzott a lop-nori expedíció legénységéből, sem pedig azok közül, aki azért jöttek ide, hogy bennünket a Kum-dárja melletti 70-es számú nagy, állandó táborba visszavigyenek. Most már senkire sem kellett várnunk. Minden sokkal símábban végződött, mint ahogyan remélni mertük volna. Hányszor töprengtem magamban, hogyan fogunk

viSSszakerülni a Lop-nortól? Vajjon a terep egyáltalán járható-e autókkal? Ha pedig nem járható, akkor vagy egyes könnyű csónakokkal kell ár ellenében visszaeveznünk, vagy pedig vissza kell lovagolnunk. A Tun-huangba küldött expedíció, mint tudjuk, nem jutott tovább Altmis-bulaknál, talált egy járható útvonalat, azt az utat, amelyre visszavonulásunkkor nekünk volt szükségünk. Így tehát minden okunk megvolt arra, hogy elégedettek legyünk a lop-nori expedíció eredményével.

Este Csennel meg Kunggal sokáig fönmaradtam. Új terveinket beszéltük meg. Kung elmondta, hogy akkor, amikor május 21.-én elhagyta a 70-es számú tábort, még egyetlen árva szót sem hallott Szalomakin ezredes felől, pedig a derék úr azt ígérte, hogy Korlába benzint és motorolajat hozat számunkra. Én már ekkor tisztán láttam, hogy legközelebbi lépésül a lehető legnagyobb gyorsasággal Urumcsiba kell utaznom, hogy ott szerezzem meg a szükséges olajmennyiséget.

Megbeszélésünket éjfél tájban a zabolátlan légi szellemek zavarták meg: sebes szekereiken eszeveszettül kezdtek száguldozni sátrunk fölött. A ponyva csapkodott és csattogott; vártuk, mikor reped ketté. Mindenki talpon volt és cövekekkel meg kötelekkel igyekeztünk szilárdan lehorgonyozni szinte elrepülni készülő hajlékunkat.

Ez a harsonázó éjjeli szélvihar fújta búcsúindulónkat, mielőtt felkerekedtünk, hogy elhagyjuk a vándorló tó körül elterülő meseországot.

Visszatérés az állandó táborba.

Május 27.-e nehéz nap volt valamennyiünknek számára : föl kellett szednünk táborunkat, hogy a Kum-dárja deltájától visszatérjünk a száraz, kihalt sivatagba. Osztályoztuk a poggyászt. A kis személyautóra, Szeráton, a vezetőjén kívül csak Kung, Csen meg én fértünk rá. Minthogy inasra meg szakácsra is szükségünk volt, Csia Kveit is magunkkal vittük. Ezenkívül három napra való élelmiszer, konyhai felszerelés meg a legszükségesebb ágynemű került a benzinnel és vízzel már amúgyis jól megterhelt kocsira. A 80-as számú táborban 300 kiló lisztet hagytunk hátra, zsákokban helyeztük el a sátorban. Tíz csónakot ott hagytunk. A víz színe alá süllyesztettük őket, hogy a szél meg a napfény meg ne ártson nekik. Természetesen a tófenékebe vert cölöpökhöz kötöttük őket. Mindezzel az volt a szándékunk, hogy legyen csónakunk, sátrunk meg lisztünk arra az esetre, ha esetleg később visszatérünk.

Gagarinnak, nyolc evezősünknek meg a két pásztornak azt az utasítást adtuk, hogy az öt számárral meg a három birkával poggyásznak többi részét vigyék vissza a 70-es számú táborba a Jardang-bulak közelébe. Az útra öt napot számítottunk.

Mindezek a készülődések sok időt raboltak. Délután fél három volt már, amikor mindennel elkészültünk és a karaván elindulhatott. Az autón utazó társaságot az emberek egyes csónakokon átszállították a tópartnak arra a részére, amely legközelebb esett az autóhoz. Itt közösen szándékoztunk eltölteni az éjszakát a gyalogos karavánnal és vacsorára levágtuk az egyik birkát. A poggyásznak azt

a részét, amelyet a kis autón akartunk magunkkal vinni, szamarakra raktuk. Már öt felé járt az idő, amikor végre elindultunk annak a helynek az irányában, ahol Tokta az autót őrizte.

Negyedórás gyaloglás után elértük a delta legkülső ágának náddal benőtt partjait. Innen kezdve már teljesen száraz és terméketlen volt a vidék. Festői mészák tornyai mellett haladtunk el. Én szamárháton ültem, az állat könnyedén és biztos lábbal haladt a hepe-hupás, száraz, agyagos talajon. Félhétkor értük el az utolsó mészatömböt és tövében az autót.

A négy evezősnek, aki a szamarakkal elkísért bennünket, mielőtt visszatért volna a tavi táborhoz és bajtársaihoz, két szamár-teheryni tüzelőt kellett számunkra gyűjtenie. Amikor együtt volt a rözse, elbúcsúztak tőlünk. A Nap már a látóhatár szélén szinte búcsúzóban volt és a Hold éppen kelőben a mészák szaggatott dombháta fölött. Este nyolc órakor a szél még mindig másodpercenként 13 méteres sebességgel fújt. Vajunk, amely már cseppfolyóssá olvadt és puncshoz volt hasonló, a szélben ismét megkeményedett, bár 23° meleg volt. Vacsorára nyelvet, vajaskenyeret, sajtot meg teát kaptunk. Vacsora közben Kung megemlítette, hogy a tavi tábort ő hagyta el utolsónak és látta a két pásztort a három birkával, Tagil azonban nem volt velük. Engem valósággal kínozott az a gondolat, hogy a húséges állat abban a hiszemben, hogy mi nemsokára úgymint visszatérünk, ottmaradt a 80-as számú állandó táborban. A sátor ugyanis még állott és tele volt élelmiszerrel. Tagil bizonyára úgy gondolkozott, hogy neki kötelessége helyén maradni és távollétünk alatt őrizni a tábort, hiszen két nappal ezelőtt is ugyanezt tette, amikor valamennyien eltávoztak a szigeti táborból, hogy kelet felé evezzenek. Természetesen, gondolhatta magában a derék eb, mi most is visszajövünk, mint akkor. Még láttam, amint a parton futkározott, amikor csónakjainkon végleg távoztunk a táborból. Akkor parancsot is adtam, hogy vegyék fel valamelyik csónakba, vagy pedig a szamaras karavánt kísérje el. És ime az új

tavi táborból most hiányzott a kutya. Szinte láttam, hogy fülét hegyezve élénk szemmel ül a sátor előtt és figyel, mint tünnek el a szamarak, a birkák meg az emberek a jardangok dombjai között. Azután várna, éjjel-nappal, hiába s a végén ott pusztulna el éhen. Mert bizonyos, hogy a jól bezárt sátorban egymásra rakott liszteszsákokhoz semmi kincsért nem nyúlna hozzá.

Sajnos a szamarak meg embereink már elmentek az autós táborból és így közöttünk és a tavi tábor között megszakadt az összeköttetés. Még sokáig beszélgettünk a kutyáról és hűségéről. Én őszintén megmondtam, hogy mindaddig, amíg azt kell hinnem, hogy Tagil egyedül ott maradt a tábor őrzésére, nem lesz nyugodt éjszakám. Erre Csen följánlkozott, hogy másnap hajnalban visszagyalogol a tavi táborba és ott marad, míg a pásztorok el nem hozták Tagilt az állandó táborból. Csen is úgy érezte, mint én, hogy nem lesz békés éjszakája mindaddig, míg a kutya ki nem szabadul «látkozott» helyzetéből. Erre Kung sem adta alább és megjegyezte, hogy elkíséri Csent a kutyamentő kirándulásra.

Május 28.-án éppen kelőben volt a nap, amikor a két derék kínai elindult hosszú gyalogos útjára. Míg ők távol voltak, lerajzoltam a táborunk körül emelkedő, különösen festői mésza-tömböket. Javában rajzolgattam, amikor Csen meg Kung megjelent a látóhatáron. Mindössze három és fél óráig voltak távol. Ha a karaván már elhagyta volna a tavi tábor, akkor tovább folytatták volna útjukat a 80-as számú táborhoz. Ebben az esetben sokkal több időre lett volna szükségük, de akkor a kutyát is magukkal hozták volna. Szerencsére a karaván a két kínai megérkezésekor még nem kerekedett föl és Tagil a legpompásabb kedélyállapotban ott tartózkodott a tavi táborban. A kutya tehát a karavánnal együtt tért vissza a Jardang-bulak mellett álló 70-es számú táborba. Jobb is, hogy így történt, mert a hatalmas és súlyos állatot csak nehezen tudtuk volna magunkkal vinni a szűk kis kocsin.

Közben Szerát meg Csia Kvei fölrakodtak az autóra.

Mi is beszálltunk és északnyugati majd északi irányban elindultunk a jardangok halmai között. Csakhamar elhagytuk az utolsó élő tamariszkuszt is. Rövidesen igazi góbi, tökéletes kavicsos sivatag vett körül bennünket. Szerát igyekezett megtalálni a maga nyomát.

Körülbelül egy órás utazás után széles vízmosás barázdájához értünk; a hegyek közül valószínűleg az Altmisbulak vizét vezette le. Utunk ezután egy völgy fenekén vitt fölfelé észak-északnyugati irányban. A völgyet mindkét oldalon tömör sziklás magaslat kísérte.

Moholai-bulaknál, nádasokkal körülvett két sós forrás közelében megtaláltuk az autónyomot. Innen kezdve hűségesen követtük. Először egy vízmosás-barázdán végig fölvezetett bennünket magasabb vidékre. A barázda alkalmasint az Olon-tementu-bulaknál kezdődött, valahol az észak-északnyugati dombok között. A dombocskák lassankint meglehetősen jelentős hegyecskékké magasodtak. A völgybarázdában már eleven tamariszkuszokat is találtunk.

Útunk iránya elkanyarodik nyugat-délnyugat felé. Néhány tamariszkusz-bokor mögött két antilóp menekül. Jobbkéz felől tekintélyes magasságú, szaggatott szélű hegyhát húzódik, de egyébként is köröskörül hegyes a vidék. Nem vezet errefelé semmilyen út, még ösvény sem, de az autónyom mindenütt kemény és könnyen járható talajon húzódik.

A hőmérséklet csak 28.2° -ra emelkedik, lent a deltánál 5° -kal többet mértünk. Itt azonban, úgy látszik, bögölyországba kerültünk. Mint a nyíl surrannak be az autó nyitott ablakain át. Délután fél négykor rövid pihenőt tartunk a Burutu-bulaknál, hogy föltöltsük a benzintartót. Innen továbbhaladva, jobbkéz felől nemsokára egy obót — útjelző kőrakást — hagyunk el, majd rövid idő múlva egy másikat. Ha ezeket a kis köhalmokat tájékozódás céljából nem vadászok rakták össze későbbi időben, akkor ezek a jelek amellettszólnak, hogy itt a hegyek között valamikor régen forgalmas út vezetett.

Hat óraker, ugyancsak jobbkéz felől, elmarad mögöttünk a Bes-bulak. Innen kezdve az egymástól egy-két

méternyi távolságra húzódó apró barázdák megszámlálhatatlan sora keresztelzi útunk irányát és fásasztóvá teszi a haladást. Azután egy magas terraszok között húzódó völgy fölvezet bennünket a szél és víz munkája következtében tépett arculatú magaslatra. Amikor ennek a végére érünk, újabb hegyek közé jutunk s végül elérünk a Nancsambulakhoz. A forrás vizének 12.5° a hőmérséklete, az íze pedig nem túlságosan üdítő. Ezen a napon 160 kilométert tettünk meg az úttalan, vad vidéken keresztül. Hét óra huszonöt perckor aranyszegélyű, kék és rózsaszínű fellegek ragyogó pompájában tért nyugovóra a Nap.

A kellemetlen illatú forrás körül nád tenyészik és néhány tamariszkusz zöldel mintegy húsz nyárfa körül. Nem sokkal odébb ezek a fák egyre sűrűbben sorakoznak. A vándorok pihenő helyéül ismeretlen emberek a forrás körül négy egyszerű kőkunyhót építettek. Okos volt a gondolatuk, mert sátor híján meglehetősen védtelenek voltunk a szúnyogokkal meg a moszkítókkal szemben, reggel felé pedig a bögyölyök kellemetlenkedtek.

Utunk innen most nyugat-északnyugati irányban félkemény talajon vezet tovább. A terep csakhamar kemény, alluviális síkságba hajlik át. Kitűnő autó-út, bár bizonyára a mienken kívül automobil eddig nem járt rajta.

A talajból kúpalakú meg félgömbszerű halmok emelkednek ki. Elszáradt bokrok szövevénye lepi be őket: kitűnő tüzelőt szolgáltatnak. Olyanok ezek a kis halmok, mint borzas, göndör négerfejek. Erre már ritkább a tamariszkusz-bokor, amit erre láttunk, valósággal fának számíthatott.

Az eget felhők takarják, friss szél fujdogál és elkergeti a bögyölyöket. Most ismét dombok között egy kisebb völgyet követünk. A völgy kavicsal kevert iszapos fenekét üdén zöldelő tamariszkusz-bokrok lepik el. E megtépázott arcú hegyek, dombok, füves puszták és sivatagok között szinte percről-percre változik a tájék képe. Kemény és egyenletes fenekű barázdában pompás tamariszkuszok között visz az utunk, valóságos fásor. Kelet-északkelet felé látjuk az

Azgán-bulak környékét. Így tehát körülbelül 1400 méter magasan járunk és 600 métert emelkedtünk a Lop-nortól kezdve.

Már csak egészen kis darab van hátra a Kakszudavan-szorosig. A hágó a síkság északi végén emelkedik, alig 40 méter magas, de rendkívül meredek. Az autó ugrásszerűen, de csak lassan kapaszkodott föl, minden méteren megállt. Mi gyalog mentünk mellette és köveket rakosgattunk a kerekei mögé, nehogy visszacsússzék és esetleg beleforduljon a mellettünk kanyargó patakba. A hágó déli oldalán Szerát idejövet elásott egy öt gallonos benzines hordót. Most kikapartuk és tartalmát beleeresztettük az autó tankjába.

Most éppen igazán jó úton haladunk. Meglátszik rajta az ásók és csákányok nyoma. Sok karaván jár erre. De ugyanez a helyzet a Turfánból a Jing-p'anhoz, Szai-csekébe és Korlába vezető úton is. Ugyanis most, amióta a tokszuni út el van zárva, a forgalom erre halad.

Sátrakhoz hasonló, rózsaszínű, fekete és fehér hegyek között délnyugati irányban, szűk völgyben haladunk. Az út irányát a szomszédos dombok tetejére rakott kőhal-mok jelzik. Csakhamar ismét kitérül előttünk a vidék és négy óra tájban odaérünk a Tograk-bulakhoz. A forrás vize szökőkútként fakad föl a mintegy 8 méter széles völgyfenék homokjából. A víz íze kitűnő. A forrás neve magyarul «nyárfa forrás». E sivár hegyek között kies, üdítő hely. Egyik oldalán magas sziklafal emelkedik, a másikon pedig körülbelül két méter magas eróziós tereplépcső, s a kettő között vagy 200 nyárfa áll.

Hatalmas kanyarodóval fordultunk el észak és nyugat felé s most, hogy kiérünk a hegyek közül, messzire terjedő kavicsos síkság nyílik meg előttünk. Tölcsérszerűen behorpad a közepe, köröskörül tereplépcsők emelkednek. Innen délkeletnek fordulunk s a távolban már látjuk a Kum-dárja sárga nádmezőit.

Nagy csodálkozásunkra utunk Effe teherautója mellett vezet el. A vezetőfülkében levelet találunk. Yew tudatja, hogy az autó úton volt a Jing-p'an és Tikenlik felé, hogy

életet szerezzen, de útközben elpattant a hátsó tengelye és utasainak gyalogszerrel kellett folytatni útjukat. Kéri Szerátot, hogy menjen értük.

Folytatjuk útunkat a terméketlen síkon. Balkéz felől a Csarcsak hegyvonulata látszik. Az út jó. Este félhétre megérkezünk a 70-es számú állandó táborba. Csak Nikoláj, a kozák meg két turk van otthon. Nikoláj jelenti, hogy Bergman Georggal, sátorral, szolgálival, lovaival, meg szamaraival odaát van a Kum-dárja jobbpartján és az a szándéka, hogy másnap reggel elindul a sivatagba. Yew mérnök Effével talán egy órával ezelőtt néhány emberrel együtt kiment a szerencsétlenül járt teherautóhoz, megjavítják, azután visszahozzák a táborba. Különös, hogy nem találkoztunk a teherautójukkal. Nyilván más úton mentek, mint amelyen mi jöttünk.

Nekem most az volt a legfontosabb, hogy érintkezésbe lépjek Bergman csoportjával, mielőtt útrakelne. Ezért lementünk a mintegy félkilométer távolságban húzódó vízpartra és két csónakot rendbehoztunk. Már erősen szürkült, amikor csónakba szálltunk és jódarabig kellett eveznünk, míg végre megpillantottuk Bergman sátrának körvonalait. Koromsötétségben, lámpások világánál kötöttünk ki a parton, a táborhely közelében. Georg meg a szolgálak lent voltak a víznél és fogadtak bennünket. Bergman már lefeküdt, de egy-kettőre fölöltözött, amikor hangunkat meghallotta. Ebben az időben nem tudták, élünk-e, halunk-e. És íme most hirtelen fölbukkanunk az éjszakából, az ő saját táborában.

Bergmant természetesen rendkívül érdekelték sírleleteink, az összeszedett gyűjteményt az ő gondjaira bíztuk. Bergman és Georg is megerősítette azt, amit már tudtunk, hogy a megígért olajnak még eddig se híre, se hamva. Már küldtek levelet küldönccel a korlai helyőrség parancsnokához és fölvilágosítást kértek, a futár azonban nem tért vissza. Így tehát az egyetlen helyes megoldás az én szándékom volt, tudniillik, hogy magam utazom föl Korlába, esetleg Urumcsiba.

Rengeteg mesélnivalónk volt egymásnak és jóval túl az éjfélen fönn üldögéltünk és beszélgettünk. Bergman vacsorával is megkínált. A főfogás aludttej volt; azoktól a pásztoroktól szerezték, akik birkáikat a Kum-dárja parti tavai mentén legeltetik.

Bergman és Georg kis karavánjának legénységéhez tartozott a mi öreg Ördekünk, aki azt hajtogatta, hogy csodálatos sír-lelőhelyeket ismer bent a sivatag mélyén. Elkísérte őket egy Jangi-szuból való turk, aki jól ismerte a vidéket, velük ment két szolgánk, öt ló és három szamar. Elelmet három hétre valót vittek magukkal. Ugy tervezték, hogy előbb nyugatnak mennek, majd elfordulnak dél és délkelet felé, a titokzatos sírhelyekhez. Ördek szavai szerint a temető jó egy napi útra van keletre Jangi-szutól, valamivel keletre a régi Tarim alsó folyásától.

Minthogy az állandó táborban kifogyófélben volt a liszt, elhatároztuk, hogy evezőseink közül kettőt öt számarral visszaküldünk a Lop-delta szívében hagyott 80-as számú táborhoz és elhozzatjuk velük azt az 500 catty lisztet, amit Csen meg én otthagytunk a sátorban.

Embereinket elküldtük hálósájkainkért és az éjszakát Bergman táborában töltöttük. A hőmérséklet ezen az éjjelen nem szállt alább $22^{\circ}6'$ -nál.

Napkeltekor Bergman karavánjával együtt útrakelt. Georg odaát volt a folyó túlsó partján, Szeráttal volt fontos tanácskozása. Amikor visszatért, velünk maradt addig, míg vissza nem tértünk az állandó táborba. A parton elbúcsúztunk tőle, mert ő azután rögtön elindult Bergman nyomán a rejtélyes sivatag felé.

A 70-es számú táborban táskáimból és ládáimból előszedtem mindazt, amire a korlai, sőt esetleg urumcsii útra szükségem volt. Még aránylag elég sok benzinünk volt, mert petróleummal megsziporítottuk, arra azonban nem volt elég, hogy mind a három teherautó eljuthasson Urumcsiba. Motorolajunk azonban alig volt néhány csepp. Éppen csak annyi maradt belőle, hogy szűkösen elég lehetett arra a 670 kilométeres útra, amelyet meg kellett tennünk, hogy

Jardangok a Kum-dárja déli partján. (*Bergman felvétele.*)

Jarangok a Kum-dárja déli partján. (*Bergman felvétele.*)

A szerző tanulmányozza az első tömegsírleletet, 1934 máj. 7. (Csen felvétele.)

A szerző egy idősebb nő múmiájával. (3. számú sír.) (Csen felvétele.)

Különös alakú mészák a Kum-dárja deltavidékén. (Csen felvétele.)

Járdangok, tamariszkuszos kúpok és futóhomok. (Bergman felvétele.)

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Jardangos tájék a Kum-dárja mellett, valamivel Jardang-bulak alatt. (Bergman felvétele.)

eljuthassunk Szingkiang fővárosába. Amikor a kis autóval elindultunk a 70-es számú táborból, az olajat az utolsó cseppig magunkkal vittük.

Becsomagoltam az útra két váltás csinos fehér nyári ruhát meg három váltó fehérneműt, egy darab kanavászt, két pokrócot és két bundát az éjjeli táborozások céljára. Kung meg Csen a Yew poggyászából igyekezett hasonlóképen kiegészíteni a maga felszerelését. Élelmet három ember számára egy hétre valót vittünk magunkkal, sátort azonban nem.

Expedíciánk története kezdettől fogva bővelkedett drámai eseményekben, úgyannyira, hogy könnyen költött regénynek hathat. Most a 70-es számú állandó táborban szintén volt néhány egészen valószínűtlen találkozásunk. Csen meg én két hónapig voltunk távol a tábortól és mégis az utolsó éjszakán értük el Bergmant meg Georgot, hiszen másnap reggel már eltávolodtak a Kum-dárjától. Másnap pedig, amikor délután félkettő tájban útiholmimat rakosgattam és rendezgettem a hosszú és bizonytalan kirándulásra, Csen meg Kung hirtelen, mintegy vezényszóra fölkiáltott:

— Ott jön Hummel doktor!

— Kicsoda? — kérdeztem.

— Nézze meg maga!

Szememhez emeltem a látcsövet. Csakugyan. Hummel doktor szapora léptekkel közeledett a folyópart felől, mögötte két szolgája. A kohóforráságú napsütésben csak pizsama takarta a testét, fején trópusi sisak fehérlett. Szakállát leborotválta, arcáról sugárzott az egészség és életkedv. Volt nagy öröm, ölelkezés, kérdés-zuhatag és feleletáradat.

Már minden holmim elkészült az indulásra. Szerát már az autó mellett várt ránk. Még csak a poggyászatot kellett beraknunk. Csak negyedóra hiányozhatott az indulásig — ha tehát Hummel negyedórával később érkezik, engem már nem talál itt, mert úton vagyok Korla felé. Tehát a doktor is az utolsó percben érkezett vissza!

— De miért kötötted föl a jobbkarodat és miért van bekötve a kezed?

— Eh, kellemetlen eset — nevetett a doktor. — Vádászkiránduláson voltunk a Kum-dárja partján. Konstantinnal egy vaddisznó-családot leptünk meg. Három kis malacot sikerült elfognunk, most is ott vannak egy ládában a csónakon. Egyszer, amikor ettettem őket, az egyik malac beleharapott a hüvelykujjamba. Csúnya vérmérgezést kaptam, két hétig ágyhoz kötözött a dolog, nem dolgozhattam. Balkézzelem megoperáltam magam, enyhült is kicsit a baj és most már majdnem teljesen egészséges vagyok. Néhány nap múlva már el is felejttem.

A doktor annyira frissnek és ruganyosnak látszott, hogy egyetlen pillanatig sem gondoltam a veszélyre, hiszen mint orvos különben is legjobban megítélhette a saját állapotát. Pedig milyen keserűen megbántam egy hónappal később, hogy Urumcsiba nem vittem magammal az autót és onnan nem küldtem haza, hogy alaposan végezzenek a betegségével. Hiszen hála Istennek nem került életébe a dolog, de velünk együtt ő maga is rengeteg nyugtalanságtól, szenvedéstől és megpróbáltatástól menekült volna meg, ha elkísér bennünket az útra. Sajnos, azonban ez a megoldás akkor még csak szóba sem került.

Közben poggyászsom becsomagolása véget ért, megteáztunk, azután visszakísértük Hummelt a partra, a két kikötött kettős csónakhoz.

A doktor kis hajóaja valóságos látványosság volt. Egy üres ládában tanyázott a csikoshátú, feketeorrú három kis vadmalac. A sátrat a Köncséből hozott Pelle kutya őrizte, a sátor körül egy birka legelészett. Olyan szelíd volt, mint a kutya, annyira kedves és «családhoz tartozó», hogy senkinek sem volt szíve levágni. Az egyik csónak és a part között hálóval elkerített vízdarabkán öt sárga vadliba fióka meg egy mandarinkacsa úszkált, a csónakból pedig egy büszke kócsag nézett bennünket bíráló tekintettel. E válogatott állatsereglet tagja volt egy fiatal gólya is, valamennyiük kiváltságos kedvence. Az állatok mind

szelidek voltak és szemlátomást jól érezték magukat fog-ságukban. Később azonban valamennyiüket többé-kevésbé tragikus sors érte.

A doktor «dolgozószobája» a csónakon a tudományos munkálkodás bélyegét viselte magán; jóllehet a munkát a vadmalac harapása sajnálatos módon megakasztotta, Hummelnek mégis sikerült addigra gazdag gyűjteményt készítenie preparált madárbőrökből és egy herbáriumot a Kumdárja partjának növényzetéből. Hummel a folyó mentén a növény- és állatvilágot egyaránt szegényesnek találta.

Amikor odaértünk, a doktor szolgálai éppen gazdájuk sátorát rendezték és «bútorozták» be; egyikük, Kaszim, egy birkát vágott le és most parázs fölött szizliket pirított. Ez a Kaszim jó és hűséges szolga volt, de a folyami út kezdetén szinte pótolhatatlan kárt okozott, tévedésből és csupa jóindulatból. Egyszer magára maradt egy táborhelyen. A csónakon állt egy ötgallonos benzines hordó. Ebben tartotta a doktor a lámpásaiba szükséges petróleumkészletet. Kaszim ivóvizet keresett és lecsavarta a hordó zárókupakját. Az együgyű fiú elméje nem szántott mélyen és amikor megérezte a folyadék kellemetlen és idegen illatát, arra gondolt, hogy föltétlenül meg fog ártani a doktornak, ha iszik belőle. Gondosan kiöntötte hát a petróleumot az utolsó csöppig, jól kimosta a hordót s azután megtöltötte tiszta folyóvízzel! Hummelnek azután rengeteg fáradságába került, míg futárokkal küldött levelek útján sikerült friss petróleumot kapnia a karaván törzsétől. Míg az megjött, meg kellett elégednie sztearingyertyái szegényes világosságával.

Közben elkészült az ebéd. Hummel, Kung meg Csen társaságában leültem az asztalul szolgáló ládához és kedélyes, vidám órát töltöttünk együtt.

Az idő azonban nem várt, nekem pedig el kellett hatnom a tönkrement autóhoz, oda, ahol tegnap elhaladtunk mellette. Yew, Effe meg embereink most odakint voltak és a hibát igyekeztek kijavítani. Visszasétáltunk hát a 70-es számú táborhoz. Hummel is elkísért bennünket,

Az autó már megrakodva várt, csak be kellett szállnunk. Kung és Csen ajánlkoztak, hogy elkísérnek Yew táboráig, hiszen csak félórás út az egész. Érzékenyen elbúcsúztunk a doktortól meg a többiektől, azután beültünk a kocsiba. A következő pillanatban eltűntek előlünk, eltakarta őket az autó nyomán örvénylő porfelleg.

Félnyolcat mutatott az óránk. Szerát veszettül nekierezettette a kocsit. Az alkonyat egyre sötétebb fátylakat teregetett szét a földön és az esti pír utolsó visszfénye is kihúnyt. Elhagytam az expedíciót és bizonytalan, sőt több mint bizonytalan útra keltem. De hiszen az volt a feladatom, hogy megszerezsem azt az eszközt, amely nélkül teherautóink bénák és az expedíció tagjai éppoly nehéz fogságban maradnak, mint amilyent Korlában elszenvedtünk.

Az éjszaka sötét seregei már nyugaton is diadalt ültek és a csillagok fenn az égen hangtalanul járták örök útjukat.

Hogy mi lett a sorsunk útunknak végén, azt már elmondtam «A Selyem Útja» című könyvemben. Hummel, Bergman és Kung különböző utakon a Kuruk-tagon át jutottak el Urumcsiba és jóval később, szeptemberben megérkezett Csen, Georg és Effe, mongoljaink és szolgálaink társaságában, Szinkiang fővárosába. Amikor az utolsó csoport megérkezett, Hummel és Bergman már úton voltak a messzi Svédország felé, mert doktorunk állapota föltétlenül otthoni gondozást és pihenést kívánt.

A személyautón Szerát június 6.-án érkezett meg velünk, Yew-val meg velem, Urumcsiba. Ott azután félig-meddig politikai foglyokként négy és fél hónapon keresztül erővel visszatartottak bennünket. Végre október 21.-én Apreszoff szovjetorosz főkonzul jóindulatú közbelépésére visszakaptuk szabadságunkat és azután az expedíció többi tagjával három autón Turfánon és Hamín keresztül An-hsziba utaztunk. Ebből a városból indultunk el ismét nyugat felé a vándorló tó szélesen elnyúló medencéjébe. Erről az útról, amelynek során a világ legsivárabb sivatagi vidékét jártuk be, későbbi fejezetekben számolok be.

Néhány szó a Könçse-Kum-dárja vidékének állatairól.

Az alsó Tarim-folyó partjainak állatvilága mostani állapotában meglehetősen szegény és általánosságban elmondhatjuk róla, hogy fajok és egyedek szempontjából egyaránt gazdagabb a Tarim régi folyása mentén — Jü-lihszientől (Könçsétől) Tömenpuig — mint ez utóbbi erdős vidéktől a Lop-norig.

Az ázsiai állattország fejedelme, a királytigris, valamikor a Tarim középső folyása körül elterülő erdőkben tanyázott, most azonban már eltűnőben van erről a vidékről. 1899-ben és 1900-ban hébe-hóba még láttam nyomait a folyó partjain, s akkoriban a Jangi-köl körül még akadtak tigrisvadászok, akik csapóvassal több fenevadat elejtettek. Egy vadásztól vásároltam is két tigrisbőrt — az állatok nem sokkal azelőtt estek csapdába a sűrű nádas vadcsapásain. A Kum-dárjánál egyetlen egy ízben sem láttuk e pompás állat nyomait, a nyílt, sivatagszerű síkságon pedig nem is várhattuk, hogy összeakadunk vele.

A nagyobb állatok közül csak a vaddisznó meg az antilóp közönséges errefelé. A disznók jól megélnék a nádasokban, az antilópok pedig, ha veszély fenyegeti őket, szélsébesen bemenekülnek a sivatagba. Nem szabad elefejtelnünk, hogy a víz csak 13 évvel ezelőtt tért vissza ebbe a sivataggyá vált országba s az állatvilág nem fejlődhetik ki teljesen mindaddig, míg a táplálékául és védelméül szolgáló növényzet véglegesen meg nem erősödik az új folyó partjain.

A folyón végigcsónakázó utas tulajdonképpen csak a madarak életét figyelheti meg közelebből. Nem múlik el

nap anélkül, hogy az ember a csónakból ne látná a vidék szárnyas lakóinak sokféle képviselőjét. Hummel Dávid doktor a Jü-li-hsientől a Jardang-bulak közelében álló 70-es számú jáborig megtett csónakútja során különös figyelmet szentelt a Tarim és a Kum-dárja madárvilágának és szép gyűjteményt szedett össze a folyó jellegzetes szárnya-saiból.

Hummel madárbőrei gondosan kikészített állapotban hiba nélkül érkeztek haza Svédországba. Lönnberg Einar egyetemi tanár dolgozza fel a gyűjteményt és értekezést fog róla írni a Tudományos Akadémia állattani folyóiratában. Lönnberg professzor véleménye szerint a gyűjtemény, bár nem tartalmaz új fajokat, abból a szempontból érdekes, hogy kibővíti a különféle madárfajok földrajzi elterjedésére vonatkozó tudásunkat és szemléltetően mutatja be a földgolyó legkontinentálisabb sivatagi folyójának madárvilágát. A Tarim alsó folyásán meg a parti tavakon nagy számmal él néhány kacsas- és vízityúkféle. Ezeknek a családoknak valamennyi képviselője nagyszerűen érzi magát a sekély és tisztavízű tavakban, ahol kellő mennyiségű élelmet talál. A folyóra csak ritkábban kalandoznak el, mert a Kum-dárja vize legtöbbször olyan zavaros, mint a borsóleves. Fészkeiket a mocsarak és tavak szélét belepő sűrű nádasokba rakják, ugyanígy a deltában is az egyes ágak közötti, szintén legtöbbször náddal sűrűn benőtt szigetekre. Egynémelyik kacsafajta télen át is itt marad, mások azonban melegebb vidékekre költöznek. A folyómenti lakosságtól szerzett adatok szerint a vörösnyakú búvárkacsa néhány példánya itt marad a hideg évszak alatt is, de a többi kacsafajta elköltözik.

A mandarinkacsának is nevezett rozsdáskacsa érdekes szerepet játszik a folyópart madárvilágának életében. Valósággal rendőri, vagy még inkább biztonsági őrszolgálatot végez. Soha nem lankadó figyelemmel úszkál vagy pihen és ha veszély közeledik, harsány figyelmeztető kiáltást hallat. Erre a jeladásra a közelben levő madarak mind szétrebbennek. Gyakori, hogy egy fészken két tojó békésen

megfér és mintegy húsz tojásukat úgy költik ki, hogy fölváltva ülnek rajtuk.

A rozsdáskacsa a fészket a talaj fölött többméter magasban, rendszerint korhadt, üreges nyárfatörzsekbe rakja és tollpíhével puhára és kényelmesre kipárnázza.

Ugyancsak közönséges a bütykös ruca meg a csörgő réce. Régente, de még ma is gyakran elsodálkoztam azon, hogy a *loplik*, vagyis a Lop környékén élő halásznép, mily bámulatos pontossággal ismeri a vadkacsák meg a vadlibák szokásait. A madarak hangjából, meg abból a módból, ahogyan menekülnek, tévedhetetlen biztossággal tudják megállapítani, merre van a fészek, a legsűrűbb nádon át is egyenesen rámennek és amikor visszatérnek, a sapkájuk, vagy a ruhájuk buggya tele van tojással.

A közönséges vadlúdnak, vagy szürke lúdnak errefelé gász a neve. A szó hangtanilag utánozza a vadludak kiáltását. Egyébként a hangutánzás az oka annak is, hogy az indoeurópai nyelvek legtöbbszörében szintén hasonló a vadlúd neve: svédül gósz, oroszul gósz, angolul goose, németül Gans stb. Tavasszal és ősszel gyakran megfigyeltem a költöző vadludak nyílhegyalakú repülési rendjét. A Tarim körül megtett korábbi utaim leírásaiban több helyen is megemlítettem megdöbbentő tájékozódóképességüket. Bármilyen időben soha nem tévedő biztossággal követik láthatatlan útirányukat. Vihar idején vagy vihar után gyakran hallja az ember kiáltásaikat a magasból, pedig ilyenkor átláthatatlan porfelhők lebegnek a levegőben. Az ember nem tudja megérteni, hogyan tudják megtartani irányukat az erős szélben és hogyan tájékozódnak, anélkül, hogy látnák a földet. Különben is mindegy nekik, nappal van-e vagy éjszaka, olyankor is szállanak, amikor a szemem koromsötétnek érzi az éjszakát.

Egy este éppen a Tarim partján tartottunk pihenőt. Megfigyeltem, hogyan követi az egyik költöző csoport a másikat, pontosan ugyanazon a légi úton és ugyanabban az irányban. Minden következő V-alakú csoport ugyanott bukkant föl az égen, ugyanazoknak a nyárfáknak a koronái

között mint az előző. Nincsenek világítótornyai, nincsenek fényjelek és mégis biztosan szárnyalnak estétől reggelig. Valószínűleg a látóképességük is olyan élesre fejlődött, amilyenről nekünk embereknek fogalmunk sem lehet. Ehhez járul még a számtalan nemzedék során kifinomodott tájékozódási ösztönük. Egészen bizonyos, hogy azok a régi költöző utak, amerre őseik évezredek óta jártak, már annyira a vérükben vannak, hogy semmiképpen el nem tévedhetnek. Nekik a legtermészetesebb dolog, hogy iránytű vagy más segítőeszköz nélkül követni tudják elődeiknek láthatatlan nyomait a föld fölött.

A Köncse-dárja partjain egyéb vízhez kötött madarak közül sok szárcsa él a tisztavízű, sással és náddal benőtt parti tavakon. Nagyon gyakori a halászó sas; nagy fészket a folyó és a tavak partján álló nyárfák koronájának tetejébe rakja és hallal él. Ugyancsak hallal él a nagy kárókatona is, — erős dögszagot áraszt maga körül. Fészkeit a partmenti nyárfákra, telepszerű csoportokba rakja. A búbosvöcsök gallérszerű tollkoszorút visel a nyaka körül, egyaránt él a tavak és a folyó vizén. A füstöscankó szép és kecses madár, hosszú vörös lábszáraival gázol a parti tavak sekély vizében és hallal táplálkozik. A keleti szürkeköcsag egész telepeket épít a parti nyárfák koronáin, a nagy nemes köcsag teljesen fehér, csak a szeme körül zöld a bőre. A hátán fölborzolódó díszes tolláért vadásszák. A tollakat Urumcsiban adják el és onnan szállítják Európába. A nemes köcsag a sekély tavak nádasaiban tanyázik és hallal, békával meg gyíkkal táplálkozik.

A sárgalábú ezüstsirály meglehetősen nagy madár. Teste fehér, szárnyai szürkék, lábai pedig narancsvörösek vagy sárgák. A kacagó sirály eléggé kistermetű, teste ugyancsak fehér, szárnya szürke, a feje, lába, lábszára sötét, szárnya hegye pedig fekete. Ezeket a sirályfajtákat nagy számmal láttuk a Lop-nor északi medencéje körül. Az édes vízben mindig bőségesen találnak halat.

A kis kecses halászcser a mocsarakban fogdossa a halakat. A pettyes nádityúk szürke vagy barnás. A vas-

tagcsőrű nádiveréb tömegesen él a nádasokban, ugyanott tanyázik a kistermetű kis lile is.

A fekete gólya párosával él a Könöce-dárja mentén.

Különös hangja miatt «tavi bikának», turk nyelven kölbükának hívják erre a bölömbikát. A turkok az elejtett madárból tüdővész elleni orvosságot készítenek.

Elég szép számmal élnek erre a ragadozó madarak is. Fajta szerint is sokfélék. Gyakran lát az ember réti héját, meg egerésző ölyvet, azonkívül sokféle sast is : keleti király-sast, tengeri sast és ázsiai tengeri sast. Megtaláljuk itt a kis szakállasvércsét, a közönséges vércsét, meg egy keselyű-fajtát, de ez utóbbi csak télvíz idején tartózkodik a folyó környékén.

Hummel gyűjteményében a következő madarak szerepeltek : harkályok — ezek a madarak a Könöce-dárja mentén végesvégig kopogtatják a nyárfaerdők törzseit s ha majd az erdők az új folyó partján továbbterjednek kelet felé, a harkályok is hűségesen el fogják kísérni őket. Minden táborhelyünkön hallhattuk fáradhatatlan kopácsolásukat, amint a fák törzsén fürgén kúszva köröskörül bogarakat és lárvákat kerestek a kéreg alatt. A kis, vöröshasú, fehér folttokkal tarkázott sötétszárnyú madárka sokszor annyira belemerül a kéreg vésésébe, hogy észre sem veszi kíváncsi nézőjét.

Éjszakánként hallja az ember az erdőben a törpe füles kuvik jellegzetes hangját : uh-uh-uh. A turkok a hangja után adhatták neki az ukus nevet. A Lop vidéken a töviszúró gébics fontos gyógyszer-tani szerepet tölt be, mert a néphit szerint a vére vízelethajtó, s ha meddő asszonyok megeszik a húsát, bizonyosan nem marad el a gyermek-áldás.

A folyó mentén és a mocsarak körül elterülő erdőségekben elég gyakori a töviszúró gébics. Ugyanitt hatalmas lármázó csapatokban, rendszerint éjszaka zavarják a csön-det a nyárfák között a seregélyek is ; különösen a fészkeik körül csapnak nagy zenebonát. Ugyancsak állandó lakói az erdőknek a fácán, a gerle, a fekete varjú, a szép sárga

és kék színekben tarkálló fülemüle, meg a kakuk. Gyakori a molnárfecske, a füsti fecske, a mezei veréb, a barázda-billegető, a pacsirta meg a búbospacsirta. Ez utóbbi télen sem költözik más vidékre.

Hummel doktor hazatérésekor magával vitte egész madárgyűjteményét és most, ha Lönnberg professzor szakavatott kalauzolása mellett végignézzük a Riksmuseum üvegszekrényeit, régi barátainkat köszöntjük. Amellől a híres folyó mellől valók, amelynek zavaros vizén és tiszta parti tavain három évvel ezelőtt két felejthetetlen hónapot tölthettünk el és minden nap kedvtelve figyeltük az erdők és a bozótok szárnyas lakóit.

Bergman sivatagi útja.

Egy nappal azután, hogy Csennel kettesben csónakjainkon elindultunk lefelé a Kum-darján, Folke Bergman is elhagyta egy kisebb csoporttal a 70-es számú állandó tábort, hogy megkeresse azokat a nagy temetőket és csodálatos őseleteket, amelyekről Ördek csábító és színes meséket mondott.

Bergman kereséssel töltötte el az egész május hónapot, de kutatásainak nem volt meg a kívánt eredménye. Amikor ugyanis kenyértörésre került a dolog, kiderült, hogy Ördek egyáltalán nem olyan járatos a sivatagban, mint reméltük és ahogy beszédje alapján várhattuk volna. Bergmanék először két napon keresztül a Kum-dárja mentén haladtak kelet felé, majd bebarangolták az attól délre fekvő vidéket. Jelentősebb régészeti leletet azonban nem találtak, sőt Ördek is idegenül tapogatózott össze-vissza.

Ezért visszatértek az állandó táborba. Nemsokára sikerült egy megbízhatóbb sivatagjáró turkot találni. Ezt fogadták föl kalauznak.

Május 30.-án kezdődött a tulajdonképeni sivatagi expedíció és június 14.-ig tartott.

Körülbelül 22 kilométernyire az állandó tábor fölött és 75 kilométerrel Tömenpu alatt terpeszkedik a Kum-dárja jobb, vagyis déli partja mentén a Kum-kölnek nevezett mocsaras, áradásos terület.

E tórendszer vízfelületeinek körvonalai erősen szabálytalanok, legtöbbjük a déli végén megkeskenyedik s közepükön folyóvíz-barázda húzódik. A tavakat számos apróbb ingoványos, mocsaraspartú parti tó veszi körül.

Bergman a Kum-költől indult el déli irányba és mintegy 65 kilométernyire a Kum-dárjától rábukkant arra a régi temetőre, amelyet érdemes volt alaposabban megvizsgálni. Úgy mondják, hogy a folyónak ez az ága tovább halad délkelet felé és mintegy 120 kilométernyire a Kum-dárjától elapad a sivatagban. Így tehát ez az ág valószínűleg eléri a Tarim alsó folyásának azt az ágát, amelyet Sirge-csapgánnak neveznek és amely a XVIII. század elején még az Ücsü-kölbe öntötte vizét.

Ez a folyó, lényegében a Kum-dárja egyik elágazása, vagy ha úgy tetszik, legfőbb delta-ága, egészen új és váratlan fölfedezés volt. Azon a részén, ahonnan Bergman visszafordult, a kis folyóág szélessége öt és tíz méter között változott, s a víz láthatóan áramlott benne. A part élesszélű lépcsőzetei arra vallottak, hogy a legutóbbi áradáskor a víz színe 80 centiméterrel magasabban járt, mint június első felében. A meder általában szabálytalan, szeszélyesen kanyargó s néhol a Kum-dárja deltájára emlékeztető bonyolult útvesztővé terül szét.

Az újonnan fölfedezett folyócska partjai mentén Bergman váltakozó sűrűségű nádasokat és tamariszkusz-bozótokat talált. A part mentén mindkét oldalon kisebb-nagyobb magasságú homokdűnák húzódtak. Nyugatra ettől az új folyóágtól összefüggő homokos sivatag terjed egészen a Tarim vízrendszerének délfelé haladó legkeletibb, ma már kiszáradt medréig. 1896-ban én ott még náddal belepatt, egymással összefüggő tavacskáknak egész láncát találtam, az Avullu-költ, a Kara-költ, a Tajek-költ meg az Arpa-költ. Ez állóvizek meg az őket összekötő rövid csatornák keleti partjain akkor én jelentékeny, a vízfelöli oldalukon meredek homokdűnákat láttam.

Ha mármost az ember Bergman útvonaláról nyugat felé tekintett, a látóhatár szélén magas, tamariszkuszokkal koronázott homokkúpok fűrészszélű hátának vonalát pillanthatta meg: ezek között jártam én 38 évvel ezelőtt. Térképemre akkor rárajzoltam a nyárfaligeteket meg a tamariszkusz-bozótokat is. Bergman útvonalától az újon-

nan fölfedezett folyóág mentén haladva a távolság az Avullu-köl tólancáig alig 8—10 kilométer.

Az új folyóág mentén néhány pásztor legeltette birkanyájait. Egyikük Csarkliból, a többi Jangi-szuból és Karadából, vagyis a Jangi-szu és Argán között elterülő vidékről vándorolt ide.

Azoknak az ősleleteknek az alapján, amelyeket Bergman a kis folyóág partján talált, meg lehetett állapítani, hogy ez a folyóág már Lou-lan idejében megvolt, tehát legalább kétezer év óta mostani medrében folydogált. Agyagkorsók és agyagedények cserepei arra vallanak, hogy valamikor régen emberek laktak ezen a tájon. Minthogy azonban lakóháznak, vagy kunyhónak csak kevés nyomát találták, valószínű, hogy letelepedésük nem volt állandó jellegű.

Mintegy 50 kilométernyire dél felé a Kum-dárjától és 20 kilométernyire a Merdek-erősség romjaitól, tehát nyugatra a kis folyóágtól, Bergman egy Lou-lan idejéből származó őrtoronyra bukkant. Alkalmasint a Merdek felé vezető útvonal őrségének erőssége volt.

A legnagyobb jelentőségű temető, «Ördek nekropolisza» lapos dombon terül el, keletre a folyótól. Már messziről fölhívja magára a figyelmet, mert a földből merőlegesen álló oszlopok valóságos kis erdeje emelkedik ki. Valószínűleg sírjelző fejfák lehettek. A gerendák egynémelyikén egyszerű faragás nyomai látszanak, de valamennyinek a keresztmetszete sokszögű idom. Igen sok oszlop már kidőlt, számuk nagyobb, mint a síroké. Bergmanék 120 sírt számoltak meg.

A Kelet-Turkisztánban szép számmal található kapzsi «aranykeresők» meg a heves tavaszi viharok az évszázadok során sajnálatraméltó pusztítást és dúlást végeztek ezen az érdekes temetkezési helyen.

A domb tetején és lejtőin szanaszét hevernek a felszínre került, szétmállott koporsók. Egyes fadarabok, ha védőhomokrétteg alatt heverték mindaddig, amíg mintegy 10 évvel ezelőtt a halottrablók ki nem ásták őket, még

szilárdaknak és épeknek látszottak. A szabadonheverő deszkadarabokat azonban világosszürke színűre szívtá a nap, szárazak voltak és törékenyek, mint azok a fadarabok, amelyeket az ember Lou-lan körül talál a föld felszínén. A 120 sír körül csak egyetlen egy olyan akadt, amelyet eddig sem az ember keze, sem a viharok dúlása még nem bolygatott meg. Öt vagy hat kifosztott koporsóban még benne voltak a holttetemek. Egyébként a halottrablók az elhúnytak földi maradványait szétszórták a földön a koporsók körül. Néhány halottnak már csak a csontváza volt meg, de a legtöbb tetem meglehetősen ép állapotban megmaradt múmia volt.

Ezidőszerint még lehetetlen megállapítani, melyik emberfajta-hoz tartozott az a nép, amely halottait erre a helyre temette. Csak annyi látszik bizonyosnak, hogy nem voltak kínaiak. A legtöbb halott fején kis csúcsos sapka volt; az effajta süveg általánosan elterjedt volt Közép-Ázsia valamennyi nomádnépénél. Minthogy fémtárgy a sírokból nem került elő, s a legtöbb lelet fából és csontból készült, továbbá mivel a halotti lepel szövése rendkívül durva volt, arra kell következtetnünk, hogy valami primitív, főként vadászatból és halászatból élő nép lakhatott erre. A halotti lepel durva gyapjúszövetből készült köpenyeg volt, derékban öv szorította össze. A holttetemek lábát cipő, fejét pedig az említett csúcsos nemezsüveg fődte. A sírokban selymet egyáltalán nem találtak.

Igen sok, fából, csontból vagy kőből készült kisebb tárgynak rendeltetését és használati módját még nem sikerült megállapítani.

A kis folyóágtól nyugatra három kisebb temető található. Ezek közül az egyiket Bergman fődözte föl, a másik kettőt azonban már ismerték a környékbeli pásztorok. A sírokat a szél már részben kibontotta. Ezekben a sírokban már selyem is akadt. Egy nő tetemét rendkívül díszes és különösen érdekes selyemruha takarta. Bergman legszebb és legértékesebb leleteit ebben a három kisebb temetőben találta.

Végül még egy sírra bukkantak, a Kum-dárja déli partján, a 70-es számú állandó tábor tőszomszédságában. A jelek szerint ez a sír jóval fiatalabb, mint a lou-lani leletek, a halott valószínűleg valamilyen turktörzsű nép fia lehetett, de nem volt mohamedán. A sír lakója, idősebb férfi, hosszú, sárga selyemből készült talárszerű ruhát és magasszárú csizmát viselt.

A most szóbanforgó vidéken csak kevés jardang akad, mésza pedig egyáltalán nincs. A talaj egyenletes és mesziről nézve vízszintes. A szertesét ágazó kis vízmedrek és folyton vándorló homokdűnák miatt a terep lovon vagy számárháton mégis nehezen járható, különösen júniusban. Ilyenkor gyilkosan forró a levegő és a vérszomjas bögölyök serege tűrhetetlenül gyötri az állatokat. Ha nincsen az a Kum-dárjából kiszakadó kis folyóág, akkor az évnél ebben a szakában egyáltalában lehetetlen lett volna eljutni a régi temetkezési helyekhez. A vállalkozás megszervezésében és a munka elvégzésében különösen Georg Söderbom volt megbecsülhetetlenül értékes segítője az expedíció vezetőjének, de a sivatagi kirándulás többi résztvevője is lekiismeretesen teljesítette kötelességét.

Korábbi könyvemben már elmondtam, mily nagy veszély fenyegette a Kum-dárja deltájában és a Bergman kis folyójának partján talált temetőkben összeszedett régészeti gyűjteményünket.* Csakugyan hajszál híja volt, hogy fáradságos munkánk eredményét el nem kobozták tőlünk annak a törvénycikknek az alapján, amely szerint régészeti leleteket Szinkiangból kivinni tilos. Ugyanott beszámoltam arról a valóban drámai kiállításról, amelyet Seng Tupánnak, a főkormányzónak hivatalos épületében, sok magasrangú kínai tisztviselő és G. A. Apreszoff szovjetorosz főkonzul meg a konzulátus tisztviselői karának jelenlétében rendeztünk a sírleletekből.

Ezen a kiállításon dőlt el gyűjteményeink sorsa. Seng Tupán vércseszemmél alaposan megsemmisített minden egyes

* A Selyem Útja : Utolsó napjaink Urumcsiban.

tárgyat. S miután sorra nézte ezeket a látszólag értéktelen holmikát, kimondta azokat a halhatatlan szavakat, amelyek érdemesek arra, hogy ismételten nyomdapestéket lássanak :

— Uraim, ezek a holmik számunkra értéktelenek és tartományom szempontjából nem érdekesek. Csomagoljanak csak be mindent ládáikba. Majd külön útlevelet kapnak tőlem, ez följogosítja Önöket, hogy leleteiket és egyéb poggyászukat átvihessék a határon.

Apreszoff főkonzul megérdemli, hogy még egyszer őszinte köszönetet mondjak neki azért, hogy a most említett válságos helyzetben egész tekintélyével és hatalmával mellénk állott.

Azután még a «Society for Preservation of Antiquities» tagjai Nankingban is rengeteg nehézséget okoztak, úgy, hogy csak két évig tartó tárgyalások és alkudozások után, akkor is Beck-Friis bárónak, a kínai svéd követnek erélyes közbenjárására sikerült 1937 tavaszán Stockholmba szállítatnom a gyűjteményeket — kölcsönképpen két esztendőre. Ha Nanking éppen olyan bőkezű lett volna, mint Urumcsi, akkor végkép megtarthattuk volna az egészet, annál inkább, mert hiszen a gyűjtemény legnagyobb része nem kínai eredetű tárgyakból állt. Számunkra azonban az volt a fontos, hogy Bergman, — hiszen ő maga is hozzáértő tudós és a tárgyaknak több mint felét ő maga ásta ki, ezenkívül pedig az én korábbi lou-lani leleteimet is földolgozta, — új leleteinket tudományosan megvizsgálhassa és leírhassa, hiszen csak ilyen módon válhatnak történelmi és néprajzi szempontból értékes bizonyítékokká. Kétségtelenül bizonyos, hogy a legutóbbi közös útunkról származó, egyébként néma emlékek tudományos földolgozása sok tekintetben fényt fog deríteni annak a mesésen elbűvölő országnak elmúlt évezeire, ahol a sírok szent csöndjét és az örök álmukat alvó halottak magányának békéjét csak a vízmadarak rikoltása és a tavaszi viharok ünnepélyesen zúgó harsonája zavarja meg.

Csen munkája a Kum-dárja mentén.

Korábban már említettem, hogy Irving C. Yew mérnökkel május 31.-én keltem útra, hogy Korlán át Urumcsiba utazzam. A hosszú úton a kis személyautót Szerát vezette. Ugyancsak «A Selyem Útja» című kötetben beszámoltam, mennyi kétségbeesett harcunkba került, míg végre sikerült benzint és olajat vásárolnunk a Jardang-bulaktól nem messze álló 70-es számú állandó táborunkban hagyott autóink részére.

Hónap múltot hónap után és közben Urumcsiban türelmünket alaposan próbára tették. Azonban a táborban az autók mellett maradt társainknak sorsa még a mienknél is nehezebb volt. Mi ketten, Yew meg én, a szó szoros értelmében foglyok voltunk Urumcsiban, állandóan őriztek, körülkémltek és gyanúsítottak bennünket. Nem volt rá módunk, hogy akár egyetlen sornyit értesítést is küldhesünk a mieinknek a Kum-dárja mellé. Azok odalent benzin és olaj hiányában meg sem tudtak moccanni. Közben beköszöntött a nyár, izzó napjának szörnyű, fojtogató hőségével árasztotta el a sivatagot. A táborban rekedt embereknek egyetlen vigasztalásuk a folyó volt. Reggel, délben és este órákon át hűsöltek a Kum-dárja habjaiban. Egyébként tétlenül heverték sátraik árnyékában, legfőljebb kisebb csónakkirándulásokat tettek a folyón, csak napnyugta után éledtek föl megint, amikor valamennyire enyhült a hőség.

Júniusban Hummel, Kung és Bergman a Kuruk-tagon át elindultak Urumcsi felé. A magány és a kényszerítő tétlenség ezután még nyomasztóbban ránehezedett Geogra,

Effére, kínai szolgálókra és kozákjainkra. Aki még nem volt ilyen helyzetben, ehhez hasonló sivatagországban, el sem tudja képzelni állapotukat. Az autók valamivel beljebb állanak a parton, ott, ahol kemény és egyenletes a talaj, a sátrak pedig lent, a víz tözsomszédságában. Köröskörül a világos szürkésárga sivatag terül el, végeláthatatlan homoktengere fölött úgy reszket a fölhevült levegő, mint valami forró gőzkazán fölött. Északon a Kuruk-tag legközelebbi ormainak kékesszürke árnyéka felhőzik a valamivel világosabb égbolton, de legtöbbször ez az egyetlen felleg a vakítón tiszta égen. Minden csöndes erre, nem jár itt ember, nincsenek utak. A vigasztalan tájon csak a folyó ad enyhülést. Mérhetetlen érték ez a víz az emberek számára, de maga a Kum-dárja is élettelen. Sohasem jár erre egyetlen csónak sem s a néma vizet csak a kacsák és egyéb vízimadarak élénkítik föl néha-néha.

Az expedíció tudományos munkát végző tagjai közül csak Parker C. Csen tartott ki hősiezen az egész gyilkos, forró nyáron keresztül. Június havának első napjaiban az állandó tábor közelében mérte a vízmennyiséget és a párolgás mértékét és fogadta a Kum-dárja deltájából, az ottani 80-as számú táborból visszaérkező kis karavánt. Ehhez a csoporthoz tartozott többek között Gagarin meg Tagil is. A kínai mérnök sokáig hiába bajlódott rádiókészülékünkkel. Nem lehetett megjavítani, az oroszok végképpen tönkretették.

Június 6.-án négy számmal meg két tehénnel néhány keleti turkot küldtek a deltába a 80-as számú táborba, azzal a megbízással, hogy hozzák magukkal a sátorban hagyott lisztet. Ebben a háborús időben rendkívül nehéz volt teherhordó állatokat szerezni és örülniök kellett, hogy innen egy-egy tehenet, amonnan meg egy-egy szamarat kaptak.

Másnap heves északnyugati szél támadt és futó, de erős záport hozott magával. Félóra alatt nyolc milliméter csapadék hullott a fellegekből. A víz tajtékosan zuhogott alá a hegyekből és sekély tóba gyülemllett össze nem messze

a parttól. A tó egy nap alatt fölszáradt, utána sárga iszapréteg maradt, — síma volt és csillogó, mint a parkett-padló.

Csen, miután futárt küldött Bergmanhoz, és miután Hummel meg Kung is fölkerekedett észak felé, június 13.-án Csia Kvei és két keleti turk kíséretében, hat számmárral meg egy csónakkal elindult fölfelé a folyó balpartján.

Másnap átkelt a vizen. A túlsó parton néhány birkát vásárolt az ottani pásztoroktól. Sikerült kalauzt is szereznie. Ez elvezette ahhoz a parti tóhoz, amely a folyó egyik holt ágából keletkezett. Itt néhány napon át azzal foglalatzkodott, hogy térképet rajzolt erről a Jekenlik-köl nevű tóról. Az egész víz észak-déli irányban hat kilométer hosszú és nyugat-keleti irányban két kilométer széles.

Csen azután folytatta útját nyugat felé. Ott ismét nagyobb parti tóra bukkant. Ez is a folyóból kapja a vizet és partjait sűrű nádas lepi be. Talált azután valamivel odébb még egy tavat. A három kilométer hosszú és egy kilométer széles medencének nincsen összeköttetése a folyóval és ezért a vize kissé sós ízű. A parti nádasban azonban mégis sok kacsza tanyázik és sárga pihés fiókáit úsztatja a vizen.

Csen hol gyalogszerrel, hol pedig, ritkábban, csónakon bejárta ezeket a tavakat és környéküket s amikor a térképezésükkel elkészült, folytatta útját a Kum-kölnöz. Ennek a tónak déli, jórészt mocsaras medencéjéből szakad ki az a kis folyóág, amelyet Bergman már korábban fölmért és térképre rajzolt. A Kum-köl nyolc kilométer hosszú és két-három kilométer széles. Az ember csak a Csen térképe nyomán tudja kíséni a kínai mérnököt magányos barangolásában ezen a szeszélyesen szabálytalan alakú és bonyolult hálózatot alkotó tavakból és vízágakból álló útvesztőn keresztül. A vizek sokszorosán összefüggnek egymással vagy magával a Kum-dárjával. Gyakran megtörtént, hogy Csennek valamelyik tó fölmérése közben hirtelen egy folyóág állta útját; vagy keresztül kellett gázolnia rajta, vagy pedig, ha lehetett, megkerülnie.

A fiatal és erélyes kínait azonban semmi sem riasztotta vissza ebben a tavakból, folyóágakból, nádas-mocsarakból és homokos laposokból összeszövődő útvesztőben. Sorra a térképre rajzolta a folyó déli partján található tavacs-kákat, azután július 7.-én Jing-p'anba, majd két nappal később Tömenpuba érkezett. Az utolsó öt kilométeren az eleven tamariszkusz-bozót meg a sűrű nádas nagyon megnehezítette a terep bejárását.

Tömenpunál térképvázlatot készített arról az érdekes pontról, ahol a Kum-dárja elhagyja a Könccse-dárja régi medrét. Amikor április 19.-én első ízben táboroztunk Tömenpunál, a Könccse-dárja medrében másodpercenként 80-18 köbméter víz folyt le. Most, július 12.-én Csen 81-80 köbméter vízmennyiséget talált. A különbség nem jelentős. A környékbeli emberek szavai szerint a folyó áradása már megkezdődött.

Július 13.-án Csen délkeleti irányban követte a Könccse-dárja régi ágyát. Sokkal keskenyebbnek és kanyargósabbnak találta, mint a Kum-dárját, az új folyót. A Könccse-dárja régi medre még nem száradt ki teljesen. Még nagyon sok állóvízű pocsolya terpeszkedik benne, annyi, hogy körülbelül a meder területének felét elfoglalja. A pocsolyák között keskeny csatornákon lassan áramlik a víz.

Csen megfigyeléseiből azt látjuk, hogy a Könccse-dárjának ezt a részét 1934-ben még nem hagyta ott a víz teljesen, sőt azt is hallottuk, hogy ősz felé az áradás idején az elhagyott mederben is emelkedik a vízszint. De ugyanakkor Tikenlik bekjeitől és parasztjaitól azt is hallottuk, hogy az a vízmennyiség, amely egy év alatt a Könccse-dárjában lakóhelyük mellett elfolydogál, korántsem elegendő szántóföldjeik öntözésére és ezért a lakosság elég nagy része máris elhagyta szülőföldjét. Schomberg ezredes már 1928-ban azt hallotta, hogy Tikenlik 500 családjából 220 kedvezőbb vidékre vándorolt.

Csen azután a Kum-dárja északi partján részint gyalogszerrel, részint pedig csónakon visszatért a 70-es számú állandó táborba. Július 23.-án érkezett meg.

Csen július 24.-én ismét útrakelt. A táborból magával vitte Szan Va-cét, Csokdungot meg két keleti turkot, azonkívül öt szamarat meg egy csónakot. Ezúttal a balparton indultak el kelet felé, de csakhamar átkeltek a jobbpartra, mert hiszen a legtöbb tó a folyó déli oldalán található. Mint előbbi útján, ezeket a vizeket is sorjában fölmérte és térképre rajzolta. A nap legforróbb órája alatt mozdulatlanul heverték a sátorban. Nem is csoda, hiszen a hőmérő árnyékban 41° -ot mutatott.

Augusztus elsején kis mellékághoz értek. A kiszakadó folyókar 15 kilométeres önálló kalandozás után megint visszatért a főmederbe. Augusztus 2.-án Csen a mi korábbi, 75-ös számú táborunk helyén pihent meg. Itt van a folyódelta gyökere.

Erről a táborhelyről Csen három emberrel és két számarral átrándult Lou-lan romjaihoz. A 18 kilométeres távolságot 10 óra alatt tették meg és a várost délután 7 órakor érték el. Még azon az estén és másnap reggel sok kisebb fémtárgyat leltek, pénzeket, nyílhegyeket, szíjcsatokat és díszítő vereteket, valamint sok üveg- meg kőgyöngyöt.

Csen a hőmérője tokjában újabb iratot helyezett a többi mellé. Hörner svéd lobogójából az ősi város legmagasabb tornyának csúcsán már csak egy kis foszlányt hagyott meg a szél. Ezután Csen kis csapatával együtt észak-északnyugat irányban visszafordult a legközelebbi víz felé. Egy kis tóhoz jutottak így el. Augusztus 5.-én visszatért a delta szétágazási pontjánál hagyott sátrához.

Másnap a csónakot elhagyták a folyó északi partján, de előbb belevésték ezeket a szavakat: «Dr. Hedin expedíciója, 1934».

Innen nekivágtak a «szaj»-nak, vagyis a folyótól északra elterülő, szilárdtalajú, murvás-kavicsos, sós sivatagnak. Minthogy nem állták útjukat jardangok és mészak, esténkint meg éjszakánkint jól kiléphettek. Így haladtak nyugati irányban mindaddig, míg Georg futárja utól nem érte őket. Azt a jó hírt hozta, hogy Urumcsiból végre megérkezett a

benzin meg az olaj és hogy az egész karaván, amint Csen visszaérkezett az állandó táborba, azonnal elindul a fővárosba. Augusztus 8.-án tértek meg Georgékhoz, 10.-én pedig elindult az autós-osztag Korlán át Urumcsi felé.

Fiatal kínai bajtársunk, Parker C. Csen a Kum-dárja déli partján a Tömenputól a Lop-norig húzódó szakaszon elterülő parti tavak pontos fölmérésével és térképezésével hatalmas munkát végzett. Munkájának eredménye igen jelentős volt, hiszen abból szereztünk tudomást, hogyan oszlik el a nemrég visszatért víz a sivatagban. Csen korábban már résztvett Nils Hörner expedíciójában és a svéd kutatóval együtt fedezte föl az új, vagy helyesebben: föltámadt Lop-nor tavat. Azután 1930—31 telén egyedül mérte föl és rajzolta térképre a Kum-dárja deltájának legnagyobb részét. Ugyancsak részt vett az én csónakutamon is, Jü-lihszientől (Köncsétől) a vándorló tóig és ezalatt is ő végezte a folyó nagyságára és vízmennyiségére vonatkozó valamennyi mérést. Elsőkül Erik Norin és Nils Ambolt rajzolták térképre a folyónak azt a szakaszát, amerre csónakok nélkül el tudtak menni és csillagászati számítások alapján meghatározták a Kum-dárja földrajzi fekvését. Miután Bergman fölmérte a déli irányba folyó ágot, azt, amelynek partjain a sírleletekre bukkant, a Kum-dárja, az új folyó vízrajzi rendszerének teljes képéből már csak a déli parton húzódó tavak hiányzottak. E vizek fölmérésének nagy munkáját Csen egymaga elvégezte és ezzel önmagának becsületet szerzett, expedíciónk tudományos eredményeit pedig rendkívüli értékes adatokkal gazdagította. Sohasem kértem én Csent e munka elvégzésére, hiszen kegyetlenség lett volna bárkit is megbíznom azzal, hogy a nyár két legforróbb hónapjában bögölyök és szúnyogok felhőiben, a napszúrás állandó veszélyének kitéve, gyalogosan végezzen el olyan terepmunkát, amely még hűvösebb évszakban is alaposan kiuzsorázza az ember erejét. Ugyanazon a jogon, mint mi, ő is elmenekülhetett volna egy kis pihenőre a nagy forróság beköszöntésekor északibb vidékekre. Csen azonban nem menekült el, hanem maradt. Önként magára vállalta és el-

végezte azt a munkát, amely egész kutatási tervünk épületének záróköve volt, és neki köszönhetjük, hogy az új folyó mederrendszerének és tavainak vízrajzi kérdései közül egyetlen egyet sem hagytunk megoldatlanul.

Most, amikor ezeket a sorokat írom, Parker C. Csen már egy év óta rendes hallgatója a berlini egyetemnek. Ezután majd még két évig a potsdami Geodätisches Institutban folytatja tanulmányait. Közép-Ázsia fölfedezésének történetében azonban már most kiverekedte magának a helyét. Németországi tanulmányainak befejeztével pedig nemsokára hűségesen fogja szolgálni hazáját és a tudományt.

Tun-huang és «az ezer Buddhák barlangjai» felé.

A Kum-dárja folyón Csen társaságában megtett csónak-utam minden tekintetben szerencsésen végződött. Az új folyót egészen a Vándorló-tóba torkolló deltájáig térképre rajzoltuk, a tó északi részén pedig olyan messzire haladtunk előre dél felé, amennyire csak lehetséges volt. Norin, Hörner és Csen korábban rajzolt térképeivel sikerült kitűnő kapcsolatokot teremtenünk. Lou-lan helyzetét én még 1901-ben megállapítottam, Ambolt pedig alapos megfigyeléseket jegyzett föl a Kum-dárja partjának nyugati részén, így tehát utunk vonalát pontosan bele tudtuk illeszteni a térkép fókálózatába. A Kuruk-tag ormainak és az új viziutaknak abszolút magasságát még 1899—1900-ban a Jangi-kölnél és a Jing-p'annál végzett sorozatos megfigyeléseim alapján állapítottuk meg. Ezek szerint az új Lop-nor-tó kb. 820 méter magasan fekszik a tenger színe fölött.

Ugyanilyen kielégítő eredménnyel végződött Hummel és Bergman munkája is.

Egyetlen nem sikerült vállalkozásunk csak Yew, Kung és Effe autótúja volt, amelyre a 70-es számú állandó táborból keleti irányba indultak el, abból a célból, hogy a Nankingot Közép-Ázsiával majdan összekötő új autótúvonalát megállapítsák. Ugy terveztük, hogy 1935-ben, hazafelé menet Anhszi és Nanking között magunk fogjuk az új utat kipróbálni. A Hamiból Turfánon és Korlán át Kutyába vezető utat már ismertük, ugyancsak végigjártuk már a Korlából a Kum-dárja mellett készített 70-es számú állandó táborunkig húzódó 235 kilométeres utat is. A Yew

és Kung parancsnoksága alatt földéítésre kiküldött autósoszlop feladata tehát az volt, hogy hatoljanak el egészen a Szu-lo-ho torkolati taváig. Ez a távolság a 70-es számú állandó tábortól számítva légvonalban mintegy 400 kilométer lehetett. A két mérnök azonban motorolaj hiányában csak Altmis-bulakig juthatott el. Ez a távolság egyenes vonalban 145 kilométer, de a sok kitérővel girbe-gurbán megtett útjuk legalább háromszor ilyen hosszú volt. A Szu-lo-ho torkolati tavától Tun-huangig 175 kilométer a távolság, az utóbb említett várostól An-hsziig pedig további 115 kilométer. Így tehát nyári megpróbáltatásaink közepette csak az Altmis-bulak és An-hszi közötti mintegy 540 kilométeres vonalat nem tudtuk bejárni.

Autón, ha az embernek elegendő mennyiségű benzinje és olaja van, 540 kilométer szóra sem érdemes távolság, — európai vagy amerikai autóutakon. Azonban Közép-Ázsiának ezen a vidékén, ahol útnak nyoma sincs, 540 kilométer irtózatoss távolság lehet.

1934 szeptember 8.-án Hummel és Bergman kivételével — hiszen ők közben hazatértek Svédországba — az egész expedíció összegyülekezett Urumcsiban. Azonban még másfél hónapot kellett várunk, míg végre sikerült kiszabadulnunk ebből a borzalmas városból. Seng Sí-cai, a fő-kormányzó, mindenáron azon erősködött, hogy mi az Ecingolon át ugyanazon az úton térjünk vissza, amerre jöttünk. Sötét színekkel festette elénk a Hami és An-hszi között ránk váró veszedelmeket. Szinkiang és Kanszu határán Hszing-hszing-hsziánál a hírek szerint hatvan főből álló szervezett rablóbanda fészkelte be magát és rendszeresen fosztogatja a karavánokat és az utasokat. Én nem ígértem semmit, magamban pedig azt gondoltam, hogy legyünk csak Hamiban, onnan már azon az úton megyünk, amelyiken nekünk jólesik.

Urumcsit október 21.-én két teherautóval meg a személykocsival hagytuk el és ugyanezen hónap 30.-án minden különösebb kaland nélkül megérkeztünk An-hsziba.

Még mielőtt fölkerelkedtünk volna Urumcsiból, közöltem három kínai bajtársammal, Yew-val, Csennel meg Kunggal azt a szándékomat, hogy ha kellő mennyiségű benzinre tudunk szert tenni An-hsziban, ebből a városból kitérünk nyugat felé és ha lehet, egészen Altmis-bulakig hatolunk előre.

Ez természetesen csak jámbor kívánság volt részemről, mert az Urumcsiból magunkkal hozott benzinkészlet elegendő volt An-hsziiig, de tovább már nem. Ha An-hsziban nem kapunk benzint, akkor nem lett volna más választásunk, mint hogy szekereken, lóháton vagy tevéken folytassuk utunkat a Selyem-úton és ebben az esetben a Lop-nor-medencébe tervezett kirándulásunkról szó sem lehetett.

Sorsunkat azonban állandóan az istennek jóindulatú figyelme kísérte és kívánságaink teljes mértékben valóra váltak. Akkor sem járhattunk volna nagyobb sikerrel, ha utitervünket már eleve megszerveztük és előkészítettük volna. An-hszi kínai polgármestere és a német-kínai Eurázia repülőtársaság képviselője nagyon udvariasan fogadott. Pauck úr, az Eurázia an-hszii megbizottja, közölte velünk, hogy mintegy 3000 gallon (egy U.S.A. Standardgallon = 3,785 liter) benzin van a társaság helyi raktárában. Erre a nagy készletre e pillanatban nincsen szükségük. A benzint a Berlin-Sanghai-i repülővonal számára tárolták, a légiközlekedés azonban azóta, mióta a szovjet-kormány megtiltotta a németeknek, hogy Ázsia orosz fennhatóság alatt álló területei fölött átrepüljenek, szünetel.

Rádió útján táviratokat váltottunk az Eurázia Sanghaiban székelő főnökeivel, Walter és Li urakkal. A tárgyalás eredményeképpen szinte korlátlan mennyiségű benzint bocsátottak expedíciónk rendelkezésére.

Ezekután már csak a nankingi kormány engedélyére volt szükségünk, — hiszen annak a szolgálatában állottunk — hogy a nyugati irányban tervezett autóutat megtegyük. Ezt az engedélyt is símán megkaptuk, jóllehet Ázsia szívében rendkívül drága a benzin és így ennek az új földérítő útnak a költsége számítás szerint többezer dollárra rúgott.

Életbevágón fontos volt autós felderítő utunk sikere érdekében, hogy An-hsziban egyetlen lélek se sejtse, mi a valódi terveink. Ezért nem avattuk be titkunkba még a polgármestert sem, pedig az ő hivatali épületében laktunk, úgyszintén titkolódtunk Pauck előtt is, bár a szükséges benzint tőle vettük át. Nem tudott e tervről sem Georg Söderbom, sem pedig Manfred Bökenkamp, aki négy éven keresztül a mi nagy expedíciók tagja volt, most pedig más feladat végrehajtása céljából tartózkodott An-hsziban. Még saját gépkocsivezetőnk, Effe és Szerát sem tudták, hová megyünk. Nekik csak utasítást adtunk, mennyi benzint és olajat vigyenek magukkal.

Ez a nagy titkolódzás lényegében egyszerű óvatossági rendszabály volt. Altmis-bulak, mint az egész Lop-norvidék, Szinkiang tartományban fekszik. Ebben az ország-részben pedig már bőséges részünk volt hol tungán, hol orosz, hol pedig kínai fogságban. Ha most valódi terveinket szétvinné a hír An-hsziban, akkor egészen bizonyos, hogy eljutott volna Szinkiangba is, az ottani hatóságok fülébe. An-hszí polgármestere jóbarátságban volt a hamii törzsfőnökkel, a vén róka Jollbarsz kánnal, sőt naponta telefonbeszélgetést folytatott vele. Ha a polgármester megtudta volna szándékainkat, akkor bizonyára értesítette volna erről Jollbarszt, a kán pedig továbbította volna a híradást Urumcsiba. A tartomány legfőbb vezetői a hír hallatára jogosan gyanakodhattak volna ránk. Hiába kértünk engedélyt Urumcsiban arra, hogy autón Kasgárig mehessünk; tehát ha most egy délibb úton térünk vissza a tartományba, bizonyára azért tesszük, hogy terveinket a kormány ellenőrzésén kívüleső területen valósítsuk meg. Föltétlenül lovas járőröket küldtek volna Altmis-bulak forrásaihoz és ha akkor bennünket ilyen körülmények között ott elcsípnék, teljes joggal bánhattak volna velünk úgy, mint kémekkel.

Hogy elleplezzük valódi céljainkat, azt a csak részben igaz hírt terjesztettük, hogy Cs'ien-fo-tung híres szikla-barlangjait, «az ezer Buddhák barlangjait» akarjuk meglátogatni Tun-huang közelében.

November 2.-án minden készen állott az indulásra, de mint rendesen, most is jócskán elmúlt az idő, míg végre elindulhattunk. Bár a polgármester saját magas személyében elkísért egy darabon An-hszin kívül is, a város kapujában megállított bennünket a katonai őrség és alaposan kikérdezett céljaink és szándékaink felől. Magyarázatainkat nyilván hihetőnek találták, mert különösebb akadékoskodás nélkül továbbengedtek.

Utunk déli irányban fűzfasoron vezet végig csatornákon átívelő apró, rövid hidakon keresztül. A talaj homokos és süppedős. Utunkat nyugati irányban húzódó folyóág keresztezi, de medrében ebben az évszakban a parti jégszegélyek között kevés víz folydogál. Már nem vagyunk messze a délen emelkedő domboktól, amikor Nan-csi, vagyis a déli csatorna partján tábort ütünk a csatornán átvezető kis híd mellett álló magányos nyárfa tövében.

A november 3.-ára virradó éjszakán a hőmérséklet mínusz 13°-ra süllyedt. Másnap ragyogón sugárzó, tiszta reggelre ébredtünk. Ekkor vettük észre, hogy teherautónkon két önkéntes utast is hoztunk magunkkal. Egyikük maga volt az an-hszii rendőrkapitány, a másik pedig egy csendőr. Amikor megkérdeztem őket, hogy voltaképpen mi dolguk van erre, azt felelték, hogy a polgármestertől parancsot kaptak, hogy díszkíséretül velünk jöjjenek és tun-huangi tartózkodásunk alatt szolgálatunkra álljanak. Megbízásuk alkalmasint az lehetett, hogy kikémleljék valódi terveinket.

Utunk apró agyagkoloncok, gyepes zsombékok között nagy zökkenőkkel folyvást déli irányban haladt tovább. Mély kerékvágások nehezen járhatóvá teszik a terepet. Közben számtalan csatorna fölött, apró törekeny fahidakon haladunk át. Közvetlenül azután, hogy magunk mögött hagyjuk a kis Hszi-kung falucskát, kijutunk a Tun-huang és Szucsou között húzódó nagy útra. Hszi-kungban néhány szegény földműves él és szürke fallal kerített apró tanyáján gazdálkodik. A főúton nyugat-délnyugatnak kanyarodunk, Tun-huang felé.

Itt már véget ér An-hszi számtalan öntözőcsatornával átszótt oázisának művelésre alkalmas, lágy, omlós földje. Déli irányban egészen a dombok lábáig tökéletes göbi, vagyis kemény, terméketlen, tömött finommurvás sivatag húzódik. Az út autóink számára kényelmesen járható sivatagon húzódik keresztül, az oázis jobbkez felé látszik.

A sivár tájon hirtelen antilóp bukkan föl, de épp oly hirtelen el is tűnik a sivatagban, mielőtt Effe előkaphatta volna a puskáját. Előttünk két lovas halad velünk egyirányban. Amikor meghallják az autóberregést, hirtelen hátrafordulnak nyergükben, majd sarkantyúba kapják paripáikat és vágatva menekülnek a déli dombok felé. Effe úgy véli, hogy rosszlelkiismeretű rablók lehetnek.

Dombok között kis templom áll, majd nem sokkal odébb egy másiknak romjai hevernek. Omladozó házak és falak tanúskodnak arról, hogy régebben itt emberek laktak és művelték ezt a földet. Meglepő, hogy sehol sem látunk élesszélű, mély vízmosásokat; az a néhány, amely lehúzódik a magaslatokról, annyira sekély, hogy a kocsiban csak gyöngö zökkenést érzünk, amikor átrobogunk rajtuk.

Az út jobboldalán megjelenik az a csodálatos és jellegzetes terepalakulat, amelyet a keleti turkok jardangnak neveznek. Ezeket a körülbelül egy méter magas, rendszerint elnyúlt alakú dombocskákat a szél faragta ki az alluviális eredetű talaj agyagos üledékrétegéből. A Kum-dárján megtett csónakutunk során láttunk ezeknél nagyobbakat is.

Végre az életnek jelét látjuk: magaskerekű taliga közeledik felénk. Két ökör húzza és három ember meg egy számár kíséri. Terhet szállít: rakománya gyapot meg körte. Megtudjuk, hogy Tun-huangban egy rézpénz a körte darabjának ára, An-hsziban pedig három rézpénz. Ezekből a közepükön négyszögletes lyukkal átfúrt érmékből Tun-huangban négyszázat, An-hsziban azonban ötszázötvenet adnak egy ezüst dollárért.

Lu-c'o-konál, vagyis a «Nádas völgynél» ismét egy

kisebb templom romjaira bukkanunk. A déli dombok alacsonyabbak, egyre nő köztünk és köztük a távolság. A vidék szinte félelmetesen halott. Most már minden irányban teljesen terméketlen sivatag fog körül bennünket. A forgalom azonban valamivel élénkebb. Ha nem is gyakran, de elvétve találkozunk körtét szállító ökröstalyigákkal, számárháton baktató földművesekkel, egy ízben pedig teveháton utazó kínaiakkal. A T'ien-sui-cs'üan mellett kis útszéli fogadó áll. A forrásnál — bár a neve «Édesvíz forrást» jelent, a vize mégis keserű — néhány utas tartott pihenőt teherhordó állataival és szekereivel. K'ung-hszintung romokban heverő falu. Nemrég épült hatszögletű őrtornyát elől öt kis torony fogja körül. Többször haladunk el olyan útjelzők mellett, amelyek a mongolok obóit juttatják eszünkbe. Két ízben is látunk antilópesordákat, de nagyon messze vannak.

Kilencven kilométert tettünk meg ezen a napon. Az éjszakai pihenő után azt hittük, hogy már nem lehetünk messze Tun-huangtól. A távolság csakugyan nem nagy, de annál nyomorúságosabb volt az út. Számptalan apró falucsukán, beomlással fenyegető hidakon, nagyszámú öntözőcsatornán át vezet, falak, tanyák és őrtornyok, kertek és útszéli fogadók mellett. Nem látunk erre sem keleti turkokat, sem tungánokat, hanem csak kínaiakat. A sok bajt okozó jardangok telepei között két ízben is elakadunk a kerékkötő, süppedős homokban. Néhol az út mélyen bele van koptatva a talajba, másutt pedig magas csatornagátakon kell keresztülevickélnünk; az autó rendszerint fönnakadt a gát tetején, úgyhogy csak akkor szabadult, amikor kiástuk alóla a földet. Mind sűrűbbek a kertek és a ligetek, néhol pedig valóságos fasorok között robogunk tova. An-tinghszien, «a békés város» környékén sokáig bolyongunk a sok csatorna meg híd zavaros útvesztőjében, de azután begördülünk egy két-három méter mélyen a talajba vágódó folyosószerű útra. A víz gyakran fölforr a hűtőben, ilyenkor vedrünket megmerítjük valamelyik csatornában és feltöltjük a víztartót. Ilyen körülmények között bizony csak

lassan haladunk előre, különösen minthogy állandóan térképészeti méréseket is kell végeznünk.

Mo-csia-p'u vagyis «Mo-erődje» az 1850-es évek vége körül épült. Amikor ezt elhagyjuk, az út egy nagy csatornán, hét gerendából épített és kőlapokkal befödött hídon vezet keresztül. Ez a csatorna is, akárcsak a többi, a Tang-hóból kapja vizét.

Közvetlenül Tun-huang keleti városkapuja előtt tempom áll, Ven-cs'ang-nak, az irodalom istenének tiszteletére épült. A templomnál katonák állítanak meg bennünket, de azután különösebb akadékoskodások nélkül továbbmehetünk. A polgármester jamenja, vagyis a városháza külső kapujánál átadjuk az őrtállónak kínai nyelven írt névjegyeinket. A városi hatóság feje maga jön ki elénk, udvariasan fogad és kér, hogy vendégeiként maradjunk nála éjszakára. Kitérünk a meghívás elől, de attól, hogy az ebédjén résztvegyünk, nem menekülhetünk. Vagdalt és főtt húst, sült borjúmáját meg rántottát kapunk. Házigazdánk rendkívül udvarias és vendégszerető ember. Szívesen válaszol minden kérdésünkre. Elmondja, hogy Tun-huangban 3500 család lakik, An-hsziban pedig csak 500. A lakosság kínai, de akad közöttük néhány Csarklikból, Hamiból és Turfánból ideszármazott keleti turk kereskedő is. Azóta, hogy a háború teljesen megbénította a kereskedelmet, bizony semmi dolguk sincs, de később hallottuk, hogy az árucseré lassacskán szerény méretekben újra kezd megindulni és apró karavánok próbaképpen, nagy óvatosan, eljárnak a három említett városba.

Egyébként csak kevés város van a föld kerekén, amely ennyire távol fekszenék a nagyobb közlekedő útvonalaktól, mint Tun-huang. Pedig 2000 évvel ezelőtt ez a város rendkívül fontos csomópont volt. A Jü-men-kvan nevű régi erődnél (Stein T XIV-gyel jelzett romja), nyugat-északnyugati irányban mintegy 80 kilométernyire Tun-huangtól, háromfelé ágazik az a nagy karavánút, amely valamikor a selyemkereskedelem egyik legjelentősebb ütőere volt. Az egyik elágazás, az északi, Turfánon, Karasáron és Kutján

vezetett keresztül, a déli Csarklikot, Csercsent és Kotánt érintette, s e kettő között a Lop-nor északi partja mentén Lou-lanig, onnan pedig a Kum-dárja most térképre razolt vonala mentén Korláig húzódott. Bennünket legjobban ez a legutóbb említett út érdekelt. Pályáját Stein doktor, Hörner doktor meg Csen útleírásaiból már meglehetősen jól ismertük, azonban meg kellett vizsgálnunk, hogy vajjon járható-e teherautóval. Ha erre az útvonal a terep nehézségei miatt nem volna alkalmas, akkor a Pei-sán hegység magaslatai között kell földerítenünk a terepet, északra a régi sivatagi úttól. Szerencsére a polgármester igen tapintatos és jóindulatú úr volt, mégcsak nem is érdeklődött utunk célja és szándékaink felől.

Legközelebb célunk természetesen «az ezer Buddhák barlangjai» voltak. Ebéd után elbúcsúztunk házigazdánktól. A városháza külső udvarán sűrű tömegben szorongtak a kíváncsiak, az utcákon pedig sokkal mozgalmasabb volt az élet, mint An-hsziban. A bazároknak a nyitott árusító bódék előtt tolongott a sok vásárló, az árukat pedig egyre hordták taligákon, szamar- meg teveháton a bódék közé.

Kirobognak a városból és csakhamar a vidék tanyavilágának nehezen áttekinthető útvesztőjébe kerülünk. Mindenütt szürke házak, falak, kertek és fasorok, fölgátolt csatornák és hidak bukkannak elénk. A városházától 116-os számú éjjeli táborhelyünkig az út mindössze 4·7 angol mérföld, de mint autót út a legvadabb lidércálmot is lepipálja. Valahol egy csatorna elmosta a védőgátját és elárasztotta az országutat. A víz eltakarja előlünk a két útszéli árkot, Szerát azonban merész legény: ösztöne szerint vezeti az autót. Effe mindenütt a teherautó nyomában jár a személykocsival és szerencsésen kátyuba ragad egy mély kerékvágásban. Megállunk. Mindenki leszáll és tolja a kocsit. Előttünk a teherautó nagyokat zökken, dülöng jobbra-balra. Szinte várjuk, hogy valamelyik hevesebb billenésnél leszórja magáról a podgyász tetején ülő utasokat. De nem történik baj, görcsösen kapaszkodnak a poggyászt leszorító kötelekbe.

1. Kosár az 1. számú tömegsíról. — 2. Sapka a 3. számú sírból. —
 3. Festett faedény az 1. számú tömegsíról. — 4. Selyemhímzés a 2. számú
 sírből. — 5. Zacsó mintás selyemből, a 2. számú sírből. (*Bergman felvétele.*)

A Kum-dárja deltája 1934 május 15-én. Kilátás egy mésza tetejéről.
(Csen felvétele.)

Elhagyjuk a Lop-nort. (Csen felvétele.)

Épen maradt múmia a Lop-nor sivatagban. (*Bergman felvétele.*)

Szobrok «az ezer Buddhák barlangjai»-ban, Tunhuang közelében.
(*Csen felvétele.*)

Halászat a Lop-nor sekély vizében. (Csen felvétele.)

A szerző a Lop-noron. (Csen felvétele.)

Hol az iszapba ragadunk, hol pedig valamelyik autó alváza akad fönn valami alattomos gáton. Ilyenkor van munkája az ásónak meg a csákánynak. Hébe-hóba kijutunk valami szigetfélére az országutat borító hosszú tavak között, de örömről nem tart sokáig, mert a víz csakhamar ismét úgy tajtékszik a kocsis orrán, mintha motoros csónakon ülnénk.

Alig érünk a csatornákkal átszótt megművelt terület végére, alig hagyjuk magunk mögött a sok vizet meg a veszedelmes hidakat, új akadály torlaszolja el utunkat. Az ellenség ezúttal egy eléggé tekintélyes, kopasz, lapos futóhomok-dűna. A hosszúkás, keskeny kötéliszőnyegeket rakosgatjuk a kerekek alá, a motorok keményen dolgoznak, de alig néhány méter után a kocsis ismét elfúl a homokban. Megint a szőnyegekkel segítjük tovább lépésről lépésre.

Végre átjutottunk ezen a kellemetlen akadályon. Mivel megtudtuk, hogy a barlangokig öt ehhez hasonló része van az útnak, pihenőt tartottunk. Tanácskoztunk és arra a megállapodásra jutottunk, hogy szekereket meg ökröket kell szereznünk. Lovat errefelé nem kaphattunk. Már koromsötét volt az éjszaka. Kifeszítettük a sátor és elrendeztük 116-os számú táborunkat. Két óra múlva két szekér meg kilenc ökör érkezett. Az ökröknek az autókat kellett visszasegíteniök Tun-huangba.

Másnap fölszálltunk a két kétkerekű kocsira és méteres magasságú jardangtömbök között, futóhomokos terepcsíkokon át elindultunk délnyugat felé. Friss szél fujt az arcunkba és a levegőben kavargó por csakhamar páraszerűen eltakarta elölünk a hegyeket. Annak, aki megszokta az autót, nem nagy mulatság ökrösfogatú talyigán utaznia. A tiszteletreméltó kényelmes állatok, hol lépnek egyet, hol meg nem, lehajtott fővel ballagnak, orruk szinte súrolja a földet. Csöppet sem sietős a dolguk. Hatórás cammogással 15 kilométert tettünk meg.

Végül kiszáradt folyómederbe jutunk, ennek a vonalán haladunk dél-délnyugat felé. Közvetlenül jobbkez felől meredek, görgeteg-kavicsból álló terrasz emelkedik. Vala-

mikor a folyó vize moshatta ki. Ebben a falban tátonganak nagy fekete lyukkaként az első barlangok. Elhaladunk mellettük és egy magas nyárfából és egyéb fákból álló, kerítéssel körülvett kis parkhoz dőcögünk.

A ligetke mellett fogadó áll. Most elhagyott és üres, de az év negyedik hónapjának nyolcadik napján a tunhuangi kínai zarándokok szabad szállást és ellátást kapnak itt, amikor ezt a helyet bizonyos vallásos szertartások alkalmából meglátogatják. Három taóista szerzetes él itt. Hármuk közül a legmagasabbrangú, Vang, nem volt otthon, de a másik kettő közül az egyik szívesen fogadott bennünket. Elvezetett az egyik templom vendégszállásába. A lakás két nagy, kopottfalú teremből áll, oltárasztal és áldozó edények nélkül, csak három buddhaszobor díszíti. Vendéglátó gazdánk, a taóista pap, meglehetősen ijedt és zavarodott volt. Elmondta, hogy Kancsouból való és mostani állását négy évvel ezelőtt foglalta el. Nőtlen ember volt, bár a házasságot vallása egyébként nem tiltja meg a papoknak. A föld birtokosa a templom, attól veszik bérbe a szántókat a parasztok. Ennek fejében kötelesek eltartani a papságot és engedelmeskedni nekik. Kölest néha Tunhuangban vásárolnak. Van itt a közelben két lámakolostor, az odatartozó hét szerzetes Kanszúból való kínai.

Papunk bizonykodott, hogy barlang van 1800 is, neki azonban csak kilencben kell naponta kétszer kotóut, vagyis térdhajtást végeznie, de úgy, hogy homlokát a földhöz értesse. Minthogy már erősen alkonyodott, csak a két legközelebbi barlangba néztünk be rövid időre. A falakat festett istenképek díszítették. Egyáltalán nem voltak érdekesek. Valamennyi festmény a forradalom után (1911) készült. Pap barátunk elmondta, hogy gyűjtést akarnak rendezni, abból a célból, hogy fölfrissíttessék valamennyi megfakult és megsérült falfestményt. Ezzel természetesen tökéletesen tönkretennék e több mint ezeréves emlékek történelmi és művészi értékét. Abból a híres könyvtárból, amelyet régebben itt őriztek a Cs'ien-fo-tung barlangjaiban

és amelyet 1908-ban és 1909-ben Stein és Pelliot még megdézsmálhatott, ma már nincs itt egyetlen kis okirattekeres sem. Azt, ami megmaradt, azután, hogy a könyvtár kézirattekereseinek zömét Londonba és Párisba szállították, a hivatalnokok szétkapkodták meg eladogatták fűnek-fának. Efféle kínai, tibeti vagy különféle indiai nyelveken írt kézirattekereseket még néhány évvel ezelőtt is nyíltan árusítottak, és Szucsou bazárjain kívül is sokhelyütt vehetett belőlük az ember. Egyrésztük most a pekingi nemzeti könyvtárban van.

Tun-huangi útunknak, mint már említettem, más célja is volt, mint «az ezer Buddhák barlangjainak» meglátogatása. Hiszen ezeket szakemberek már alaposan megvizsgálták, leírták, lefényképezték és fölmérték, nekem pedig nem volt meg a megfelelő képzettségem ahhoz, hogy valami újat találjak bennük. Meglátogatásukra egyrészt a kíváncsiság késztetett, másrészt pedig az a gondolat, hogy az embernek lehetetlen Tun-huangban járnia anélkül, hogy a híres barlangokat meg ne tekintené. Ez körülbelül olyan, mint Agrában járni anélkül, hogy az ember a Taj-mahalt látná.

Éppen ezért kísérletet sem teszek arra, hogy leírjam ezt a hegyoldalba vágott megszámlálhatatlan négyszögletes, boltíves, vagy szabálytalan mennyezetű szobát. Tele vannak vallásos tárgyú falfestményekkel, istenszobrokkal, Buddha és tanítványai képeivel, s valamennyinek szűk bejárata keletfelé nyílik. II. Gusztáv Adolf halála napjának évfordulóján a nap legvilágosabb óráit azzal töltöttük el, hogy végigjártuk ennek a különös, megszámlálhatatlan feketén tátongó barlangnyílással tarkított meredek hegyoldalnak a homlokzatát. A földszinti barlangokba közvetlenül beléphet az ember. Huszonegyet látogattam meg közülök. Minden barlangban, szemben a bejárattal, rendszerint istenszobrokból álló csoportozat fogadja az embert és mindkét oldalfal mentén három-három szobor áll. Közvetlenül a bejárat mellett két kutyához, vagy inkább szárnyas oroslánhoz hasonló állatalak található — ezek a

barlang őrei — meg három faedény a füstölő és az áldozati ajándékok számára.

Az elsőemeleti barlangnyílásokhoz létrán juthat föl az ember. E barlangnyílások némelyikét a völgyre nyíló faajtó zárja el, a második emeletre pedig egy nem régen épített külső falépcső vezet föl. A terrasz-fal külső lapjából itt-ott néhány vízszintes gerenda mered elő. Arra vallanak, hogy régebben valami erkély, vagy veranda futott végig a barlangnyílások sora előtt. A legtöbb helyen azonban csak a gerendák üres lyukai maradtak meg. Gyakran valósággal nyaktörő vállalkozás a szent helyiségekbe való bejutás, de sok közülük belső ajtónyílásokon keresztül összeköttetésben áll egymással.

Kissé odébb dél felé a barlangos homlokzat előtt újonnan épült, kilencemeletes, kínai stílusú, magas templom áll; óriási buddhaszobrot őriznek benne.

Lényegében a Cs'ien-fo-tung, «az ezer Buddhának barlangjai» csalódást jelentettek számunkra. Valamivel nemesebbet, előkelőbbet, szebbet vártam, nem ezt az egyhangú, egy kaptafára szabott ismétlődést. Különösen lehangoló volt, hogy a későbbi kor gyermekei elhanyagolták és pusztulásra ítélték ezt a régi emléket. Mindenesetre lenyűgöző a barlangok nagy tömege és az a munka és türelem, amibe ezeknek a szobáknak és üregeknek a meglehetősen kemény terraszfalba vésése került. Azoknak az embereknek a lelkében, akik idejüket és erejüket erre a gigantikus munkára áldozták, föltétlenül eleven hit élt: hittek isteneik hatalmában. A barlangos homlokzat előtt és a buddha-templom körül álló magas jegenye-nyárfák mindenesetre fokozzák e különös hely vallásos misztikumának költői szépségét.

Expedíciónk szempontjából a világnak ebben a zúgában e barlangoknál sokkal érdekesebb helyet találunk. A neve Hszi-cs'ien-fo-tung, vagyis «az ezer Buddhák nyugati barlangjai». A hely mintegy 35 kilométernyire fekszik Tunhuangtól délnyugati irányban, ott, ahol a Tang-ho folyó egy kis hegyláncon keresztül éles kanyarodóval elfordul.

E barlangokat a környék lakói 1928 táján fedezték föl. Birger Bohlin néhány tun-huangi pásztortól hallott róluk és 1931 június 18.-án meglátogatta az érdekes helyet. Bohlin a barlangokat a kis hegylánctól északra, annak közvetlen közelében a folyó balpartján emelkedő mintegy 18 méter magas, meredek konglomerát-hegyoldalban találta meg. Alig hat méterrel vannak a mostani meder fölött. A barlangcsoport mintegy 100 méteres darabot foglal el a hegyoldaltól és nyilván utolsó maradványa egy jóval nagyobb kiterjedésű telepnek, amelyet a folyó szakadatlan koptató, romboló munkája pusztított el. Legépebb állapotban a barlangok legnyugatibb üregei maradtak meg; részben összeköttetésben is állanak egymással; a csoport közepén lévőkből már csak a belső választófalak vannak meg. A keletiek eléggé épek, de egymástól különállók. A barlangok fala fehérre van meszelve, erre a felületre festettek nyilván különféle korszakokban istenképeket. Bohlin a falakon néhol egymás alatt két festményréteget is talált és bizony a régebbi hasonlíthatatlanul szebb volt, mint az újabb. A templombarlangokat taóista papok őrizték. E szerzetesek a tulajdonképeni templombarlangoktól nyugatra kisebb barlangüregben laktak. Bohlin vázlatot rajzolt a fontosabb barlangok fekvéséről és több mint húsz fényképet készített róluk.* 1932 tavaszán Bohlin barlangjait meglátogatta három derék és kedves angol hittérítő, E. és F. French meg M. Cable. «A Desert Journal» című pompás útleírásuk arra vall, hogy nem volt tudomásuk Bohlin doktor egy évvel előbbi látogatásáról.

*

Délután meguzsonnáztunk, teát fogyasztottunk mártogatni való süteménnyel. A magányos taóista papnak három ezüst dollárral róttuk le hálánkat vendégszeretetéért, azután könnyű poggyászunkat ismét fölraktuk a szekerekre. Majd magunk is fölültünk és a lomha ökrök

* Harvard Journal of Asiatic Studies Vol. I., 1936.

lassú léptekkel ballagva megindultak vissza, észak felé. Erős északkeleti szél fújt és táncperdítette a nyárfák lehullott, száraz, zörgő leveleit. Amikor kiértünk a völgyből, a nyílt terepen a futóhomok felhője lepte be nyikorgó taligáinkat. Fölcaptuk bundánk gallérját és amilyen mélyen csak lehetett, behúztuk a nyakunkat, hogy védelmet keressünk a szél kissé tolakodó símogatása ellen.

Egy kis templom mellett haladunk el. Az épület már omladozóban van. Évek óta nem gondozza már sem pap, sem jámbor hívő. És íme, a templom harangja mégis tompán zengve szól a toronyban és az érces hang hullámai messze futnak szét a kihalt sivatagon. Csak nem a levegő szellemei űzik velünk játékukat? Vagy talán a szél? Nem. A toronyban Csia Kvei meg Li köszöntenek bennünket harangzúgással. A két kínai előrement és most, hogy mint valami ünnepélyes temetési menet elhaladunk a templom mellett, harangszóval kísérik utunkat.

A dombok eltűnnek szemeink előtt a fölkavart por örvénylő felhőiben és nem tudjuk, nem látjuk, merre haladunk. A porfelhőből homályosan két szekér körvonalai bontakoznak ki előttünk. Az egyik elé három ló, a másikba egy öszvér meg egy ló van fogva. A két fogat a polgármester rendeletére jött elének, a kocsisoknak az volt a parancsuk, hogy hazafelé tartó útunkban igyekezzenek találkozni velünk és azután segítsenek vissza Tun-huangba ugyanazon az úton, amerre két nappal ezelőtt az autókkal nem sok szerencsével próbálkoztunk. Az áradás vize ugyanis azóta emelkedett és még szélesebb területen ellepte a vidéket. A polgármester attól tartott, hogy az ökrök nem fognak bennünket szárazon visszahozni a városba.

Poggyászsunkkal együtt átköltözködtünk az új fogatokra és most már sokkal gyorsabban haladhattunk. Az alkonyat lassan leszállt. A kerekek mélyen belevágódtak a 116-os számú táborunk mellett emelkedő magas futóhomokhalomba, majd nemsokára elértünk az elárasztott terület szélére. Nyugaton — Európában — az utak általában a városok körül vannak a legjobb állapotban. Szinkiangban és

Kanszuban azonban valóságos üdülésnek érzi az ember, ha a megművelt területekről, ahol a rengeteg öntözőcsatorna, nyaktörő híd, gát és elöntött utak megakasztják, kijut a szabad sivatagba, ahol a földet és a járható utakat még nem tette tönkre az ember keze. Alig néhány kilométernyi, rövidke út volt már csak hátra, de ez a kis darab rengeteg élménnyel szolgált és hatásos sötét képeket villantott elénk a szurokfekete éjszakában, amelyben kicsiny kört világított csak meg egy elől bandukoló útmutató fáklyája.

A kocsikba fogott állatok átgázoltak a vizen, s a fölvert hullámok frecege habzottak lábaik körül. Gyakran beleragadtak a lágy iszapba és csak nagy fáradsággal sikerült ismét kievickélniök. A két magas keréken döcögő szekér ide-oda lendül és zökken hol jobbra, hol balra és minden pillanatban majdnem fölborul. Végre elérkezünk a város legszélső házaihoz. Kutyaugatás fogad, a vén fák törzsei kísértetiesen elmosódva bukkannak elénk a sötét homályból. A fáklyafény visszatükröződik a pocsolyákban és csak gyöngén világítja meg legközelebbi környezetünket.

A teherautó tegnapelőtt visszatérő útjában tönkretett két rozoga fahidat a két legnagyobb csatorna fölött. Maga a nehéz koci szerencsére mégis átjutott tengelytörés nélkül. Az egyik hidat nagyjából valahogyan összerakták, de a másik helyén még mindig fekete mélység tátongott az út közepén. Kung és Csen két szolgánkkal együtt az első taligán ült. Ahogy ráhajtottak az összetákolts hídra, az egyik kerék hatalmas recsenéssel tengelyig belevágódott a korhadtszűk közepébe. Szerencsére a váratlan zökkenés senkit sem hajtott le a csatorna vizébe. Kifogták a lovakat, azután egyesült erővel sikerült kiemelni a szekeret a résből és visszahúzni a hídról.

Én Yew-val a második kocsiban ültem. Most már óvatosabbak voltunk, mindkét kerék mellett ment valaki, hogy elkerüljük a veszélyes lyukat. A kerekekkel nem is lett baj, hanem a szegény ostorhegyesnek mind a négy lába beleesett a pallótlan nyílásba. Teste fönnakadt a szűk résben. Nagynehezen kifogták és kiemelték, de az állat-

nak annyira elment a kedve ettől a helytől, hogy megugrott, azután nagy tocsogás közben vágtatva eltűnt a sötétben. Az öszvér óvatosabb volt. Nagyvigyázva átegyensúlyozta magát a tátongó lyuk mellett húzódó keskeny gerendán. A kocsi ide-oda himbálódzva és nagyokat zökkenve követte, mint valami kis csónak a hánykolódó tengeren.

Végre balkéz felől megpillantjuk Tun-huang városának falait. A külváros keleti kapuját keményen megdöngetjük. Hosszú várakozás után halljuk, hogy jön az ör, azután megforgatja hatalmas kulcsát a zárban. A kenetlen retesz csikorogva fordul meg rozsdás csuklóján, a nehéz gerenda döngve hull a földre, a két kapuszárny kitárul és mi behajtatunk a kapuboltozat szurokfekete sötétjébe. Ezután a belső város keleti kapuja következik. Most csöndesek és némák az utcák, csak hébe-hóba látunk egy-egy elkésett járókelőt, amint lámpása fényénél hazafelé bandukol. Sötét van, csak a még nyitvalévő árusító-bódékban pislog valami gyöngé olajmécses.

November 7.-e a ránk váró úttal kapcsolatos sokféle előkészülettel telt el. Birkákat vásároltunk, lisztet, rizst meg tojást és tanácskoztunk azzal a néhány emberrel, akikkel három évvel ezelőtt Csen és Hörner már találkoztak utazásaik közben. Egy turfáni bek, Ajip Ahun már huszonhét év óta itt él Tun-huangban, egy másik, Emin Ahun három évvel ezelőtt költözött ide Csarklikból és azóta kereskedéssel foglalkozik. Észak és nyugat felé ez a két ember nem ismert más utat, mint azt, amelyen Hamiból mi jöttünk An-hsziba és a sivatagon keresztül azt az utat Csarklik felé, amerre valamikor Marco Polo járt és mintegy negyven évvel ezelőtt az én nemrég elhunyt kedves jóbarátom, P. K. Kozloff. Minket különösen a sivatagon át a Lop-norhoz és Lou-lanhoz vezető utak érdekelték volna, amelyen előttünk már Stein Aurél, utána pedig Hörner és Csen is járt, de a két beknek sejtelve sem volt erről az útról, sem pedig arról, hogy vajjon attól északra a Pei-san-hegységen át húzódnak-e esetleg karavánösvények. Nem tudták, merre húzódik a Turfánba vezető közvetlen út,

hiszen azon mostanság rendkívül ritkán, vagy sohasem járt utas, de ismertek egy Bugra nevű torgutot, aki tudomásuk szerint már megjárta ezt az utat. Bugra azonban, sajnos, most úton volt valamerre. Szin-kiangban hallottuk, hogy igen sok menekülő, különösen kereskedő húzódott le Tun-huang és An-hszi felé a Kuruk-tagon keresztül, hogy kikerüljön szülőföldjének zavaros és nem biztonságos légköréből. A híradás föltétlenül erősen túlzó volt, mert az említett városokban nem tudtak felőlük semmit.

Találkoztunk egy tungánnal. Azt mondta, hogy ismer egy Hamiba vezető nyugati kerülő utat. Ez észak felé indul el Tun-huangból, majd elkanyarodik a Pei-sanon át északnyugat felé, azután ismét északra fordul és Hamiba vezet. A tungán szerint ezen az úton forrást és tüzelőt sok helyütt talál az ember.

Az Altmis-bulakról meg a Lop-norról senki emberfia nem hallott még errefelé és a Hamin meg Turfánon vagy Csarklikon át Korlába és Kutyába vezető úton kívül más vonalat nem ismertek.

A hiányos tájékozottság és a nyugati vidékekkel való rossz összeköttetés egészen természetes dolog. Hiszen abban az irányban terpeszkedik a földgolyó egyik legkihaltabb sivataga és az az istenhátamögötti pusztaság szinte áthághatatlan akadálya a közlekedésnek. Éppen ezért Tun-huang afféle zsákutca vége, az ősi Császáruť egyik végső pontja, míg An-hszi fontos átjáróhely Hami és Szucsou között. Háborús időben, amilyen az 1934. év is, azok a városok és oázisok járnak legjobban, amelyek legtávolabb esnek a nagy közlekedési útvonalaktól.

Ezért örvendezett barátunk és házigazdánk, a magányos életet élő polgármester, a mi látogatásunknak, hiszen csak igen ritkán kerül erre idegen ember. Örömet még csak fokozta az a körülmény, hogy Yew és Kung ugyanabból a tartományból származott, mint ő, tudniillik Kiangszuból. Fáradhatatlan buzgalommal beszél nekünk városának életéről és viszonyairól. Szóba hozott egy igen érdekes kérdést is, a folyók vízmennyiségének változását. Szerinte a Szu-lo-ho

meg a Tang-ho még száz évvel ezelőtt is olyan bővízű folyók voltak, hogy nemcsak csónakkal, hanem komppal is járhatók voltak. De azóta a víz mennyisége évről évre csökkent. Ezt a csökkenést nem okozhatta az öntözés fokozódása, különösen nem ilyen háborús időben, hiszen most a földek parlagon hevernek és a földművelés pang.

Amikor mi október 30.-án áthaladtunk a Szu-lo-hón, a folyónak mintegy harminc méter széles és két méter mélyen a környező terepbe vágódó, iszapos, de akkor már megfagyott medrében alig folyt félköbméter víz másodpercenként. An-hszinál nem vezet híd a Szu-lo-ho fölött, itt Tun-huangban azonban a Tang-ho vize fölött több méter magasan tizenkét ívből álló, hetvenöt méter hosszú híd vezet át. Negyven centiméter átmérőjű gerendák a pillérei. Nemsokára módunkban lesz, hogy közelebbről megismerkedjünk ezzel a primitív hídszerkezettel.

A Pei-san hegység útvesztője felé.

November 8.-a ismét nagyobb szabású útrakelés napja. Egész poggyászatunkat kihordjuk a városháza külső udvarára. Nagy néptömeg tolong körülöttünk, a kíváncsiakat két rendőr tartja kellő távolságban. A levegő párás, még a Nap is hiába igyekszik szétoszlatni ezt a könnyű ködfátyolt. Fejünk fölött sok galamb szálldogál ide-oda. Farktollaikhoz könnyű sípocskák vannak erősítve s míg a madár száll, röptét dallamos hang kíséri. Még tegnap fölfogadtunk egy tungánt, az lett volna a föladata, hogy az első néhány napon át kalauzunk legyen, de a fickó az utolsó pillanatban cserben hagyott bennünket. A polgármester egy kínait adott mellénk; ez a kalauz állítólag ismerte a legközelebbi, nyugat felé húzódó vidéket.

Keresztül hajtattunk a belső város keleti kapuján, elhaladunk a dobos-torony mellett, majd a külső városfal déli kapuján át kijutunk a városból. Itt elkanyarodunk északnak, a Tang-hón átvezető hosszú híd felé. A mederbe levert függőleges faoszlopokon hatalmas gerendákból készült alap pihen. E gerendákra keresztben vékonyabb gerendák és durva deszkák vannak szögezve és az egészet föld és murva takarja. A kis személykocsi kockázat nélkül átbog a hídon, a megrakott teherautó azonban túlságosan nehéz, ezért a poggyászt szekereken szállítjuk át a hídon. A balparton azután a holmit ismét visszarakjuk az autóra.

A folyóban ma sokkal több a víz, mint amennyit tegnap láttunk. Tun-huang közelében ugyanis tíz csatorna ágazik ki a Tang-hóból. A csatornákat egyenkint, sorjában használják. Mialatt valamelyik földművelőnek bizonyos

ideig használnia szabad a földje közelében húzódnó csatornát, a többi kilencet zárva kell tartani. Tegnap a híd fölött kiinduló egyik csatorna fogadta magába a folyó egész vízmennyiségét, ezért a híd alatt csak vékony erecske csordogált. November 8.-án a hídon alul fekvő egyik csatornára került a sor, ezért ma a folyó minden vize elfolyt a híd alatt.

Innen kezdve számíthatjuk igazi útrakelésünket Tunhuangból. A teherautón 250 gallon benzint hoztunk magunkkal. Tízkilométerenként a két autónak összesen két gallonra volt szüksége. A megteendő út légyonalban alig volt több 400 kilométernél. Ha az út egyenes lett volna és jó, akkor az Altmis-bulakig és vissza 160 gallon benzin elegendő lett volna. Csakhogy rosszul számítottunk. Utunk vonala ugyanis nem volt egyenes, hanem nagyon is girbe-gurba, az út pedig, mint a továbbiakban látni fogjuk, túrhetetlenül rossz.

Egyelőre északnyugat felé haladunk, falvakon keresztül, tanyák, falkerítések, szántóföldek és templomok mellett, fasarokon át és csatornákon keresztül. Útközben gyakran találkoztunk ökörfogatú vagy lófogatú parasztszekerekkel sőt néha kisebb szamárcaravánokkal is. Valamennyi száraz tamariszkusz-fatörzseket és gyökereket szállított, a városban jó pénzért vásárolják ezt a tüzelőt. Amott birkanyáj legel, odébb néhány teve. Az útszéli árkokban fekete disznók turkálnak, a tanyákon megugatnak a kutyák és néha egy-egy macska surran át előttünk az úton.

Az úttest hosszú darabokon néhol három méter mélyen is bevágódik a talajba. Annak bizonyossága ez, hogy ezer év óta koptatja már a kétkerekű szekerek kereke, a lovak meg az ökrök patája és ötven nemzedék vándorainak lába.

Áthaladunk egy füves pusztán és a tulsó végén beérünk Pa-ce-csang faluba. Bármerre járunk, autóink mindenütt nagy bámulatot és meglepetést keltenek. Nincs ezen semmi csodáltnivaló, hiszen errefelé még sohasem láttak olyan kerekes jószágot, amely ökör vagy ló nélkül, magától robgott volna az úton. Néha a szembejövő parasztok meg-

állnak és a szájuk tátva marad a megdőbbsent csodálkozástól, a tanyaházakból pedig kirohan a népség apraja-nagyja az útra és bámul bennünket. Nem akarnak hinni szemüknek. A lovak megvadulnak és leszórják magukról terhüket, a szamarak meg az ökrök azonban bölcs nyugalommal fogadják az ismeretlen szörnyetegeket.

Kis síkságon ütjük föl táborunkat, az utóbb említett falun kívül. A helység neve egyébként «céllovó teret» jelent. A táborhelyünk közelében lakó szomszédok körénk verődtek és élvezettel szemlélték a számukra különös és szokatlan színjátékot. A legtöbbjük kopott, újkorában, nagyon régen, fehér birkabőr bundát, vagy pedig a Kínában közönséges kékszínűt viseli. Volt, aki fedetlen fejjel járt, némelyiknek prémsapka vagy süveg fődte a fejét, mások pedig egyszerű kötőt viseltek a homlokuk körül. Tungán nem volt közöttük, errefelé mindenki kínai. Némelyiknek sűrűn nőtt a szakálla, ez turk vérkeveredésre vall. Ha azt hitték is rólunk, hogy a Nagy Ló — Ma Csung-jin tábornok — lázadó seregéhez tartozunk, kínai kalauzunk hamarosan megnyugtatta és némi alkudozás után rábírtta őket, hogy pénzért tüzelőt adjanak és vizet hozzanak konyhánkra. Egész éjszaka nyikorgó-zörgő szekerek vonultak el táborunk mellett. Afféle emberek lehettek, akik betevő falatjukat azzal keresik meg, hogy rőzsét gyűjtenek a pusztában, azután behordják és eladják Tun-huangban.

Éjszaka a hőmérséklet minusz 10·1°-ra szállott alá. Másnap egyenletes, gyepes zombékokkal, kemény, sárga fűvel és elszórt tamariszkusz-cserjékkel benőtt pusztán haladunk keresztül. Szerát egy antilopot lőtt. Már némi növényzettel megkötött, alacsony futóhomok-halmok után ismét elérjük a Tang-ho széles, lapos medrét. Nincs benne egyetlen csöppnyi víz sem, víz helyett finom futóhomok tölti meg. Itt azután igazán szükségünk volt minden türelmünkre. Mind a két autó megreked a süppedős homokkal teli folyómederben és csak nagynehezen, kötélszőnyegeink segítségével sikerül átvergődnünk velük a jobbspárt növényekkel benőtt futóhomok-halmaira. Itt azután hamarosan

nyilvánvalóvá lett, hogy nem mehetünk tovább. Órák teltek bele, míg sok fáradságos munkával egy-két métert előrehaladtunk. Végre a szerencse ránk mosolygott: néhány ember féltucat tevét meg két ökrösfogatú taligát hajtott arra. Poggyászsunkat átraktuk ezekre az ilyen terepen egyedül használható «szállító eszközökre» és szilárdabb talajra hordattuk odébb a pusztaságban. Végül azután befogtuk az ökröket autóink elé és kivontattuk a kocsikat a vendégmarasztó futóhomokból.

Utunkat meglehetősen süppedős, füves pusztai úton észak-északkeleti irányban folytattuk tovább. A Tang-ho kiszáradt ágyától csak a futóhomok-halmok keskeny öve választ el bennünket. Huang-tun-ce, a «sárga torony», egy régóta elhagyott helység romhalmaza. A romok között két templom áll, az egyiknek omladozó állapotban van a hármastű kapuja, a másikban egyetlen magános pap lakik. Csodálatos, hogy ez a nép az istenek tiszteletére emelt házakat ilyen sivatag vidékre építi, hiszen ide még rőzsegyűjtő paraszt is csak nagyritkán téved. Meglehet, hogy nagy vallásos ünnepnapokon a hívők áhítatos tömege jár ide. A Sen-hsien-miao nevű szentélyben két taóista pap lakott. Amikor ott jártunk, csak az egyik volt otthon, a másik éppen ellátogatott a Szu-lo-ho, vagy a Pei-ho — az északi folyó — mellett álló valamelyik templomhoz.

Elhagyunk egy régi őrtornyot — Csien-tun-ce a neve. Innen kezdve megritkul a növényzet és az agyagos sivatag egyenletesebbé és keményebb talajúvá válik. Igen gyakran riasztunk föl antilópokat. Rémülten menekülnek. A vad pusztaságon átvezető út mégsem teljesen kihalt, mert itt-ott találkozunk tevével vagy számmárral járó rőzsegyűjtőkkel.

Az út északnak vezet, ezért nem jutunk közelebb cé-lunkhoz, a nyugat felé fekvő Altmis-bulakhoz. De hiába fürkésznünk valamilyen arrafelé vezető ösvényt. Kalauzunk, akit a polgármester szerzett, szokatlanul nagy darab, tagbaszakadt legény, de, úgy látszik, legyőzhetetlen félelemmel viseltetik a nyugat felé elterülő vidék iránt. Nincs

arrafelé más, mint homok meg kavicsos vízmosás, bizonykodik, ilyen terepen pedig autóval lehetetlen keresztüljutni. Valahogy úgy hat, mintha attól félne, hogy magunkkal akarjuk csinálni Szinkiangba, már pedig ott háború van és könnyen meglövdözik az embert. Különben is csak két utat ismer, északnyugat és észak-északkelet felé. Mind a kettő a Pei-san határláncának alacsony hágóin vezet keresztül; az észak-északkeleti irányú könnyebben járható, mint a másik. Így tehát utunk a valóságban még jódarabig északi irányban vezetett és egyelőre még lehetetlen volt elkanyarodnunk nyugat felé.

120-as számú táborunkat a sivatagban ütjük föl. Ezen a környéken az út az egyetlen embernyom, templom vagy rom nincsen erre felé. Ha autóval van az ember, a táborverés sokkal egyszerűbb dolog, mint amikor nagy tevekaravánnal utazik. A legszükségesebb holmi, a sátor, a hálósák, a konyhai felszerelést tartalmazó ládák meg az utasok személyes holmijai, a teherautón a poggyász leg-tetejére vannak kötözve; amikor kell, csak le kell szórni a földre, vagy óvatosan leemelni, ha kényesebb holmiról van szó. Valamennyiünk között szakácsunk, Csia Kvei, a leg-fürgebb. Mialatt Effe meg Li kifeszítik a magam, továbbá Yew, Kung és Csen lakásául szolgáló sátort, a szakács föl-állítja a tűzhelyet, megtölti vízzel a fazekakat meg a kanná-
kat és megrakja a tüzet. A sátorban megszokott helyükre teregetik ki a hálósákokat, mindennapos használatra szánt holminkat tartalmazó ládáinkat odaállítják kinek-kinek az ágya mellé, és a sátornyílás belső oldalán tüzet raknak a kis könnyű kályhába. Nem is kályha ez, hiszen voltaképpen csak üres benzineshordó; vascsővét kidugjuk a sátor nyílásán. Keresztberakott lábbal ágyainkra kuporodunk és nem sokáig kell várnunk, máris hozza Csia Kvei tálcán a teát, a vaját, a sajtot meg a gyümölcsöt. Étkezés után ki-ki naplójával és megfigyeléseivel foglalkozik, három kínai bajtársam pedig belerajzolja a térképbe az aznap megtett út vonalát. Odakünt Effe, Szerát meg Gyomtya a két autót tisztogatja meg. Két óra mulva tálalják a vacsorát,

rendszerint levest, valami húsételt meg kávékat kapunk. Éjszakára Effe meg a két mongol békésen megosztozik Csia Kvei-jel és Livel a konyhasátoron.

A sátor középső rúdján erősfényű, üveggel burkolt lámpa lóg. Rendszerint a szorgalmas Csen bújik közülünk utolsónak ágyba. A sátor nyílása a kályhacső miatt szét van húzva s a nyílás koromfekete háromszöggént ékelődik bele a lámpa fényében erősen világos, fehér sátorponyvába. Amikor azután eloltjuk a lámpát, a sátor belseje változik hirtelen koromsötétre és a nyílás háromszögén át homályosan dereng be a csillagok sápadt fénye. A titokzatos, végtelen úr felséges némasága tekint be ilyenkor hozzánk.

Valahonnan nagyon messziről halk kolompszó hangzik. A tompa hangokba kisebb csengők magasabb hangja vegyül. A csilingelés egyre erősödik és közeledik. Végül a kolompok nyelve keményen kongva ütemesen összecseng a tevék léptével. A kis karaván most halad el táborunk mellett. A kolompszó azután egyre gyöngül, halkul, majd elhal a messzeségben.

November 10.-én reggel, a minusz 8·7°-os éjszaka után könnyű párafátyol takarta el az eget. A nap sárga korongja elmosódó foltként világított felénk. A hegyek háta alig sejtethető vonalként rajzolódik az északi látóhatárra.

Rövid tanácskozást tartunk ingatag bátorságú kalauzunkkal, azután elhatározzuk, hogy egyelőre tovább folytatjuk utunkat észak felé a Szu-lo-ho-ig. A talaj meglehetősen kemény, az előttünk erre járt szekerek kerekei mély csapásokat szántottak bele. Az agyagos talajon gyakran látunk észak felé lejtő apró terraszokat. Az utat sűrű tamariskusz-cserjéssel szegélyezett, de egyébként már majdnem teljesen betemetődött folyammeder keresztezi. Nem messze odébb találjuk Tien-csen-kungot. A telep kis tégláégető; mellette ház, a munkások lakása. A telep mögött a domb oldalában kis fülke látszik, valamikor buddhaszobor volt benne.

Minthogy az út már nagyon is eltérített bennünket északkelet felé, elhatározzuk, hogy elhagyjuk eddigi irányunkat

és a meglehetősen sűrű tamariszkusz-cserjéssel belepett pusztán elkanyarodunk északnyugat felé. De nem jutotunk messzire. A terep csakhamar járhatatlannak bizonyul, süppedős és a mellett göröngyös felületén túlságosan sűrűn sorakoztak egymás mellé a csúcsukon tamariszkusz-bokrot viselő vegetációs kúpok. Kénytelenek voltunk visszafordulni. Folytattuk az elhagyott utat, de szemünk folyvást nyugat és északnyugat felé kémlelt.

A Tien-sui-csing kút neve magyarul csöpögő vizet jelent. Rászolgált a nevére, mert bizony alig adott valami vizet. Különbén is erősen be volt szennyezve tevetrágyával, porral meg mindenféle hulladékkal. Az a karaván, amelynek kolompjait az éjjel hallottuk, itt tartott pihenőt. Tizenkilenc teve vitt lisztet meg rizst Hami felé. Hajcsáraik tungánok voltak. Kérdezősködtünk tőlük, de azt felelték, hogy nem ismerik az utat, most járnak erre első ízben. Nem mertek rátérni az An-hszi és Hami között általánosan használt útra, mert arrafelé az utasokat gyakran kifosztják a rablók. Kalauzunk azonban nem hitt nekik és bizonykodott, hogy a tungánok ezt a nyugati utat éppen olyan jól ismerik, mint a keletit.

A kemény agyagos talajból elszórt csoportokban emelkednek ki a tamariszkusz-cserjések. Sokszor látunk olyan helyeket, ahol a rőzsegyűjtők fejszével irtották ki a bokrokat s most csak a csonkok merednek elő a földből. Nem sokkal odébb hirtelen véget ér az agyagos talaj és vele együtt a növényzet is, és közepes keménységű góbi, vagyis teljesen terméketlen, sötétszürke színű sivatag foglalja el. A sötétebb alapon az út úgy hat, mint valami odavetett, enyhén kanyargó világosszürke szalag. A talaj felszínét ugyanis a sárgásszürke homokra vékonyan rárétegzett finom murva alkotja. Szemre a sivatag lapos mint a tenger, de csakhamar alig észrevehető terephullámok teszik kissé egyenetlenné.

A Pei-san legdélibb határláncának vonala most már tisztábban idelátszik. Egy kis körakásnál megpihenünk néhány percre és nyugat felé vizsgáljuk a vidéket. Leg-

utóbbi, 120-as számú táborhelyünktől kezdve 200 méterrel jutottunk magasabbra.

Keresztülhaladtunk a Szu-lo-ho medrén, de a folyót alig méltattuk figyelmünkre. Az a már majdnem teljesen betemetett folyómeder, amelyen Tien-csen-kungnál haladtunk át, s amelyben a víz barázdájának nyomát sem láttuk, ugyanaz a Szu-lo-ho volt, amelyen An-hszinál átkeltünk. Ott még éles és tisztavonalú a folyó medre s ha gyéren, de mégis folyik benne víz. A Tang-ho medrét szintén ilyen száraznak és elhagyottnak találtuk. A jelekből arra következtethettünk, hogy sok-sok év telt el azóta, hogy ezekben a medrekben utoljára víz folydogált.

Most valóban igazi válaszüton vagyunk. Merre menjünk? Kanyarodjunk el egyenest nyugat felé és kíséreljük meg a régi «Selyem-utat»? Már jártam erre, igaz, hogy csak egyetlen napig, Acsik-kuduktól (Tun-huangtól 165 kilométerre nyugat felé) Tograk-kudukig, 1901 február 6.-án. Akkor aztán elkanyarodtam észak felé a Pei-san hegyei közé. Stein 1906—1908 között járt erre, Hörner és Csen pedig 1930—32 telén. Azon a rövid, mintegy 15 kilométeres darabon, amerre én mentem, a talajt részben finom por, részben homok és szeszélyes alakú agyagos tereplépcsők alkotják. A süppedős terepen mély nyomokat hagyott tevéim lába. Hörner tovább jutott nyugatra és ott «igen laza alluviális murvából álló» terepet talált. Ezenkívül tudtuk, hogy e sivatagi úton nagyon kevés vizet találhatunk. A Tograk-kuduk, vagyis «A nyárfa forrás» vize iható ugyan, de csak gyéren szivárog.

Ezzel szemben a hegységen át vezető út bizonyos szempontokból kedvezőbbnek ígérkezett. Egyrészt arra számíthattunk, hogy a Pei-san alacsony hegyhátaí és hágói között kemény és könnyen járható talajt, másrészt pedig, hogy vizet találhatunk. Leginkább pedig azért csábított a hegyi út, mert arra teljesen ismeretlen, olyan földre juthatunk, ahol még európai ember sohasem járt. Azt az egyetlen ismert útvonalat, amelyet ilyen módon innen jóval nyugatabbra egy helyen kereszteznénk, én már 1901 februárjában

terképre rajzoltam. Akkoriban a Tograk-kuduktól tevéimmel északi irányban haladtam a Pei-san hegyláncain keresztül az északi szélesség $41^{\circ} 29'$ -ig; ott elkanyarodtam nyugat, majd délnyugat és ismét nyugat felé. Altmis-bulakig. Jóllehet azóta 33 esztendő múlt el, még mindig tisztán emlékeztem rá, hogy sehohsem akasztottak meg futóhomokdombok s hogy a talaj tevéim számára aránylag kemény és kényelmesen járható volt.

Szívesen bevallom, hogy az a belém rögződött hivatgatott *desiderium terrae incognitae*, amely fiatalabb éveimben nagyon sokszor csábított vad kalandokba, most is szerepet játszott abban, hogy a válaszüton a hegyek felé vezető vonal mellett döntöttem. Azonkívül útunk célja most az volt, hogy járható autóutat keressünk, ezért tehát nyilvánvaló, hogy okkal hanyagoltuk el a nem sok jóval bízható sivatagi vonalat. Ezért nem fordultunk el ezután sem nyugat felé, hanem változatlanul tovább haladtunk a Pei-san «az északi hegyek» lábai felé.

Rövidesen bent járunk a hegyek között. Nyilván valami régi utat követünk, mert irányát számtalan kőrakás, sőt egy domb tetején ősrégi őrtorony jelzi. Balkéz felől a hegy lábánál alacsony kőfal emelkedik s mögötte őrtorony. Si-pan-cs'-an, a sziklás forrás, a neve egy kis nyílt, kitűnő, tiszta forrásvízzel telt medencének, egy kisebb hágó lábánál. A medence két méter hosszú, másfél méter széles és 70 centiméter mély. Víztartóinkból kiöntjük az állott, rosszízű vizet és teletöltjük valamennyit a friss, pompás forrásvízzel.

A folyvást apró kőrakásokkal kitűzött út, alacsony hegyek és jelentéktelen sziklaormok között továbbra is észak-északnyugat felé vezet. A talaj kemény, a kaptató alig érezhető. Itt-ott látunk csak kisebb gyepfoltot. Keresztülhaladunk egy másodlagos hágón, azután 1500 méter magasan a tenger színe fölött, murvás síkság közepén, tábort ütünk.

Másnap folytattuk utunkat, most már észak felé, alacsony, sötét hegygerincek között. Egy széles, keménytalajú völgy vonulatát követjük. Kalauzunk megrémül,

amikor terveinket meghallja és azt mondja, hogy a következő hegyszoroson lehetetlen autóinkkal keresztüljutni. Balkéz felől kőrakás jelzi egy forrás helyét. Most száraz, csak eső után folyik belőle víz. A «lehetetlen» hegyszoros lapos és kényelmes. Mintegy 1770 méter magasan van a tenger színe fölött és túl rajta észak felé további sikert ígérő tájak nyílik meg előttünk. Egy mindössze 10 méter széles völgy-sikátoron át arénaszerűen tágas völgybe jutunk. A völgy fenekén a gyepfoltok fűszálai szárazak és tuskések. Régi szekérnyomot is látunk. Ez amellet bizonyít, hogy ez a kétségtelenül Hamiba vezető út kocsival is járható. A kőrakások mind gyakoribbak, egy ízben egyetlen pontról tízet számláltunk meg magunk körül. Hébe-hóba régi táborhelyek nyomait hagyjuk el, egyhelyütt teve csontváza hever. A hegyek viszonylagos magassága csekély, 50, de legföljebb 100 méter.

Egy újabb hágóküszöbnek 1870 méter a tengerszint feletti magassága. Apró kövekből összerakott, nagyobb kúp alakú útmutató kőhalom koronázza. A szoros túlsó oldalán az út ismét minden oldalán alacsony hegyekkel körülvett, kőralakú, arénaszerű völgygé szélesedik ki. Ritkásan hópihék szállingóznak a levegőben, de a nap, bármennyire ritka vendég is ebben az évszakban, időnként végigtekint a halott, vad vidéken. Csípősen hideg az idő és társaságunknak a teherautó poggyászhalma tetején utazó tagjai magukra húzzák bundájukat. A völgy közepén néhány tamariszkusznő. Ming-sui, a tiszta víz, a neve egy helynek, jóllehet sem kút, sem forrás nincsen ott. Ha azonban ás egy kicsit az ember a völgy fenekén, bizonyosan vízre bukkan. Az egyik hegyoldalon kőből épült őrtorony romja áll; szélessége hét, magassága három méter.

Továbbra is a völgy vonulatát követjük, az út egyre keskenyedik s végül annyira összeszűkül, hogy autóink majdnem súrolják a szoros két oldalát. Följutunk egy szintén kőrakással megjelölt hágóküszöbre, 1800 méter magasan a tenger színe fölött. Az innen lejtősen eső völgy alacsony dombok között kanyarog. A dombok lassacskán magasab-

bakká válnak, alakjuk lekerekített, hasonlít a delfinek hátához.

Eddig ritkásan havazott, délutánra azonban alapos hóvihar zúdul ránk süvöltve, nyugati irányból. Egy helyen tamariszkuszokat találunk és tüzelőt gyűjtünk belőlük estére. A kavargó hó szinte pattog az autó védőüvegein, körülöttünk egyszerre fehér lesz a vidék: tökéletes télbe csöppenünk. A hótakaróból itt-ott szürkéssárga gyepcsomók bukkannak elő.

Kanyargós és szűk völgyeken haladunk keresztül és nem látjuk, hogyan alakul előttünk a terep. Ezért, mielőtt folytatnók utunkat, néhány embert előreküldünk, hogy megvizsgálják és földerítsék az utat. A hegység olyan körülöttünk, mintha a hullámozó, viharos tenger hirtelen hegyhátakká, fűrészszélű, meredek sziklagátakká, hegláncokká és ormokká dermedt volna. Körülbelül hatvan kilométernyire lehetünk attól a Hami és An-hszi között húzódó úttól, amelyen két héttel ezelőtt jártunk. Autóink ismét kanyargós, szűk folyosókon, mély völgyeken, lágyabb talajú tágabb medencéken haladnak. Néhol akad némi növényzet is. Egyik-másik domb oldalába valaki a sötét, puha földbe fehér kövekkel, kínai írásjegyekkel bölcs mondasokat rakott ki.

Vége elérjük az útvesztő dombjainak északi határát és megállunk egy forrásnál. Kalauzunk szerint Ma-lien-cs'-üan, vagyis a ló-lótusz forrása a neve. 122-es a száma itteni táborunknak. A legutóbbtól idáig mindössze negyven kilométert tettünk meg és mégis ráment a nap legnagyobb része. Lassú haladásunkat, mint rendesen, most is a járható utak szakadatlan keresése, a néhol lágy, néhol pedig sziklatömbökkel teleszórt terep és a térképezés érdekében szükséges mérések okozták.

Ma-lien-cs'-üan kis nyitott forrásmedence egy eróziós sziklarés torkában. Alig egy méter az átmérője. A forrás alatt mintegy hetven méterrel kút is van, mélysége körülbelül egy méteres és vize mintegy harminc centiméterrel van a föld színe alatt. Valamennyi víztartókat nyolc napra

szánt mennyiséggel megtöltjük belőle. A napközben esett hó hamarosan eltűnt, csak a védettebb barázdákban és sziklarepedésekben maradtak vissza fehér csíkok.

Vitéz kalauzunk őszinte bizalommal értésünkre adja, hogy egymagában nem mer visszatérni Tun-huangba és kéri, hogy továbbra is velünk maradhasson. Miután kérését nem utasítjuk el, egyszerre nagyon is beszédessé válik és bevallja, hogy régebben, több éven keresztül ópiumcsempészéssel foglalkozott. ópiumot mindenkinek szabad kivinnie Szinkiangból Kanszuba, de a kiviteli vám annyira borsos, hogy a kereskedők inkább a csempész-utakat választják a rendes helyett. A tikos ösvényeket a csempészek kitűnően ismerik és valóságos művészetté fejlesztették azt az ügyességet, hogy vizet találjanak a sivatagban. A mi emberünk, Li, Hamiból egy innen nyugatabbra húzódó, délnek vezető csempészúton járt, és a Ma-lien-cs'üantól nyugatra három rosszvízű forrást ismert. Az értékes árut teveháton szokta szállítani, főként télen. Ilyenkor ugyanis az állatokat hólével itathatta.

10°1'-os hideg éjszaka után november 12.-én olyan völgy menetét követjük, amely végre lehetővé tette, hogy északnyugat és nyugat felé kanyarodhassunk. E két irányba ugyanis nem vezet út, de csakhamar egy régi ösvényt keresztezünk. Ez is észak felé húzódik. A talaj közepesen lágy és számtalan vízmosásos barázda szántja keresztbe. A tamariszkuszok és a gyepes tetejű torsok foltokban borítják a földet. Vadállatnak nem látjuk nyomát, azonban annál több teve-, ló-, és ökörtrágyát találunk. Alkalmasint azoknak a szökevényeknek vagy csempészeknek karavánjai hagyták itt, amelyek Hami és Tun-huang között ezt a hátsó, kerülő utat járták. Azoknak a hegyeknek a lábát követjük, amelyekeken tegnap keltünk át, és így a magaslatok most mintegy két kilométernyire vannak tőlünk déli irányban. A hegygerincekről megszámlálhatatlan apró vízmosás-barázda fut le észak felé. Alaposan próbára teszik türelmünket és arra kényszerítenek, hogy szinte csak lépésben haladjunk. Az útvonalunktól délre emelkedő hegyek között kalauzunk tud

egy forrást. A víznek Hung-liu-cs'üan, a tamariszkuszforrás a neve.

Aznapi utunkból alig tettünk meg még húsz kilométert, amikor jobbkéz felől nem messze tőlünk az alacsony dombok között kilenc békésen legelésző tevét pillantottunk meg. Valami Szinkiangba menő kereskedelmi karaván, vagy onnan futó szökevények lehetnek, gondoltuk magunkban és nem álltunk meg. A következő pillanatban mintegy száz méterrel magunk előtt egy embert vettünk észre. Puska volt a kezében. Az autózúgás hangjára — hiszen erre a vidékre becsületes ember eddig még aligha tévedt — hirtelen megállt, meglepetten nézett felénk, majd sarkonfordult és amilyen gyorsan csak bírta a lába, eltűnt az út oldalában.

Délnyugati irányban egy domb tetején őrtorony emelkedik. Mielőtt még odaérnénk, közvetlenül jobbra az úttól hat embert pillantottunk meg. Félig eltakarta őket előlünk egy domb háta, de láttuk, hogy rongyos keleti turk viseletben vannak. Kettőjük lövésre készen tartotta előltöltős mordályát. Minthogy az autókat eltakarja előlük az a kis szakadék, amelyen közeleedtünk, csak akkor látnak meg bennünket, amikor már közvetlenül mellettük vagyunk. S amint megpillantják a személykocsit, nyilván nem tudják, mit tegyenek. Egyikük rohanva elfutott és eltűnt kelet felé a legközelebbi dombok mögött, a másik kettő észak felé menekült. Még a bundájukat is lehányták magukról, hogy könnyebben futhassanak. A többi három még mindig tétovázott, végül a helyén maradt és leguggolt.

Hirtelen megálltunk mellettük és odakiáltottunk nekik:
— Jöjjetek ide, beszélni akarunk veletek!

Vonakodó léptekkel előbb csak a három ott maradt ember jött közelebb a személyautóhoz, majd nemsokára a másik három is megjelent. Az első három közül kettő katonai egyenruhát viselt turk prémesbundája alatt. Nyilván Jollbársz Kán hamii csapatából megszökött harácsoló katonák lehettek.

Hogy turk nyelven szóltam hozzájuk, odagyültek a kocsi ablakához.

— Miféle emberek vagytok? — kérdeztem.

— Vadászok vagyunk, Hamiból.

— Ugyan mire vadásztok errefelé, hiszen itt vadnak nyoma sincs?

— De bizony, sok vadteve van erre. Eddig még nem akadt elénk egy sem, de majd északabbra meg nyugatabbra cserkészünk utánuk. A húsukért löjjük őket. De rókára is vadászunk a prémjéért.

Az egyik ember eltávozott és nemsokára két rókabundával jött vissza. Elémtartotta őket.

— Hányan vagytok és mekkora a karavánotok?

— Tizenegyen vagyunk, tizenegy tevénk meg tizenhárom szamarunk van.

— Hol vannak a társaitok?

— Három nyugat felé ment tevenyomot keresni, a többi meg itt van a közelben, arra észak felé.

— Hol a táborotok?

— Itt, a Taotao-sui forrásnál.

— Melyik úton jöttetek Hamiból?

— A Tao-sui, a Ku-si meg az Ottun-csösza források mellett.

Megkérdeztük tőlük, milyen messzire juthatunk nyugat felé autóinkkal. Azt felelték, hogy csak mintegy rövid napi járásnyira ismerik arrafelé a vidéket, de az út végesvégig hegyes-völgyes és kocsival nehezen járható. A Taotao-suihoz tegnap este érkeztek és az a szándékuk, hogy ha vadászatuk nem jár eredménnyel, visszatérnek Hamiba. Váratlan fölbukkanásunk itt az istenhátamögötti kősvatagban nagyon meglepte őket és nem tudták eltitkolni idegeségüket. Nyilván nem volt túlságosan tiszta a lelkiismeretük és valószínűleg attól féltek, hogy éppen őket keressük. Egyikük, magastermetű, erős turk legény, óvatosan megkérdezte, hogy hová szándékozunk. Az igazsághoz híven azt feleltem, hogy Korla fele új út van épülőben és mi e miatt a terepet vizsgáljuk. Szavaim nem voltak rá különösebb hatással, bizonyára azt hitte, hogy magyarázatommal csak valódi szándékainkat akartam elleplezni.

Mintegy félóra hosszáig beszélgettünk a hamii «vadászokkal». Ezalatt Yew lekapta őket a fényképezőgépevel. Azután kölcsönös bizalmatlansággal és gyanakvással egymás iránt elváltunk. Mi rablóbandának tartottuk őket, ők pedig minket az üldöző törvény szolgáinak. Zsombikos, fárasztó, sekély vízmosás-barázdákkal megszaggatott pusztán haladtunk tovább nyugat felé. A domb tetején álló őrtorony mintegy két kilométernyi távolságra tőlünk, balkez felől, déli irányban marad el mögöttünk. Itt valami régi útra kerültünk rá. Csak afféle szélesebb gyalogösvény. Elhaladunk egy nagyobb, de már széteső kőrakás mellett is. Jobbkéz felől kis ház romjai látszanak, de lehet, hogy valami ősrégi őrtorony romjai a közeli, megsárgult náddal benőtt, négy fával szerénykedő kis terepmélyedés szélén. Az út lassan lejt nyugat felé. 122-es számú táborunk óta mintegy kétszáz méterrel kerültünk közelebb a tengerszinthez. A talaj terméketlen, közepesen kemény, az autókerekék nyomai élesrajzú vonalként húzódnak utánunk. Ha valaki üldözne bennünket, nem nagy fáradságába kerülne ránk találnia! A völgy szélessége 500 és 1000 méter között váltakozik.

Egy helyütt mintegy 200 méter átmérőjű köralakú foltban sok halott tamariszkuszt találunk. Mindegyik bokor szokás szerint a maga kúpja tetején ül. Bőségesen találunk itt tüzelőt. A Taotao-sui melletti őrtornyot, amelynek közelében a vadászok bandáját megleptük, még mindig látjuk. Minthogy messzeterjedő vidék fölött uralkodik, a régi időkben kitűnő útjelző lehetett. A régi ösvény is megvan még, már kissé elmosódott, de szemelláthatóan belemélyed a talajba. Kétízben is látunk friss patkónyomokat. Magasan a pusztaság fölött egy sas kering. Ez volt két nap óta az állati élet első jele.

45 kilométeres napi út után egy alig egy méter magas kőrakás közelében vertünk tábort. Még ha nem ez volna is a célunk, akkor is megállapíthatnók egy régi út vonalát. Az ösvényt valószínűleg tevék taposták. Olyan helyeken, ahol a völgy összeszűkül, a talaj pedig kemény, és ahol a

környező terep alakulata következtében nem képződhetnek vízmosásos barázdák, az efféle, megszámlálhatatlan tevé patája alatt kikopott ösvény hosszú-hosszú ideig megmarad a földön. Az is meglehetősen bizonyos, hogy sem az őrtornyokat, sem a romokban heverő kőházat, sem pedig a kiemelkedőbb dombok csúcsára emelt útjelző kőrakásokat nem a közelmúltban építették. Kétségtelen, hogy ez a hegyvidék kétezer évvel ezelőtt éppen ilyen kihalt, kopár és tépett arculatú volt, mint manapság. Az út, az útjelzők és tornyok talán annak az ősi időnek maradványai, amikor Lou-lan virágzása tetőfokán állott és a selymet szállító karavánok — vagy legalábbis nagyrészüik — Kínából jövet szívesebben választották a forró nyár idején a magasabban fekvő, hűvösebb levegőjű hegyvidéken keresztül húzódó utat, mint a homokos sivatag soha nem enyhülő, gyilkosan fojtogató hőségét. Azonkívül itt a hegyek között gyakrabban bukkanhattak forrásokra és kutakra. Ha a víz néhol talán sós is, a tevék mégis megisszák. Ezzel szemben nagyon valószínű, hogy ezen az úton, amerre most mi haladtunk, kocsival még nem igen jártak.

123-as számú táborunktól számításunk szerint, már legföljebb 400 kilométer távolságra lehetett Altmis-bulak és mintegy 150 kilométernyire az az észak felé vezető út, amelyen én 1901-ben jártam.

Amikor táborunkat éjszakára rendbehoztuk, odajött hozzám Li, a kalauzunk és még mindig kissé izgatottan elmondta, hogy az a tizenegy keleti turk, akit ma a völgyben megleptünk, egy ismert rablóbandához tartozik. Egy ízben, amikor csempészkaravánjával áthaladt a Pei-san hegységen, őt magát is megtámadta és kifosztotta ez az útonálló banda. Kettőt a banda tagjai közül, miközben én beszélgettem velük, megismert, az egyik pedig ráismert Lire, mert elfordította az arcát, amikor a pillantásuk találkozott. Li határozottan meg volt győződve, hogy mind a tizenegy tevét egy vagy több karavántól rabolták el és valószínűleg a rablott holmit is ott őrzik valahol a barlangjukban a hegyek között, talán éppen a Taotao-sui-nál.

Li saját tapasztalásából tudta, hogyan szokta a banda megrohanni az utasokat. Valahol lesben állnak, s az arra haladó karavánt hirtelen rohammal megállítják. Szokás szerint valami illeték megfizetését követelik, mert azt állítják, hogy a szinkiangi vámhatóság emberei. Miután meggyőződtek róla, hogy a karavánosoknak nincsen fegyverük, nekik pedig, mint láttuk, puskájuk van, egyetlen szóval sem emlegetik többet azt a bizonyos illetéket, hanem mindent elrabolnak. Az értéktárgyak után elszedik a tevéket is, azután ráijesztenek a karavánosokra, hogy tűnjenek el. Li azon a véleményen volt, hogy a mi rablóbandánk ma éjszaka nem mer a Taotao-sui mellett maradni, hanem sietősen fölszedelődzködik és elhordja az irháját, mert attól fél, hogy bennünket megakasztanak a terep nehézségei. Ha pedig megfordulunk és visszatérünk hozzájuk, akkor könnyen pokollá tehetjük a leleplezett gonosztevők életét.

A Gasun-góbi homokdűnái.

Mintegy 1100 méternyi távolságban déli irányban 123-as számú táborunktól forrás bugyog. Kalauzunk szerint Lo-t'o-csing, vagyis a teve-kút a neve.

November 13.-án reggel Kung elment a forráshoz és ott a rablóbanda egyik tagjával találkozott. Az útonálló elmondta, hogy két szamaruk megszökött és most ő meg még két ember keresi őket. Az este hallották az autózúgást és ezért az éj leple alatt odalopakodtak táborunk közelébe. Véleménye szerint nyugat felé tíznapi járásnyira találunk először vizet.

A kút, helyesebben forrás vize, öt kis szivárgó nyílásból gyűlt össze. Az íze enyhén sós volt, de szükség esetén iható. A forrás közelében található jégtömbök megolvadó vize viszont teljesen édes. A Lo-t'o-csing számunkra fontos fordulópont. A hőmérséklet az éjszaka mínusz $12\cdot 1^{\circ}$ volt.

Ragyogóan tiszta levegő, szikrázó nap és síri némaság! Csakhamar eltűnünk a dombok között. Egyik magas domb csúcsán három rabló les ránk, hogy kikémlelje szándékunkat. A tájék képe folytonosan változik. Hol keskeny völgyecsékén haladunk keresztül lekerekített dombok között, hol pedig kisebb füves pusztákon, zombikok és tamariszkusz-cserjék között. Az öregebb bokrok mind halottak, rőzséjük kitűnő tüzelőt ad, a fiatalabb nemzedék azonban még élő. Magunk előtt két lovast pillantunk meg. Amikor észrevesznek bennünket, sietősen eltűnnek déli irányban. Úgy látszik, hogy mindenfelől homályos szándékú csavargók követik nyomainkat.

A talaj lágú és a teherautó igen gyakran kátyuba

ragad. Ilyenkor előkerül az ásó és működik a kötélszőnyeg. Hogy szilárdabb talajt keressünk, a kissé nyíltabb vidéken elfordulunk északnyugat felé. Mindenütt látunk vadteve-trágyát, és vadszamarak meg antilópok friss nyomait. A vadállatok jól ismerik valamennyi nyitott forrást, a Lo-t'o-csing körül is rengeteg nyomukat láttuk.

Utunk iránya ismét nyugat felé fordul. Északon teljesen nyílt és lapos a vidék, déli irányban nagyon messze alacsony dombokat látunk. Hol süppedős, terméketlen talajon haladunk, fínom, szürkeshínű murvarétegen, hol pedig sárga agyagfoltokon. Az agyagot az esővíz mosta le ide, most kemény, csillogón síma, akár a királyi palota parkettje.

Délután mintegy három méter magas eróziós tereplépcsők között húzódó széles vízlevezető barázdába jutunk. Több órán keresztül ezt az áldott medret követjük és abban reménykedünk, hogy még sokáig kitart alattunk. Alig észrevehetően lejt nyugat-délnyugat felé, talaja kemény és egyenletes. Nem nagy távolságra a medertől ismét néhány alacsony domb emelkedik.

A teherautó megáll, Szerát leugrik a vezetőülésről. Puska van a kezében. Jobbra tőlünk magános vadteve poroszkál. Hirtelen megtorpan, fölkapja a fejét, egy pillanattal mozdulatlanul áll, mint a szobor, azután sebesen nekiiramodik észak felé és eltűnik, mint a felhő földönfutó árnyéka. Örülök, hogy nem dördült el a gyilkos lövés és a sivatag királya megszabadult.

Délután 5 óraker már erősen alkonyodik és az iránytűs mérésekhez zseblámpáinkat használjuk jelzőpontokul. Rövid idő múlva, a mai napon megtett hatvan kilométeres út után megállunk és táborot készítünk. A nehéz terep az első napok alatt alaposan megdézsmálta benzinkészletünket. Egy gallon alig elegendő két angol mérföldre. 124-es számú táborunknál 35 gallont elásunk a földbe, hogy legyen tartalékunk visszatérésünkkel és így 135 gallont viszünk magunkkal. Az a tervünk, hogy még mintegy 140 angol mérföldön — 230 kilométeren — valamely

alkalmas helyig együttmaradunk. Ott azután hátrahagyjuk a teherautót és az utolsó 100 kilométert az Altmis-bulakig csak a kis autóval tesszük meg.

November 14.-én a tegnapi pompás barázdában folytatjuk utunkat. A feneke azonban az első 10 kilométer után kissé összeszűkül, talaja lágyabbá válik és a barázda most már kanyargósan halad rózsaszínű, itt-ott fekete foltokkal tarkított, alacsony dombok között nyugat-délnyugat felé. A hegyek színe néhol vöröses árnyalatokban játszik, s néhol fehér kvarcit-telepet hagyunk el magunk mögött.

A nagy vízlevezető barázda egyre elmosódottabbá válik és végül nyílt terepbe torkollik. Az élen a teherautó halad. Szerát ugyanis kitűnő vezető és bámulatos érzékkel tudja megítélni a talaj várható nehézségeit. Autója néha eltűnik szemünk elől — ilyenkor valami terepmélyedés fenekén jár. Ha sokáig látjuk, akkor nyugodtan követhetjük, mert bizonyos, hogy a talaj jól járható. Ha hirtelen megáll, akkor tudjuk, hogy valami süppedős helyen kátyuba ragadt. Ezért mi, akik a kis személykocsiban ülünk, állandóan feszült hangulatban vagyunk. A sok kristályos kőzet, porfir, gnejsz meg gránit, némely helyen meztelen sziklaként tömör tömböket alkot. Barázdánk a lekopott szélű lépcsőzetes dombok között még mindig eléggé határozott. Szélessége egy és kétszáz méter között váltakozik. Egyébként köröskörül ritkás fúvel benőtt hullámos puszta terül el, csak délnyugati irányban látszik nagy messzeségben egy alacsony hegylánc vonala. Utunk iránya nyugati. Arrafelé a terep szinte észrevétlenül lejt.

Délután félnégyre már majdnem hatvan kilométert tettünk meg. Ekkor a jótékony barázda hirtelen véget ért, jobban mondva alacsony, lapos futóhomok-halmokban vész el. A teherautó kátyuba ragadt és sehogyan sem tud kiszabadulni. A poggyászhalom tetejéről távcsővel körülméleljük a vidéket. Mindenütt homok, homok, csak homok. Futóhomok-halmok valóságos tengere nyugatra, északnyugatra és északra. A homoktengeren a kis személy-

autó megy előre, mint valami révkalauz-csónak és járható utat keres a nehezebb kocsi számára. Csakhogy errefelé nincsen járható út. Megfordulunk tehát és vagy 15 kilométert visszamegyünk kelet felé. Tábort verünk. Holnap majd erről a pontról indulunk kutató útra. Nyugat felé törő haladásunkat megakasztotta a földkerekség egyik legkihaltabb sivataga, a Gasun-góbi.

Az este tiszta, a csillagok szikrázva ragyognak az égen. Életnek semerre semmi nyoma. Nem látunk állatnyomokat és talán az egész környék minden növényzete az a néhány száraz gyepes zombék, amely ott szomorkodik a sátor körül. Köröskörül a sivatag őrzi titkait.

November 15.-én megpróbálkoztunk először északnak, azután délnek, de útkeresésünk nem járt eredménnyel. Az eddig dícsért és áldott kényelmes barázda csalókanak bizonyult és a Gasun-góbi felé megtett hiábavaló utunk megfosztott bennünket benzinkészletünk jelentékeny részétől.

Látunk hat vadtevét, de nem bántjuk őket. Kétízben is elhaladunk apró, kiszáradt sós tavak mellett, fehérek, mint a hó. Több ízben látjuk a vadtevék ösvényeit. Olyan forrásokhoz vezetnek, amelyeket csak a sivatag e kóborló hajói ismernek. Szerves életnek semerre sincs nyoma.

Saját korábbi keréknyomunkon térünk vissza. Vajjon át mernek-e vágni a vadtevék ezeken a talajba mélyen bevágódó, számukra rejtélyes barázdákon? Hiszen sosem látott, új, ismeretlen nyomok ezek embertől eddig meg nem zavart hazájukban. Bizonyára ismernek minden követ, minden dombot, a magaslatokról lefutó minden vízlevezető barázdát, de autónyomot eddig még sohasem láttak. Vajjon mit jelenthetnek ezek a nyomok? Csapdába vezetnek, ismeretlen ellenség fogóba akarja csalogatni őket, amint sósvízű forrásaik felé tartanak?

Tovább haladunk vissza kelet felé saját nyomunkon. Az a tervünk, hogy a déli határlánc alatt kíséreljük meg újra az előretörést nyugat felé. 124-es táborunk helyén ismét kiástuk az elrejtett benzines hordókat. Azután a Lo-t'o-csing-ig még hátralévő útdarabot szürkületben,

majd sötétben tesszük meg. Most gyorsabban haladunk, mert nem vesztegetjük időnkét a térképezéshez szükséges iránytűs mérésekre.

A hőmérséklet csökken, az éjszaka legalacsonyabb értéke mínusz $13\cdot7^{\circ}$ volt. Közeledik már a tél.

Egy napra való élelemmel Yew meg én a kis autón elhagyjuk a Lo-t'o-csing forrását és kútját, ahol most 126-os számú táborunk áll és nekivágunk a hegyeknek, déli irányban. Világos utat követünk egy dombláncon keresztül. Mindenütt útjelző kőrakások igazítanak nyomra, majd átvágunk egy keletről-nyugat felé futó hosszú völgyön. Ezután alacsony terepküszöbök és vízmosások következnek. A terep nagyon szaggatott. Minden kimagaslóbb domb tetején kőrakások emelkednek. Megtaláljuk a rablóbanda két lovas tagjának nyomait. Menekülő antilópcsordát látunk. A vadtevék és vadszamarak csapásai mind nyugati irányban húzódnak. Bizonyára valami nyílt forrás lehet arrafelé.

Azonban a teljesen kopár síkon elveszítjük a régi utat. Keressük és csakhamar egy útjelző kőrakás irányításával szűk, köves völgybe jutunk. Déli és délkeleti irányba vezet, egy 1850 méter magas hágóhoz. A hegyszoros vörös gránitból és fekete porfirból álló hegytarajt tör keresztül. A völgy azonban tovább nem járható. Visszafordulunk és a síkságon át késő estére ismét visszajutunk a Lo-t'o-csinghez.

Igy tehát ez a második kitörési kísérletünk is eredménytelenül végződött. A meredek sziklafalak között húzódó szűk völgyeken még a kis autó sem fért keresztül, annál kevésbé a teherautó. Táborunkban alaposan megvizsgáltuk már eddig megtett útvonalaink során rajzolt térképeinket és megállapítottuk a Lo-t'o-csing távolságát Altmisbulaktól és An-hszitól. A Pei-san nyugati részének térképlapjai, sajnos, fehérek és üresek voltak, csak egyetlen vonal húzódott végig rajtuk, az én 1901-ben tett utam. Ezért elhatároztuk, hogy Yew a teherautóval másnap visszamegy An-hsziba. A távolság idáig 195 kilométer, jelentékeny darab ezen a nehézterepű, úttalan vidéken. Yew magával

viszi Effét, Szerátot meg Liu-Csiát, egyik inasunkat, továbbá az immár elbocsátott kalauzt, Lit. An-hsziban 600 gallon benzint vesznek és Georg majd a másik teherautón elhozza hozzánk. Azonkívül élelmiszerkészletünket is ki kell egészíteni néhány birkával, elegendő tojással, kenyérrrel, cukorral és sok más egyébbel.

Bizony, ha az ember ismeretlen földön utazik, ahol nincsenek raktárak, sok élelmet, vizet, benzint és motorolajat kell magával vinnie. Mindezen kívül még valamire szüksége van, mert a nélkül minden készlete értéktelen — türelemre, igazi angyali türelemre!

Yew és társai november 17.-én reggel elváltak tőlünk, hogy egyenesen kelet felé tartva elérjék a Hami és An-hszi között húzódó nagy országút mentén fekvő Hung-liu-juan-forrást és falut, hogy azután onnan délkeleti irányban An-hsziba jussanak. Miután autójuk motorjának zúgása elhalt a messzeségben, nekünk, akik ott maradtunk a Lo-t'o-csing mellett, hogy visszatértüket megvárjuk, igazán nagy szükségünk volt minden türelmünkre.

Kung, Csen meg én, szokás szerint együtt laktunk sátrunkban, Csia Kvei, Gyomtya meg Li, az inas, a konyhasátorban. Yew-nak öt napot adtam az útra. Tehát november 21.-én estére vissza kell érkeznie Georggal meg a 600 gallon benzinnel azon a teherautón, amelyet egymás között Edselnek neveztünk. Postát meg táviratokat is küldtünk a kínai mérnökkel, hogy An-hsziban feladja és vártuk, hogy sok újságot hoz magával a külvilágból. Ki tudja, mi minden történhetett távollétünk alatt?! Azóta talán vár már bennünket a kormány rendelete, hogy haladéktalanul térjünk vissza Nankingba s ezért a Lop-medencébe vezető út, amelyet kerestünk, továbbra is földérintetlen és ismeretlen marad.

Kunggal és Csennel együtt behúzódtam sátrunkba. Kis tábori kályhánkban, a benzineshordóban, vidáman ropogott és pattogott a tűz. Szokásunk szerint a térképeket tanulmányozzuk és a távolságokat számítgatjuk. Azután betelepízem a személykocsiba. Ott szoktam írni meg olvasni.

Körülvesz a sivatag ünnepélyes csendje és csodálatos némasága. Gyenge déli szél lobogtatja az autón a kis svéd és kínai zászlócskákat. Pattogásuk az egyetlen hang a nagy csöndességben. Köröskörül mindenütt *terra incognita*; erre még nem járt európai ember. Csak nyugat felé húzódik a mi saját nyomunk 110 kilométerre, odáig, ahol a Gasun-góbi homoktengere megállást parancsolt. A homok ezúttal legyőzött bennünket, tehát most délebbre más helyen kell próbálkoznunk és ennek a kísérletnek sikerülnie kell. Keresztül kell haladnunk Közép-Ázsia térképének egyik utolsó fehér foltján. Előttünk még senki sem járt arra, hiszen még a rablóbandák sem kóborolnak el a Lo-t'o-csingon túl. Nyugaton a látóhatáron egyenes vonal húzódik a dombok között, mintha csak hívogató kitárt kapu volna az ismeretlen föld felé. Attól a ponttól, ahol meg kellett fordulnunk, már csak ötven kilométer lett volna hátra az én 1901-ben megtett utam vonaláig, az egyetlen vonalig, amely átszeli a térkép fehér foltját.

A hőmérséklet egész nap a fagyponthoz maradt és amint a nap lemegy, erős hideggel köszönt be az este. Már nyolc órakor mínusz 11.5° a hőmérséklet és a november 18.-ára virradó éjszakán a hőmérő mínusz 17.4° -ot mutat. Másnap kristálytisza az égbolt, csak valahol messze délen lebegnek fátyolszerű, könnyű, fehér felhők a dombok fölött. Táborunk a földkerekség legelhagyottabb, legkihaltabb hatalmas területének közepén áll.

November 19.-én reggel elhatározzuk, hogy Gyomtya sofförködésével Csen meg Kung földérítő útra indul a személykocsin s ha lehet, járható utat keres azokon a déli dombokon keresztül, amerre mi három nappal ezelőtt hiába igyekeztünk keresztülválni.

Csak hárman maradtunk most a táborban, Csia Kvei, Li meg én. Az expedíció szétszéledt a világ minden tája felé. Georg két szolgálkával An-hsziban, Yew, Effe, Szerát meg Liu-Csia úton An-hsz felé, Kung, Csen és Gyomtya valahol délen földérítő úton és mi hárman itt a Lo-t'o-csing kútjánál.

Félegykor Csia Kvei meg Li néhány benzineshordót

szedett a hátára és lement a kúthoz vízért. Embereink egy mélyebb gödörben már előbb új kutat ástak. Így tehát egyedül maradtam a táborban, mint a kisujjam. Még Tagil kutyánk sem volt velem. Még Urumsiban bajt szimatolt és megszökött tőlünk. Igazi síri csönd uralkodott az elhagyott tábor fölött, csak a szél susogott halkán. Élnek semmi nyoma, még madár sem szállt a levegőben.

Valamivel egy óra után a közeli dombok mögött megbúvó kút irányából három puskalövés dörrenését hallottam. «A rablók! — futott át agyamon — kiszimatolták, hogy néhányan a mieink közül elrobogtak kelet felé a teherautón. Kémeik bizonyára azt is megfigyelték, hogy az itt maradtak közül is néhányan elmentek dél felé a kis személyautón. Most azután kilesték, hogy a három itt maradt közül is kettő elhagyta a táborot. Ezt a kettőt most meglepték a kútnál, hogy az utolsót is hatalmukba kerítsék a sátorral együtt.»

Előkaptam pisztolyomat és fölsiettem a legközelebbi dombra, hogy körülméleljek távcsöveimmel. Sem nem láttam, sem nem hallottam semmi gyanúsat, ezért visszamentem a sátorba és folytattam munkámat. Jó félóra mulva megjött a két fiú a vízzel. Ők lövöldöztek egy vadszamárra, de nem találták el.

Nem sokkal ezután visszatért a kis autó is Kunggal, Csennel meg Gyomtyával. Jól járható terepen délnyugati irányban nyolcvan kilométert tettek meg. Elfogyasztottak négy és fél gallon benzint, de felelősséget vállaltak azért, hogy az az út, amelyet földerítettek, a teherautó számára is alkalmas.

November 21.-e volt az ötödik és utolsó napja annak az időnek, amelyet Yew rendelkezésére bocsátottam. De már elmúlt majdnem az egész nap és Yewnek még nem volt se híre, se hamva. Vajjon mit tegyünk, ha nem térhet vissza? Mert ha még néhány napig késik, akkor bizonyára történt vele valami. Talán a hatóságok tartják vissza An-hsziban, bár Georg a két szolgálival meg az Edsellel, véleményem szerint, elegendő volt túsznak valamennyiünkért. Az an-

hszii polgármester meg tun-huangi kollégája is mindenáron erősködött, hogy háromfőnyi katonai védőkíséretet vigyünk magunkkal, mi azonban makacsul elhárítottuk magunktól ezt a megtiszteltetést. Arra hivatkoztunk, hogy autóink máris annyira túl vannak terhelve, hogy többet nem bírnak el. Most már huszadik napja vagyunk távol és senki sem tudja, miben mesterkedünk. Ha Yewt, Effét meg Szerátot nem engedik vissza hozzánk, akkor az expedíció többi része is kénytelen lesz visszatérni An-hsziba.

A nyugati égbolton telt, izzóvörös szín parázslott s keleten ezüstfehéren kelt föl párás ágyából a teli Hold. Az egyik oldalon a lángolón meleg színek, a másikon pedig a hideg és néma, ezüstös ragyogás mesésen gazdag, lenyűgöző pompájában az ember megbékél a sivatag szegénységével. De nyugaton csakhamar sápadozni kezd a lángoló vörös égbolt, mintha éjjeli futótűz volna kihunyóban valami végtelenbe vesző füves pusztán és a Hold egyedül ragadja magához az uralmat a széltől, víztől megtépázott dombok fölött.

Beszélgelve üldögélünk a sátorban. Éppen lámpát akarunk gyujtani, amikor Csen fölkiált: «Motorzúgás!» és kisiet. Valamennyien fölhágnak utána a kilátódombra. Csakugyan, ott jön! Hanem ez csak teherautó! Rossz jel! Georgnak is meg kellett volna jönnie az Edsellel. Yew talán azt a hírt hozza, hogy valamennyiünknek, valószínűleg a nankingi kormány rendeletére, vissza kell térnünk An-hsziba.

Az utasok sorra leugráltak a kocsiról. Yew, Effe, Szerát, Szan Va-ce, meg a mongol Csokdung. A Lo-t'o-csing kútjánál tehát expedíciónk most tizenegy főből áll. Csak Georg és Liu Csia hiányzik.

— Mi ujság An-hsziban? — kérdezem Yew-t.

— Minden a legnagyobb rendben van.

— Hol van Georg

— Georg nem akarta kockára tenni az autót a sötétben. Elhagytuk és előre jöttünk, de holnap reggel ő is megérkezik.

Bevonultunk a sátorba. Yew úgy szórta magából az

ujságokat, mint valami géppuska. Szinkiangban megint háború tört ki. Kelet-Turkisztán föllázadt Seng Si-cai ellen. Ezek szerint mi az utolsó pillanatban menekültünk el a baj elől. Ha csak egy nappal tovább maradtunk volna, akkor esetleg ismét kiszámíthatatlanul hosszú ideig ott rekedtünk volna. Ma Csung-jinről, a Nagy Lóról, semmit sem tudtak, de az a hír járt felőle, hogy Kotánban tartózkodik. Ugyancsak a hírek szerint két hadosztályra való tungán katona van úton nyugat felé, An-hszi és Szinkiang ellen. Könnyen megtörténhetik, hogy találkozunk velük a Selyemúton. Ha ezt méri ránk a sors, akkor most negyedízben, de alkalmasint végképen elvesztjük autóinkat. Legfőbb főnökünk, Kou Meng-jü nankingi vasútügyi miniszter, rádió útján engedélyt adott arra, hogy terveinket végrehajtsuk.

A sok hír hatása alatt a hangulat igen emelkedett volt a sátorban. Ezernyi kérdés és felelet röpködött keresztül-kasul. Yew kimeríthetetlen ujságforrás volt. Sok mindenfelét megtudtunk a külvilágról. Egész napunk tanácskozásokkal és tervek kovácsolásával telt el.

Este kilenc óra tájban hatalmas, robbanásszerű dőrejre riadtunk föl. A hang mintegy két kilométer távolságról jöhetett. Vajjon mi történt? Georgot támadták meg, vagy a benzinje robbant föl, vagy csak egyszerűen sziklaomlás történt valahol? Effe azt tanácsolta, hogy pisztolyainkat és puskáinkat tartsuk a kezünk ügyében. De a nagy dőrej után nem következett további gyanús hang és az éjszaka órái nyugodtan múltak el egymásután. A környéken, különösen autóink keréknyomainak közelében emberek és lovak nyomait láttuk. Yew, Effe meg Szerát An-hsziban hallotta, hogy az a rablóbanda, amellyel a Taotao-suinál összeakadtunk, sok utast meggyilkolt és sok karavánt kifosztott.

Elmúlt egész november 22.-e, elmúlt utána az éjszaka is, de Georg nem adott magáról életjelt. Minthogy 23.-án délelőtt sem mutatkozott, bizonyosra vettük, hogy valami történt vele. Visszatartották az utolsó pillanatban, vagy

tengelytörés akasztotta meg útközben? Hiszen már egy egész napot és éjjelt késett. Elhatároztam, hogy Yew, Effe és Gyomtya kíséretében magam indulok földérítő útra. A kis autót útrakész állapotba helyezték. Csak bundát meg némi élelmiszert vittünk magunkkal.

11 óra 20 perckor indulunk útnak. Most, hogy a térkép-rajzolással járó mérések nem késleltetnek, gyorsan haladunk és korábbi autónyomainkon egy-kettőre eljutunk a Taotao-sui melletti «rablókút»-hoz. Ezúttal senki sem tartózkodik a forrás közelében. Rövid időre megállunk, hogy vizet merítsünk a hűtő számára. Az eddigi víz ugyanis fölforr, mert a szél a hátunkba fújt. Két órával később már a Ma-lien-cs'üan forrásnál vagyunk — a kút nevét elbocsátott kalauzunktól tudtuk meg. Taotao-suinál erősen össze-zúzott gránitos gnejsz, Ma-lein-cs'ünnál pedig durva, sárgás-fehér márvány van nagy tömegekben. Csao-pi-csing egy kútnak meg egy nádassal és sűrű cserjéssel körülvett nyílt forrásnak a neve. Innen kezdve négy méter mély, száraz folyómedret követünk, áthaladunk számtalan víz-levezető barázdán, azután egy olyan síkságon, ahol a tamariszkusz már szinte valóságos kis erdőt alkot.

A Nap vérvörösén megy le és a földgolyó árnyéka, tisztán kirajzolódva a keleti látóhatárra, egyre emelkedik. Csakhamar megsűrűsödött a sötétség. A Hami és An-hszi között húzódó úton alig lehattünk tíz kilométernyire a Ta-cs'üan forrástól, amikor Effe hirtelen meglassította a kocsí sebességét és így szólt: «Két ember!» Csakugyan. De nem rablók voltak, mert a homályban csakhamar fölfedeztük az Edsel sötét tömegét is.

Két óra hosszúig pihenünk Geognál és Liu Csiánál. A két legény már éppen meg akart bolondulni mérgeiben, hogy a motorban néhány csapágy áttüzesedett és megbicsakolta magát. A baj 21.-én reggel történt. Tehát már harmadik napja itt rostokoltak és élelmiszerkészletüknek teljesen a végére jártak. A hibát a Szerát autóján levő szerszámok nélkül nem lehet kijavítani. Ha Georg elkísérte volna Szerátot és Yew-t november 20.-i éjszakai útjára,

amikor azok ketten An-hszit elhagyták, akkor a motorhibát egy-kettőre ki lehetett volna küszöbölni. Most azután, minthogy nem akaródzott neki sötét éjszaka autót vezetni, itt ragadt segítség nélkül és el volt vágva a szerszámos autótól, meg a mi táborunktól egyaránt. Már éppen azon gondolkozott, hogy Liu Csiát elküldi hozzánk. A kilencvenkilométeres távolságot a fiatal kínai, félig futva, tizenöt óra alatt megtehetette volna.

Két óra múlva átadtuk csekély élelmiszerkészletünket Georgnak és ugyanazon az úton, amerre jötünk, vissza-indultunk, hogy a Lo-t'o-csing melletti táborból megküldjük Georgnak a szükséges segítséget. Fáztunk az autóban. Már este 8-kor mínusz 9° volt a hőmérséklet, az éjszaka folyamán mért legalacsonyabb hőmérséklet pedig mínusz 16.3° .

Egy percre megálltunk a Ma-lien-cs'üannál, hogy vizet merítsünk. A közeli cserjésből néhány ember beszélgetését hallottuk. Kerestük őket a hold fényénél, de úgy eltűntek, mint az árnyék.

Folytatjuk útunkat. Az autó lámpái égnek. Az éles fényben a tamariszkuszok úgy bukkannak elő a sötétből, mint fölfelé nyujtott karral közeledő fehér kísértetek és szellemek. Effe hirtelen megjegyzi, hogy az előttünk emelkedő kis domb tetején egy ember feje látszik, de kiderült, hogy csak útjelző kőrakás.

Már elmúlt éjfél után egy óra is, amikor tizenkétórás kocsikázás után visszaértünk a Lo-to-csing mellett álló sátrainkhoz. Valamennyien olyan mélyen aludtak, hogy csak az autó szirénájával tudtuk talpraugrasztani őket. Késői vacsoránk után hosszú tanácskozásokkal telt el az idő. Hajnali négy óráig virrasztottunk. Odakünn farkasordító hideg ólálkodott.

A vadtevék hazáján keresztül.

November 24.-én mindkét autó elindult arra a helyre, ahol Georg «hajótörést» szenvedett. Az elől haladó teherautót Szerát meg Csokdung vezette, a személyautón pedig Yew, Effe és Gyomtya ült. Mi ottmaradtunk a Lo-t'o-csing mellett, és megadással készültünk az újabb türelempróbáló várakozásra.

Mínusz 18°-os éjszaka után november 25.-e ragyogó tiszta reggelrel virradt, de a kék eget délutánra fátyolszerű felhők vonták be.

Este hat órakor valamelyikünk nagyot kiáltott a konyhasátorban :

— Lámpafény kelet felől!

Szerát érkezett meg Csokdungal. 230 gallon benzint hoztak magukkal az Edselről. Magunknak 270 gallonunk volt a táborban. Yew és Effe csak egy rövid óráig maradt Georggal, azután folytatta útját An-hszi felé. Szerát és Gyomtya segédkeztek Georgnak a motor megjavításában, Gyomtya azután rendelkezésem szerint visszatért An-hsziba, hogy ott várja be megérkezésünket.

26.-án Kung fontos földerítő útra indult. Magával vitte Szerátot, Szan Va-cét és Csokdungot. Útikészletül fölrakta benzinünk felét, négy hordó édesvizet, azonkívül hat hordó sósvizet az autók hűtői számára. A sátoron meg a hálózsákokon kívül két hétre elegendő élelmiszert vitt magával. Számításunk szerint öt napig lesz távol. A táborban négyen maradunk, Csen, én, Csia Kvei és Li. A két kínai esténként egy hordóban sós kútvizet tett ki. Reggel azután leszedték róla a jeget; teához meg leveshez azt használtuk.

A november 27.-ére virradó éjszakán mínusz 23·8°-ot mértünk. A csontig ható nyugati szélben nem sokáig maradhat az ember a szabad ég alatt, mert ujjai csakhamar meggémberednek, teste-lelke átfagy és vágyódik vissza a meleget árasztó kályha mellé. A Lo-t'o-csing mellett töltött hosszú idő alatt legalább egy hasznos dolgot végeztünk: meglehetősen pontosan megállapítottuk ennek a helynek a tengerszint fölötti magasságát: 1350 méteresnek találtuk. Az Altmis-bulaknál, 33 évvel ezelőtt, 1033 métert mértem. A terep ezek szerint nagyjából nyugat felé lassú lejtést mutat.

Bőségesen akad tennivaló. Csen egyetlen percig sem tétlenkedik, hol eddigi megfigyeléseit számítja át, hol meteorológiai megfigyeléseket végez, hol pedig az útunk vonalát fel-tüntető térképet rajzolja. Jómagam naplómba jegyezgetek.

November 28.-án reggel félhatkor autóberregés zaja ébresztett föl. Fölkeltettem Csent. Gyertyát gyujtottunk. Csakhamar belépett a sátorba Yew, majd nem sokkal utána Effe. Az utóbbi csak a vizet engedte ki a hűtőből. Mialatt Csia Kvei teát meg valami harapnivalót készített az utasok számára, Li begyujtott a kályhába, Yew azután ismét arról számolt be, hogy An-hsziban minden csöndes és nyugodt. Néhány áldott táviratot kaptam hazulról, Svédországból.

Georg számára bizonyára nagy csalódás volt, hogy ezúttal sem jöhetett velünk kopár hegyeink közé. De azóta, hogy az Edsel motorja november 21.-én csúnyán megréfált bennünket, nagyon óvatosak voltunk. Általánosságban azt a tapasztalatot szereztük, hogy Fordék 1933. évi négyhengeres teherautói sokkal jobban megbírják a közép-ázsiai gyilkos terepet, mint az 1934-es modellű, nyolc-hengeres kocsik. Ha ez utóbbit a Lop medencében megtett útunk során valami életbevágó baleset érte volna, akkor kénytelenek lettünk volna örökre otthagyni valahol a sivatagban. Amikor An-hsziból Szián felé hazatérőben voltunk, szintén többízben szerzett néhány kellemetlen órát, de azért végül mégis használható állapotban érkeztünk meg vele Pekingbe, annyira, hogy 1935 őszének végén Sir Eric Teichman, az angol nagykövetség titkára, magával vitte

arra a hosszú autós kirándulására, amelynek során a mi nyomainkon a Góbin át Hamiig, onnan pedig Kucseng-cén, Urumcsin és Korlán keresztül Kasgárig hatolt nyugat felé. Sir Eric véleménye Ford kocsijairól ugyanaz, mint a mienk, «erősek, szilárdak, munkabírók és megbízhatók», és hozzáteszi: «Csak a legerősebb gépek bírják ki a góbi-utazás megerőltetéseit, hiszen a bejárando terepet valóban látni kell, hogy az ember elhigye: milyen». A Szui-juan és Kasgár közötti 4250 kilométeres utat harmincyole nap alatt tették meg. Elindulásakor Sir Eric Teichmannak, akárcsak nekünk és sok más góbi-utazónak, megbecsülhetetlen segítségére volt Georg Söderbom. Teichman az 1935 őszén megtett útjának a mi 1933—35. évi autóútunkkal összefüggő vonatkozásairól ezt mondja:

«Utiszerezvényem két Ford-kocsiból állott, egy újból meg egy régiből; az utóbbi már jónéhányezer mérföldet futott dr. Sven Hedin előző évi expedíciója során. A régi kocsit többféle műszaki hiba érte és már-már úgy volt, hogy Kasgártól 500 mérföldnyire sorsára kell hagynunk, az új azonban hibátlan állapotban érte meg az út végét — ez hát az első gépi erővel hajtott kocs, mely megjárta az utat a kínai határtól Kasgárig. Ebből az a tanulság, hogy csak új gép eléggé jó ahhoz, hogy kibírja a góbi-utazás megpróbáltatásait. Hat bennszülött kísérőm közül a két mongol gépész részt vett dr. Hedin legutóbbi utazásán. Az egyik ezek közül, a mongol Szerát volt; fölbecsülhetetlen értékű szolgálataihoz a Kvei-hua-csengből való Georg Söderbom közvetítésével jutottam. Szerát elejétől végig jobbkezem volt az úton. Fiatalon került Larson szolgálatába és életét arra szentelte, hogy széltében-hosszában, keresztül-kasul bebarangolta Belső- és Külső-Mongóliát. Később részt vett dr. Hedinnek két szinkiangi expedíciójában; a mongóliai és kínai-turkesztáni utakról meg az ottani motoros utazás gyakorlati kérdéseiről valószínűleg többet tud, mint manapság bárki más...»*

* Geographical Journal, april 1937, 297. és köv. lk.

Ez a Szerátról szóló kitűnő bizonyítvány egyáltalán nem túlzott. Már korábban megemlítettem, hogy Svédország királya hűséges szolgálataiért 1928-ban aranyéremmel tüntette ki. Senkit sem ismerek, sem ázsiait, sem európaiat, aki hozzá fogható volna a Közép-Ázsia és főként Mongólia útjainak ismeretében.

*

November 30.-án 216-ik évfordulója volt XII. Károly halálának. A nap emlékét azzal ünnepeltük meg, hogy Yewnak és Csennek elmondtam a hős király történetét. A fiatal katonakirály sorsát a két kínai meseszerűnek találta és szavaim majdnem olyan erősen lenyűgözték őket, mint ahogy valamikor a valóságban a svéd hódító megdöbbenette a törököket és Ázsia egész mohamedán világát.

Egyébként az egész nap munkában, tanácskozással és várakozással telt el. Számításunk szerint Szerát és Kung ötnapos távollétének ötödik napja november 30.-án telt le. A két földérítőnek az volt a föladata, hogy nyugat felé autóval járható utat keressen a Lop-medencébe.

Délután három óra tájban autóberregést hallottunk és kisiettünk a sátorból. Szerát és Csokdung érkezett vissza a teherautón. Nem volt semmi bajuk. Levelet hoztak Kungtól. A kínai mérnök jelentette, hogy nehéz terepen vergődtek keresztül délnyugati és nyugati irányban. Mintegy 150 kilométeres út után egy terepmélyedésbe értek; ott kutatástak és vizet találtak. Innen tovább folytatták útjukat, de mintegy 20 kilométerrel odébb járhatatlan futóhomok akasztotta meg őket. Ezért visszatértek az új kúthoz, amelyet «Kung-csingnek», Kung kútjának, neveztek el. Kung és Szan Va-ce ottmaradtak, Szerát és Csokdung azonban visszatért hozzánk. Kung a levelében arra kért, hogy sietősen menjünk el hozzá, hogy azután a Kung-csing mellől kiindulva délebbre keressünk megfelelő, nyugat felé vezető utat.

December 1.-én ismét nagy kötözgetésben és csomagolásban sürgött a tábor. Reménytelennek látszott, hogy egész poggyászunkat föl tudjuk gyömöszölni egyetlen teher-

autónkra. Festői rendetlenségben, hosszú sorban heverték egymás mellett a benzines hordók, az élelmiszeres ládák meg a kisebb, személyes holminkat őrző ládácskák, összecsavart sátraink és hálósájkaink társaságában. A jéggel megtöltött zsákok meg az édesvízes benzines hordók szintén sok helyet foglaltak el. Az autó terhe bizonyára meghaladta a két tonnát.

Nálunk 270 gallon benzin volt, Kung 120 gallont vitt magával. Kockázatos lett volna, ha a visszafelé vezető útra a benzin egy részét itt raktározzuk föl, minthogy nem tudtuk, melyik úton térünk vissza, erre-e, vagy másfelé. Négy fölösleges üres benzines hordónkat homokkal megtöltve, útjelzőként állítottuk föl. Úgy sejtem, ez a különös jel gyanút és félelmet fog kelteni a vadtevékben és vadszamarakban, s mint valami madárijesztő, talán el fogja riasztani őket a Lo-tocsingtól, amikor itatóra gyűlnek. Ha pedig később valami rablóbanda téved a forráshoz, az útjelzőt bizonyosan nem hagyja békében — hiszen a vashengerek kitűnően használhatók vízszállításra.

A nap már megjárta a delelőt, mire útra keltünk. Amint elhaladtunk a kút mellett, a jéggyűjtés közben szertepattogott szilánkok vakítóan ragyogtak a napfényen. A környéken számtalan teveösvény húzódik keresztül-kasul. Egyik közülük délnyugat felé halad. Azt követtük. Errefelé is valami régi út vezethetett, mert a környéken uralkodó dombok tetején igen sok útjelző kőrakás emelkedik.

Néhol világosszürke gránitból álló hegytömböket látunk, itt-ott fehér foltokban kvarc villog elő. Kis völgyecskéken át és lapos dombokon keresztül haladunk. A hullámos utat gyakran szakítja meg kisebb, síma síkság. A talajt meglehetősen durva, mintegy két centiméter átmérőjű, éles-szélű darabokból álló murvás kavics borítja, alatta rendkívül finomszemű, porszerű homokréteg fekszik. A nap, szemben velünk, vakítón ragyogó gyémántként hanyatlik a látóhatár felé, majd pedig az esthajnali pír árasztja szét fényét a néma sivatagban. Általában az egész környék terméketlen, csak itt-ott senyved néhány elszáradt gyepez zombik vagy kúpalakú halmának tetején halódó tamarisz-

kusz. 128-as számú táborunkat ilyen környezetben ütöttük föl. Mindössze huszonöt kilométert tettünk meg, a térképezéssel járó sok mérés meg maga a süppedős és egyenetlen terep időnk legnagyobb részét elrabolta. A sátrak fölött az Orion csillagkép ragyogott, és az éjszaka csöndjét nem zavarta a legkisebb nesz sem.

Másnap körülbelül 100 méter széles, 2 méter magas parti tereplépcső között húzódó barázda kínálkozik kitűnő útul délnyugat felé. A talaj egyenletes és síma, mint a padló. Itt is az imént említett két centiméter nagyságú szemekből álló murva födi. A kavicsok hihetetlenül egyenletesen vannak elosztva a laza, világossárga porréteg fölött. Kémszemlére küldött társaink keréknyomai mély barázdaként húzódnak előttünk. A fekete és fehérszínű kavicszemek szinte mértani pontossággal vannak szétszórva a talaj felszínén, csak igen ritkán, vagy talán sohasem annyira sűrűn, hogy a kavicszemek érintenék egymást. Hörner doktor, a talajalakulatok és halmazállapotok tudója, bizonyára választ tud adni arra a kérdésre is, miért nem süllyed a nehezebb és sűrűbb tömegű murva a finom és könnyű porréteg mélyére, és miért marad a felszínen, mint a víz tetején úszó dugó?

Nyugat felé mintegy kétkilométeres távolságban sötét hegylánc bukkan föl előttünk. Minél jobban közeledünk hozzá, annál élesebb a rajza. A talaj néhol lapos hullámokat vet és haladásunkat számtalan apró, de bosszantón fárasztó vízmosásbarázda hátráltatja. Az egyes barázdák között ritkán nagyobb a távolság két méternél. Az autó nagyokat zökken és billen, mint valami bárka a hullámzó tengeren. Ha két barázda között húszméteres a távolság, az ember ezt a rövid síma utat kellemes pihenőnek érzi. A barázdák délről észak felé lejtnek. Jobbkéz felől rózsaszínű és világos árnyalatú, alacsony dombok sora emelkedik, a délen húzódó hegylánc színe pedig majdnem fekete. Norin doktor megvizsgálta azokat a kőzetmintákat, amelyeket innen vittem haza és megállapította, hogy ezen a tájon a hegyvidék alapkőzete erősen elpalásodott kristályos mészkő és márvány.

Hetven kilométeres út után 129-es számú táborunkat olyan helyen állítottuk föl, ahol elegendő tamariszkuszot találtunk tüzelőnek.

Jóllehet már közeledik a tél közepe és magával hozza a szárazföldi nagy hidegeket, s bár a legnagyobb kontinens szívében vagyunk, távol minden világtengertől, nincs okunk panaszkodni a nagy hideg miatt. A december 3.-ára virradó éjszakán mért mínusz $14\cdot6^\circ$ nem nagyon zavart bennünket. A tél továbbra is kegyes arcát fordította felénk és egyetlen vihar sem kínzott meg szállongó porfelhőivel és maró futóhomokzáporaival.

Ezután is azt a kedvező barázdát követjük, amelyen mostanig haladtunk. Lejtése délnyugati irányú, tehát meg egyezik utunkkal; szélessége állandóan 40 és 120 méter között váltakozik. Kétfelől a kopár, megtépett oldalú dombok lejtőin mintegy három méter magas terraszok kísérik. A tengerszint-fölötti magasság 1120 méter, vagyis 300 méterrel több, mint a Lopnornál.

Körülöttünk a halál birodalma. Sehol egyetlen állat, vagy lábnyom, még elvénült vadtevék csontvázát sem látjuk semerre, pedig itt igazán nyugodt magányban válhattak volna meg életüktől. Csak nagy ritkán látunk valami barázda mélyén kisebb, száraz gyepfoltot. A fű halottnak látszik, de talán mégis rejtőzik benne az életnek egyetlen parányi szikrája s egy-egy helyi jelentőségű záporosó után ismét elevenen lángol föl benne néhány hétre.

Dél-délkeleti irányban három hegyvonulatot különböztetünk meg. A hozzánk legközelebb eső a legalacsonyabb. Ez annak a völgynek a partja, amelynek fenekén haladunk. A legtávolabbit meglehetősen magasnak becsüljük. Elmosódó, halvány vonalként húzódik a messzeségben. Valószínűleg ez a Pei-san hegyrendszerének legdélibb határlánca. Völgyünk odébb sötétszürke porfirsziklákon tör keresztül. A tömbök felülete ott, ahol nemrég szétrepesztette őket a fagy, friss, nem időrágta és porlós, mint egyebütt. Utunk apró, fekete dombláncok között kanyarogva halad tovább. Valóságos útvesztője a halmoknak, barázdák-

nak és szűk szorosoknak. Sok erre az erősen megzúzott, finomszemcsés gnejsz és a szintén finomszemcsés amfibolit.

Messze-messze délen, sejtelemszerűn, ködösen, mint valami sivatagi látomány, hóborította hegylánc fűrészes háta húzódik. Ez az Asztin-tag, Tibet északkeleti határ-hegylánc. Mintegy 180 kilométerre lehet tőlünk. Pillantásunk átszáll a két hegyrendszer között húzódó sivatag fölött. Nem lakik erre ember, állat, még növény is csak ritka vendég ezen a halott tájon. Ebben a sivatagban senyved el a Szu-lo-ho vizének utolsó csöppje és itt terül el a Kum-tag, a «homokhegyek sivatagja», amelyen 1901 februárjában átkeltem.

Most vörös és fekete sziklák között az eddiginél jóval elmosódottabb völgyben haladunk. A barázda lassacskán kinyílik és a távolból idelátszó dombkoszorúval határolt, hullámos sivataggá terül szét.

Ötven kilométeres út után megérkezünk arra a helyre, ahol Kung és Szan Va-ce várnak bennünket. Nagy az örömük, hogy viszontlátnak minket, hiszen most már nem kell tovább tőlünk elszakadva, magányosan itt henyélniök e vad tájék mélyén. Futva közelednek felénk és lelkendezve integetnek. Egy kilométernyire a táboruktól északi irányban van a Kung-csing, az a kút, amelyet Kung ásott. A terepmélyedésben a kút körül tamariszkusz-cserjés meg nádas sínylődik. Itt állítjuk fel 130-as számú táborunkat, 1050 méter magasan a tenger színe fölött, 230 méterrel magasabban a Lop-nor felszínénél és 270 méterrel alacsonyabban 129-es számú táborunk helyénél. Diabázisok és diabáz-porfiritek tömör hegyeket alkotnak a környéken.

A kút erősen sótartalmú vizet ad. De ha megfagyasztjuk s a jeget ismét megolvasztjuk, eléggé iható. A 28 centiméter vastag legfőbb földréteg sótartalmú por, alatta mintegy 20 centiméter vastag homokréteg következik s ez alatt szilárd szikla. Az új kút 34 centiméter mély.

A magunkkal hozott térképekből kiszámítjuk, hogy ez a 130-as számú táborunk 290 kilométernyire van az Altmisbulaktól és 350 kilométernyire An-hszitól. Attól az útvonal-

tól, amelyen én 1901-ben észak felé haladtam, mintegy 100 kilométerre lehettünk. Első fordulópontunk, a Gasungóbi homokdűnáinál, térképeink szerint egyenesen északra volt 130-as számú táborunktól.

A következő napot északnyugati irányú út keresésére fordítottuk. Szerát volt a «révkalauz»; csak a kis személyautót vitték magukkal. Én ott maradtam a 130-as számú táborban. Este hatkor fölillantak a kocszi lámpái a sötétben: földerítő osztagunk visszatért. Negyvenhat angol mérföldet tettek meg oda és ugyanannyit vissza, s a 92 mérföld úton kilenc gallon benzint fogasztottak el. Nyílt, sósvízű forrás mellett valószínűleg szelíd teve csontvázát találták. Ugyanott teve- meg lótrágyát is láttak, meg valami régi táborozás nagyon elmosódott nyomait. Körülbelül három kilométer széles homokos terepöv széléig hatoltak előre; véleményük szerint ez a homokos talaj nem jelent akadályt a teherautók számára.

Minden nélkülözhető poggyásunkat otthagytuk a 130-as számú táborban. Az egyik sátorral, elegendő élelmiszerral és 160 gallon benzinnel Szan-Va-ce és Csokdung maradtak vissza a raktár őreiként. A teherautó tehát alaposan megkönnyebbült. December 5.-én ragyogón tiszta levegőjű reggelen útrakeltünk.

Teljesen kopár földön haladunk nyugat felé. A talaj: porrétegre szétszórt fekete murvával fődött, hullámos síkság. Útközben megpihenünk egy kis domb tetején és útjelzőül kőrakást hordunk össze. Vajjon mikor téved erre utánunk más vándor? Porfirból és porfirtuffából álló hegylancok között gördülünk tova.

Délnyugat és nyugat felé ismét szétterül előttünk a tájék, olyan, mintha tenger volna. Délnyugati irányban tisztán látjuk a Szu-lo-ho száraz medrét s szembeötlik, hogy a folyóágy déli oldalán a terep lassan emelkedik az Asztintag lábai felé. A Szu-lo-ho medréig nincsen sem hegyhát, sem domb. A terep lassan lejt a kiszáradt folyómeder felé.

Lapos domboktól lankás területen robogtunk délnyugat felé. Utunk irányában, messze előttünk, homokdűnák lát-

A sivatag a «Szui-Szin-bulak»-tól nyugatra 1934 december 7. (*Yew felvétele.*)

55 kilométernyire nyugatra a «Szui-Szin-bulak»-tól. (*Kung felvétele.*)

Tábortűz mellett. (Hummel felvétele.)

A rablók a Taotao-suinál. A háttérben Szerát és Gyomtya. (Yew felvétele.)

Fejfák Ördök nekropoliszában. (Bergman felvétele.)

Koporsó a Lop-nor sivatagban. Bergman lelete. (*Bergman felvétele.*)

Múmiafej Ördek nekropoliszában. (*Bergman felvétele.*)

szanak. Elhaladunk egy magányos tamariszkuszfa meg egy kis, szárazságtól halódó nádas mellett. Két tevének egészen friss nyomát látjuk. Tegnap még nem volt itt.

Nagyon csaloéka ez a vidék. Messziről, amint magunk elé tekintünk nyugat felé, egyenletesnek látszik, de nem jutunk messzire, máris sekély vízmosásbarázdák között vergődünk és ismét alacsony dombok vesznek körül. A talaj-repedéseket sok helyütt futóhomok tölti be. Nem terem erre egyetlen fűszál sem. Kisebb homokos területeket kénytelenek vagyunk megkerülni. Északon magas futóhomokhalmok látszanak. A kerekék eddig csak három-négy centiméter mélyen nyomódtak a földbe, most már hat centiméter mélyre süppednek.

Mintegy négy méter magas futóhomokhalmok állják útunkat. Elkanyarodunk és jobbkéz felől hagyjuk őket magunk mögött. Időnkint egy-egy domb tetejéről körülkémlünk és így csakhamar kanyargós és keskeny átjárót fedezünk föl a homokfoltok között. Miután átvergődtünk a sárgaszínű, finom homokon, durvább szemcsésű, sötétebb homokra jutunk. A homokot a szél apró hullámokba borzolta. Nem messze jobbkéz felé, kis sóstó száraz medencéjét látjuk. A mélyedésbe keménytalajú folyóágy torkollik és alkalmas útként kínálkozik. Napnyugtakor, 56 kilométeres út után, tábort ütünk. 131-es a száma.

Az éjszaka mínusz 16°-ot mértünk. A tábor rendjét némiképpen egyszerűsítettük. Tilos a mosakodás, — hiába, a vízzel nagyon takarékoskodni kell. A reggelit nem sátrunkban szolgáltatjuk föl, mert azt lebontják és fölrakják Szerát autójára. Első étkezésünket a konyhasátorban fogyasztjuk el. Csia Kvei kedélyesen, tiszta svéd kiejtéssel köszönti ránk a «gu' morron»-t.

Étkezés után a száraz folyómederben folytatjuk utunkat. A folyó vize valamikor régen egy négy méter magas sziklát élesen levágott a környezetéből. A szikla tetején régi kőrakás emelkedik. A meder felszínét hártyszerűen borítja a kikristályosodott só. A víz egy helyen nagy csomó elmosott száraz tamariszkusz-törzset sodort össze a meder

közepére. Kétoldalt a parton sűrű cserjést alkotnak az élő tamariszkuszok.

Élesen vágott partú völgytorokba fordulunk be, mint valami kitárt kapuba. A dombláncot áttörő völgy mindkét partján útjelző kőrakás emelkedik. A kapuban, a meder közepén, nyitott, de sekély forrásból sós víz bugyog elő. A völgy keleti, vagyis balpartján, élesrajzú eróziós terrasz szakítja meg a lejtőt, jobboldalt a hegyoldal meredeken zuhan alá a mederbe. A forrás két nyílásból fakad, a magasabban fekvő körül kis sziklás küszöb emelkedik. Az itt meggyűlt vizet most jégkéreg borítja. Szedünk is belőle. Néhány üres benzines hengerünket megtöltjük vízzel és ott hagyjuk, hadd fagyjon meg bennük a víz, mire visszatérünk. A forrás körül nagy tömegben tenyészik a tamariszkusz meg a nád. Hívogató és kellemes hely ez a forrás, valószínű oázis az egyébként vígasztalan hegy-sivatagban.

Mindkét autónkat megrakjuk száraz fával; legalább három táborozáshoz elegendő most a tüzelőnk. A környéken mindenféle irányban keresztezik egymást a vadtevék csapásai és gyakran látjuk friss hulladékukat is. Magukat az állatokat csak igen ritkán pillanthatjuk meg, de ennek az a magyarázata, hogy az autó lárma elriasztja őket. Más volt a helyzet régebben, amikor karavánom e vad állatok szelíd vérrokonaiból állott, hiszen ezek éppoly nesztelenül lépdeltek a sivatagban, mint a vadak. A vadteve érzékszervei hihetetlenül kifinomultak. Nagyon messziről megérik a benzinszagot, meghallják a motor zúgását és még jókor elmenekülnek. A lágyszőnyeg talajon csak könnyen fölismerhető nyomaik maradnak utánuk.

Kungnak igaza volt, amikor azt mondta, hogy az ember könnyen meg tudja különböztetni a szelíd tevék nyomát a vadakétól. A szelídek lábnyoma nagyobb és mélyebben nyomódik a földbe. De amikor azt igyekezett elhíttetni velünk, hogy élesszemű ember a szelíd hátas tevé nyomából ki tudja olvasni, hogy a tevé nyergében férfi ült-e, vagy nő, nem átalítottuk megkérdezni tőle, hogy vajjon

azt nem lehet-e meglátni a nyomon, hogy a teve férjnél van-e, avagy hajadon s hogy hány csikója volt eddig? . . .

A völgy elkanyarodik északnyugatnak, majd nyugatnak és végül síkságba torkollik. A lapost nagy távolságban alacsony dombok sora keretezi. A nyomokból látjuk, hogy előttünk hat vadtevéből álló kis csorda haladt erre.

Gyakoriatok az útjelző kőrakások. Mindig a legkimagaslóbb dombok csúcsán emelkednek. Egyikük négy nagyobb kőből állott, a többi azonban apróbb kövekből és kőlapokból volt kisebb vagy nagyobb kúpalakúra összehordva. Kétségtelen, hogy jólismert és gyakran használt nyári út húzódik erre. Tevének való legelő akad s talán mostani útvonalunktól oldalvást egy-két édesvízű forrás is lehet. Azoknak a tevekaravánoknak, amelyek az ókorban a kínai selymet szállították a nyugati országok felé, minden bizonynyal jobb és kényelmesebb útjuk volt, az emberek és az állatok szempontjából egyaránt, a Pei-san hegyes vidékén keresztül, mint odalent az egyenletes, de izzón forró sivatagon át. Egészen bizonyos, hogy itt a hegyek között sok mélyedésben és katlanban könnyen lehet iható vizet adó gödröt ásni. Az imént említett forrás közelében, azután mintegy száz méterrel odébb, lejjebb a völgyben, félméteres mélységben vizet találtunk; valamivel kevésbbé sós volt, mint a forrás vize. Ki tudja, hány karaván pihent meg itt kétezer évvel ezelőtt, amint értékes terhét szállította messze célja felé. Akkor bizonyára neve is volt ennek a helynek, de azt már elfújta a sivatag szelei. Emlékezésül Szui-juan és Szinkiang tartományokra, mi a forrást Szui-Szin-bulakra kereszteltük. A forrás körül többféle kvarcitos gnejsz, hornfels, valamint kvarcporfirtuffa található.

Amikor a folyómeder elmosódottá válik, lapos dombok hátán fölhajtatunk egy kisebb vízvázasztó magaslatra. Legmagasabb pontja 160 méterrel van legutóbbi táborunk fölött. Innen a terep ismét északnyugati irányban lejt. Valamerre ezen a vidéken kell keresztelnünk az én 1901. évi, észak felé haladó utam vonalát. Azonban a talajnak azokat a kis besüppedéseit, amelyeket az én karavánom tevéinek

párnás talpa nyomott a földbe, már rég eltörölte az idő. Hiszen 34 esztendő telt el azóta és számtalan vihar söpört végig a kopár, hegyes pusztaságon. Figyelmeztettem enyéimet, hogy jól nyissák ki a szemüket. Nem lehetetlen, hogy valamely széltől jól védett mélyedésben talán meglelhetjük egy már majdnem teljesen eltörlődött ösvény sejtelemszerű nyomait. Azonban hiába erőltettük szemünket, régi nyomaim olyan alaposan eltűntek már, mint ahogyan a hajó nyoma eltűnik a tengeren. Az én régi sivatagi hajóim mögött is összezsaptak a hullámok és a futóhomoknak meg a pornak a zúgó viharok szárnycsapásai alatt, fáradhatatlanul, folyton vándorló szemecskéi elmosták azt a könnyen eltörlődő írást, amelynek jeleit az én karavánom tevelábai rajzolták ide a halmok közé. Bizony, nem sejtettem akkor, amint fehér háttalomban nyergében ültem, vagy talán éppen, hogy kissé fölmelegedjem, gyalogosan haladtam, hogy egy bizonyos pillanatban olyan ponton haladok keresztül, ahová 34 évvel és tíz hónappal később vissza fogok térni és néhány futó pillanat mulva ismét magam mögött hagyom.

1901 február 6.-án és 7.-én a Tograk-kuduk, a «nyárfás kút» mellett táboroztam az ősi sivatagi úton. (E hely mellett az ókorban a Tun-huang és Lou-lan között ide-oda haladó selymes karavánok tél idején el szoktak haladni.) Akkor a hely magasságát megmértem és 822 méternek találtam a tenger színe fölött. Innen északi irányban tíz kilométert mentem és február 8.-án 826 méter magasságban, a hegy lábánál táboroztam. Legközelebbi táborom, február 9.-én, 19 kilométerrel volt északabbra az előzőnél s a magasság ott már 1128 méter volt. Mi akkor átvágtunk a határ-hegyeken és a Pei-san hegyrendszerének déli részén voltunk. További 20 $\frac{1}{2}$ kilométerrel északabbra ütöttem föl február 10.-én CXLIII. számú táboromat, 1464 méteres magasságban a tengerszint fölött. A magassági adatokból és a hegyvidék alakulásából arra következtetek, hogy mostani útunkon, — 1934 december 6.-án — a régi CXLII. és CXLIII. számú táborhelyeim közötti vonalon saját régi nyomomon haladtunk át. Sajnos, mostani nyugat felé tartó autós-útunkon

nem végeztünk csillagászati megfigyeléseket, rádiókészülékünket pedig az oroszok még Korlában elkobozták és egyúttal tönkre is tették. Így tehát csak szögmérőnkre, körzőnkre meg autóink sebességmérőjére támaszkodhattunk.

Tovább folytatjuk útunkat nyugat felé, az ebben az irányban húzódó vízlevezető barázdán. Sárgaszínű agyagos feneke kemény és egyenletes. Sokszor azt hisszük, hogy a jó út véget ér, de tovább folytatódik a legközelebbi hirtelen kanyarodó szöglete mögött. Itt-ott néhány magányos, gyepes zombék harcol az életéért. A kényelmes és útunkat megkönnyítő barázda, néhol fehéren a sótól, vörös agyagteraszok között elkanyarodik délnyugatnak, majd délnek, le, a sivatag felé. Elhagyjuk tehát a barázdát és egy ötven méter széles völgynyíláson át fölhajtatunk a lapostetejű terepküszöbre, majd onnan, éppily jelentéktelen völgyecskén végig, lemegyünk aznapi 132-es számú táborunk helyéig. Itt a tengerszint fölötti magasság 1300 méter. A mai napon ötven kilométernél valamivel többet tettünk meg.

Sötét éjszaka kezdünk a táborveréshez, sátrainkat az autó lámpásainak fényénél állítjuk föl. Amikor másnap reggel kilépünk a szabadba, az éppen fölkelő nap ismeretlen tájképet világít meg. Sekély völgy mélyén, dombok között vagyunk. Elindulunk és nemsokára élesen leszelt szélű, alacsony sziklák között gördülünk nyugat felé. Semerre sem látunk útjelző kőrakásokat; úgy látszik, tegnap este a sötétben letértünk a régi karavánút vonaláról. A vidék teljesen kopár, terméketlen. Két teve nyoma északkelet felé húzódik. Maguk a titokzatos állatok, amelyek e lábnyomokat itthagyták, nem mutatkoznak; bizonyára elmenekültek, amikor már messziről meghallották autók berregését.

Követjük a völgy vonalát. Vörös és szürke gnejszből és diabázból álló két sziklakapun haladunk keresztül. Több tömb a kapuban hever, de azért nem zárja el az utat. A kőzet kemény, az idő vasfogának mállasztó hatása nem fog rajta. Elhaladunk egy jó száz méter hosszú dombvonulat mellett; alig magasabb egy méternél, szabályos alakja határozottan úgy hat, mintha emberkéz építette

védőmű volna. Jobbra tőlünk hegytaraj húzódik, ríktó vörös meg sárga színben tarkállik.

Az autó kerekei meglehetősen lágy talajon gördülnek. Szerát meg is reked benne a teherautóval. Li leugrik és tolja a nehéz kocsit. Szerátnak sikerül is kiszabadulnia a kátyúból. Li nagysietve szalad a kocsi után, föl akar kapaszkodni a poggyász tetejére, de az autó épp akkor hirtelen nagyot zökkenve megbillen és a fiú kezéből kicsúszik a szorítókötél. Li lezuhan a földre és fekvé marad. Mi a kis autóval mögöttük haladunk, látjuk a balesetet és hirtelen a legnagyobb ijedtség és nyugtalanság fog el bennünket. Effe, a soffőrünk, nekiereszti a kocsit és odahajtat a szerencsétlenül járt kínai fiú mellé. Leugrálunk és megvizsgáljuk, mi történt vele? Összetörte magát? Meghalt? Azonban ennyire mégsem veszélyes a dolog. Li magától felül fektéből. Csak a teherautó egyik hátsó kereke ment át a bal lábafején. Lehúzzuk róla a csizmát meg a harisnyát. A láb nagyon érzékeny, a kínainak könnyek lepik el a szemét, amikor tapogatva igyekszem megállapítani, hogy nem törtécsontja? Szerencsére a talaj itt lágy, s így a kerék Li lábát csak belenyomta a homokba. Ha a baleset kemény, agyagos talajon történik, akkor Linek a lába teljesen szétzúzódik. Igaz, viszont, hogy kemény terepen nem akad el az autó és nem kell leszállni segíteni. A derék Kung helyet cserélt Livel és az inas, gondosan bekötözve, velünk ült a személyautóban. Néhány napra fölmentettük minden munka alól; lába hamarosan meg is gyógyult.

Az út a síri csönd völgyében, öt-tíz méter magasombok között vezet tovább nyugat felé. A fekete és a vörös színek árnyalatai az uralkodók. Kis idő múlva kitárul előttünk a tájék. Nyugat felé szemünk pillantása a végtelenbe vész. Nincs tüzelőnek alkalmas rözse, vagy száradó tors és nem találunk forrásokat sem. Szinte ünnepélyes, áhítatos érzéssel lépünk be ebbe az istenhátamögötti országba. A terep lejtős. Itt-ott fehér sófoltokkal tarkított, vörös tereplépcsők között húzódó barázdában haladunk. A tengerszint fölötti magasság 830 méter.

A nyugati látóhatáron elmosódó, könnyű rajzként új hegyvonulat bukkan föl. Déli irányban több, rendkívül lapos terephullám húzódik s mögöttük az Asztin-tag halvány tömege emelkedik a látóhatárra.

A talaj egyre lágyabb. Szerát most fekete, kerekre kopott dombocskák között elkanyarodik dél felé, majd egy barázda ismét délnyugati irányba fordít bennünket. A teherautó erőlködve pöfög és dolgozik, kerekei mélyen belevágódnak a földbe. Végül egy utolsó dombkapun keresztül teljesen nyílt, vízszintes síkságra gördülünk ki. Csak délen látszik egy alig észrevehető magaslat vonala, — a Kumtaghoz tartozik. Effe csodálkozva mereszi ki a szemét a határtalan, egyenletes sivatag láttára és fölkiált:

— Hiszen mi egyenest a Lop-nor felé tartunk!

Effének igaza van. Nyugat-délnyugati irányban a Vándorló-tó kerül el előttünk. Azonban még túlságosan nagy a távolság, a vizet nem látni. Éppen nyugat-délnyugati irányban a látóhatár vonala olyan síma és egyenes, mint a nyílt tengeren. Már pedig, ha egy tó vize ilyen terepen pihen, akkor a földgolyó görbülete teljesen eltakarja. Magasságmérőnk szerint 800 méterrel, — de valószínűleg tíz-húsz méterrel még magasabban — vagyunk a tenger színe fölött, hiszen a Lop-nor felszínének tengerszint fölötti magasságát korábban 820 méteresnek találtuk.

Tovább haladunk és végül két alacsony és lapos, de nagyon jól megállapítható partvonal mentén gördülünk lefelé. Hetvenkét kilométeres napi út után megpihenünk 133-as számú táborunkban, annak a kiszáradt beltengernek a partján, amelynek ma már egyetlen és utolsó maradványa a Vándorló-tó.

A kirándulás vége.

133-as számú táborunk helye, ahol sátrainkat 1934 december 7-én fölállítottuk, földrajzi szempontból rendkívül érdekes pont volt. Itt haladtunk keresztül ugyanis a Pei-san hegyrendszerének legkülső határláncán és kijutottunk annak a sivatagi területnek az északi szélére, amely száznegyven kilométeres szélességével az északon fekvő Pei-sant elválasztja az innen délre emelkedő Asztin-tagtól. Közöttünk és az utóbb említett hegység határlánca között mintegy 170 kilométer volt a távolság. Ezt a sivatagi övet nevezik a keleti turkok Kum-tagnak, vagyis «homokhegyek»-nek. A név a sivatag belsejében emelkedő, hatalmas, valóságos hegyláncokká tornyosuló homokdűnákra céloz.

A Kum-tag-sivatag két hegyrendszert választ el egymástól, de ugyanakkor összekötőkapocs két nagy sivatagterület között is, még pedig a Taklamakán — a Tarim medence nyugati homoktengere — és a tulajdonképeni nagy Góbi keleten elterülő sivataga között.

133-as számú táborunktól nyugat-délnyugati irányban, az új Lop-nor tó keleti partjáig a távolság körülbelül százöt kilométer lehetett, az Altmis-bulakig pedig, nyugat-északnyugati irányban, légvonalban mintegy százhatvanöt kilométer.

Amikor ránk virradt december 8-ának hajnala és a reggeli nap szétszórta sugarait a sivatag és a hegyek fölött, az a kérdés foglalkoztatott, hogy vajjon sikerül-e innen, 133-as számú táborunktól, járható utat találnunk az Altmis-bulakhoz. Elméletben két út között választhattunk. Ha egyenesen nyugat-északnyugati irányban haladunk, akkor

valószínűleg elakadunk, hiszen ez a vonal keresztülvág a régi kiszáradt tófenék nagy északkeleti öblén, viszont valamilyen északi irányú kitérővel talán sikerül megkerülnünk ezt az öblöt. A tó kiszáradt feneke Lou-lan idejében, amikor a Lop-nor terjedelme legalább hatszor, vagy hétszer akkora volt, mint manapság, még víz alatt volt. Ma azonban olyan terepalakulattá vált, amelyet a keleti turkok «sor»-nak neveznek. Ez a sor sóval kevert iszap. Száradás közben a legfelső réteg kőkeménnyé válik, nagy lapokban fölpattogzik és nagyjából félméteres magasságú, élesszélű gátaakat alkot. Korábbi utazásaimon, amikor keresztülhaladtam a Lop-sivatagon, már megismerkedtem ezzel a szörnyű, félelmetes terepalakulattal. Föltétlenül megakaszt bármilyen szállítóeszközt, sőt még gyalogos vándornak is rendkívül megerőltető. Autóbilok számára pedig elképzelhetetlen útvonal.

Hörner és Csen nagy fáradtsággal és sok nélkülözés között keresztülvágtak ezen a borzalmas sor-földön, 61-es számú táboruktól a Lop-nor keleti partjához. Térképünk és szögmérőnk szerint két bajtársam 61-es számú tábora mindössze huszonöt kilométerre lehetett dél-délnyugati irányban a mi mostani 133-as számú táborunktól. Autóutat Kelet-Turkisztán felé semmiképpen sem lehetne építeni az ő útjuk vonalának mentén, annál kevésbbé, hiszen egyenesen a tónak szaladt neki. Az egyetlen elképzelhető lehetőség tehát az volna, hogy az út a Pei-san határhegyláncának déli lába mentén halad a hegység innen nem messze emelkedő legnyugatibb szirtfokáig, azt megkerüli, azután északnyugat és észak felé fordulva, balról hagyja el az északkelet felé nyúló száraz, sor-os, régi öbölfeneket.

Mindenekelőtt földérítő utat kell tennünk. A kínaiak a kis kocsin el is indulnak délnyugat és nyugat felé. Az autót Szerát vezeti. Ha a talaj ebben az irányban járhatónak bizonyul, akkor valamennyien felkerekedünk és mindkét autóval arra folytatjuk útunkat.

A földérítő út azonban nem vezetett messzire. A táborból az egész idő alatt láttam az autót. Lassan közeledett a

határhegység szélső fokához, délnyugati irányban. Ott megállt, majd nemsokára megfordult és visszatért a táborba. Az egész földerítő út csak ötnegyed óráig tartott, de a leghatározottabb nemleges eredményre vezetett. Az útkutatók jelentése röviden így szólt:

«Teljességgel lehetetlen! A talaj délnyugat és nyugat felé egyre süppedősebbé válik. Amikor az autó végül egészen kifulladásra megakadt a finom, gipsztartalmú, laza porban, nem tehattünk mást, mint hogy nagy fáradsággal kiszabadítottuk az autót, megfordultunk és visszatértünk. Elakadásunk pontjáról nyugati irányban nagy messzeségben talajegyenetlenségeket láttunk; jardangok lehettek. Sokhelyütt a talaj felszíne már-már valóságos sor-rá alakult. Négy angol mértföldnyi távolságra nyugat-délnyugat felé egy régi ösvénynek gyöngén a földbe mélyedő, de mégis határozott nyomát láttuk; a régi Lop-nor parti terraszának egy töredékén, vagy valami kisebb mésza tetején pedig kőrakást figyeltünk meg.»

Elegendő volt ennyit tudnunk. A sivatagon átvezető út tehát végképen el van zárva előlünk. Ha a kis, könnyű személyautó nem bírt előrejutni, akkor elképzelhetetlen, hogy ezen a terepen a teherautóval keresztüljussunk. De hát akkor kik járták körül a határhegylánc nyugati szirtfokát karavánnal és ki emelte az útjelző kőrakást a régi Lop-nor parti terraszán? Ez nem történhetett az ókorban, ezt a gondolatot a túlságosan laza talaj miatt elvethettük. Stein járt ezen a vidéken, de húsz évvel ezelőtt, ennyi időn keresztül pedig ezen a porlós és minden vihar előtt nyitvaálló terepen a nyomok nem maradnak meg. Hörner és Csen azonban 1930-ban karácsonykor itt táborozott a környéken és így hihető, legalább is nem lehetetlen, hogy az ő karavánjuk nyoma maradt meg három éven és tíz hónapon keresztül. Ha ez a föltevésünk helyes, akkor a látszólag eredménytelen, rövid földerítő út mégis nagyjelentőségű, hiszen ilyen módon kapcsolatot teremtettünk Hörner és Csen térképábrázolásával.

Nils Hörner «Resa till Lop» (Utazás a Lophoz) című könyvének (Stokholm, 1936) 152. lapján ezt írja:

«1930 december 28.-án... elhagytuk az ősi partvonal félszigetét és elindultunk a régi Nagy Lop-nor kiszáradt, kemény, göröngyös, sós kéreggel fődött fenekén. Bármilyen kemény, száraz és szilárd talaj volt is lábunk alatt, mégis az volt az érzésünk, mintha tengerre szálltunk volna. Nyugat-északnyugati irányban haladtunk, tehát egyenesen Lou-lan romvárosa felé, bár számítanunk kellett arra, hogy mielőtt odaérnénk, utunkat fogja állni az új tó vize. Mi azonban éppen ezt az új tavat kerestük, tehát alig vártuk ezt az akadályt. Körülöttünk reménytelenül száraz volt minden — mindenütt kőkemény sós iszap. Mint a tengeren, itt is csak az iránytű igazít útba, a környéken nincs semerre tájékoztató jel.»

Hörner közölte velem, hogy a Pei-san déli határláncának tőszomszédságában, mostani 133-as számú táborunk közelében, a talaj mintegy ötven kilométeres darabon «igen laza, alluviális murva» és «járhatatlan». Könyvében ugyan azt írja erről a vidékről, hogy tevék számára «nehezen járható». A sor-földről pedig azt mondja, hogy olyan, mint valami durván fölszántott és azután keményre fagyott szántóföld; hasonlata rendkívül találó. A fölpattogzott iszaptarajok legnagyobbbrészt sós agyagból és sötömbökből állnak. Magasságuk húsz és ötven centiméter között változik. Valamivel nyugatabbra Hörner éles határt talált a padlósímaságú, kemény, «új só», meg a régi «sor-só» között. Ez a határvonal jelzi a tónak 1921 óta elért legnagyobb kiterjedését, mielőtt mostani medrébe visszatért. Hörner könyvének sok fölvétele rendkívül világos képet ad erről a minden képzeletet felülmúló terepalakulatról.

Az a sor-felület, amely a Nagy Lop-nor egykori körvonalait mutatja, — és amelyen Hörner és Csen, amikor 1930—31 telén keresztülvágott rajta, tizennégy napig egyetlen csöpp vizet sem talált, — hosszúkás, meglehetősen egyenlőszárú háromszöget alkot. A háromszög egyik csúcsa nyugat-délnyugat felé mutat (Kara-kosun), a másik kelet-északkelet felé Hörner 61-es számú táboráig ér. a harmadik pedig északkelet felé nyúlik. Ezen az utolsó sarkon keltem át 1901 február 17.-én, nem messze a csúcsától — az iszapos, sós terület szélessége itt már alig volt húsz kilométer. Az egész sós kérget végigjárta 1906-ban az amerikai Ellsworth Hun-

tington, 1914-ben Stein pedig a háromszög mindkét csúcsán keresztülvágott. De oly alaposan, mint Hörner 1930—31-ben Csen társaságában, senkisé meg vizsgálta meg ezt a saajátságos, régi tófenéket.

Azonban mi 133-as számú táborunknál most ismét érintettük a Lop-medencét és magunk mögött hagytuk a Szu-lo-ho-folyó vidékét. Más szóval áthaladtunk azon a terepküszöbön, amelyről Hörner megállapította, hogy zárja azt a lehetőséget, hogy a Szu-lo-ho rendszere összefüggjön a Lop-nor medencével. Erről Hörner, könyvének 142. oldalán így ír :

«A Szu-lo-ho vize nem folyik a Lop-nor-medencébe, s azok a mélyedések, amelyek erre találhatók és folyómedrek, nyilván más eredetűek.» Majd lejjebb : «A Szu-lo-ho és a Lop-nor között földtételen összefüggés egyszerűen nincs meg és nem is volt meg az alatt a sok ezredév alatt, amióta ember él a földön.»

Azonban térjünk vissza 1934 december 8.-ára.

Amikor a földérítésre kiküldött járőr azzal a jelentéssel tért vissza, hogy a határhegyláncról délre húzódó sivatagi út autókkal járhatatlan, elhatároztuk, hogy a terepet a hegyek között észak felé derítjük föl. Volt 140 gallon benzínünk, azonkívül az An-hsziba való visszatérésre 20 gallonunk a Szui-Szin-bulaknál, 160 pedig a Kung-csingnél. Üzemanyag szempontjából tehát nem volt okunk aggodalomra.

Eleinte korábbi nyomunkon haladunk és közben jobb-kéz felől fekete hegyhátat hagyunk magunk mögött. Úgy nyúlik bele a medencébe, mint valami tengerparti félsziget. Vörös, rózsaszínű és fekete hegyhátak között, murvával beszórt hágóküszöbökön át törtetünk észak felé. Semerre nem látunk vadállatnyomokat, sem pedig egyetlen szál fűvet, vagy bármilyen növényt. Útunkat hirtelen alacsony hegytaréj zárja el. Megpróbáljuk északkeleti irányban megkerülni, de több fekete, palás hegygerinc megakaszt bennünket. Néhány kiemelkedő domb tetejéről körülpillantunk; látjuk, hogy észak és nyugat egyaránt reménytelen irány.

Miközben Szerát a teherautóval megfordulni igyekeznek, mi a személyautón északkelet, észak és északnyugat felé megyünk terepszemlére. Hol meredek terepküszöbök, hol pedig leomlott sziklatömbökkel elzárt, keskeny völgyfolyosók akasztják meg útunkat. Végre egy vörös murvával behintett fenekű, levezető barázdában megnyílik előttünk az út. Vörös és fekete dombok között kisebb lapos síkságok terülnek el. Zeg-zúgos vonalban haladva keressük az utat, sőt végül leszállunk a kocsiról és gyalogszerrel kutatjuk az átjárót az apró, megtépett oldalú hegyek útvesztőjében. A hegyhátak legnagyobb részét kelet-nyugati irányban húzódnak. Keresztüljutunk a határhegyek vízválasztóján; innen kezdve a terep mintha lejtene a Lop-medence felé. Azonban még mindig mintegy 130 méterrel magasabban járunk, mint 133-as számú táborunk tengerszintfölötti magassága. Nyilván az imént említett öböl felé közeledünk, amely a Nagy Lop-nor régi, kiszáradt sor-felületéből északkelet felé nyúlik ki.

Igyekszünk nagyot kerülni északkelet és kelet felé és e közben az öböl szélének közelébe jutunk. A régi fenék hatalmas, világossárgán csillogó síksághoz hasonlít, csak itt-ott húzódnak rajta végig a jardangos övek és mészák sötétebb csíkjai. Délután egy levezető barázdán át lejutunk a medence egyenletes talajára. Az egész barázdában mindössze három igénytelen kis zsombik senyvedezett, de itt már antilópok és vadtevék nyomait is láttuk. Nagyon könnyen kielégíthető állatok lehetnek, ha megelégszenek ilyen sovány legelővel. A partvonal nyilvánvaló nyomait, laposan elnyújtózó terrasz alakjában, ezen a tájon is láttuk.

Nyolcvan kilométeres földérítő út után visszatértünk Szeráthoz és elkészítettük 134-es számú táborunkat. A napközben látott dombok anyaga legnagyobb részét porfír, gnejsz és pala.

A november 9.-ére virradó éjszaka szokatlanul enyhén telt el, a legnagyobb hideg mínusz 6.5° volt. Hogy a teherautót minél könnyebbé tegyük, most is minden fölösleges poggyásunkat a táborban hagytuk.

A halotti tájék napfényben fürdik. Fölkerekedünk

utolsó előretörésünkre. Általában tegnapi nyomainkon haladunk, lehetőleg kerüljük a nehezen járható részeket és a kockázatos új hágókat. A talaj vöröses árnyalatokban tobzódik, a dombok rendszerint sötét színűek, itt-ott fehér kvarcittömbök villognak elő belőlük. A terep nehézkes és alkalmatlan. A teherautó igen gyakran elakad és ilyenkor ásóval és kötélszőnyeggel szabadítjuk ki. Ide-oda tévelyegve haladunk.

A Pei-sannak az a része, amerre most járunk, hatalmas többágú nyelvként, mint valami félsziget nyúlik be nyugat felé a Lop-medencébe. Földadatunk az, hogy valamilyen alkalmas helyen átjussunk rajta. Útkereséssel telik el az egész nap; alkonyatkor fölállítjuk 135-ös számú táborunkat.

Az esteli órák élénk tanácskozásokkal telnek el. Tanakodunk, hogy mit tegyünk? Élelmiszerkészletünk már alaposan megcsappant és vizünk már csak három napra elég. A helyzet igen bonyolult. Hiszen végtelenül egyszerű volna itt hagynunk a teherautót, a legénységet meg az egész poggyászt a 135-ös számú táborban és az Altmis-bulakig még ránk váró utat Yew, Kung és Csen társaságában, Effe sofförködésével a személyautón megtennünk. Kedvező terepen egy nap alatt elintézhetnők a kirándulást, hiszen a távolság alkalmasint nincs száznegyven kilométer sem.

Csak hogy okos, tanácsos és egyáltalán menthető volna-e, ha mindent egyetlen kockára tennénk fel? Amikor azt javasoltam, hogy egymagam, csak Effe kíséretében, teszem meg ezt az utolsó darab utat, minden bizonnyal személyes vágyamat fejeztem ki, magamban azonban kénytelen voltam elismerni, hogy nincs erkölcsi jogom arra, hogy elszakadjak az expedíciótól. Hiszen egészen bizonyosra vehettük, hogy mostani hosszú, nyugati útunk híre már elterjedt An-hsziban, onnan pedig Hamín át eljutott Urumcsiba is. Két ízben is jártunk An-hsziban, hogy benzin- és élelmiszerkészletünket kiegészítsük, tehát könnyen kiszámíthatták, hogy hosszabb útra készülődünk. Annak idején eget-földet megmozgattunk, míg végre megkaptuk az engedélyt, hogy elhagyhassuk Szinkiang tartományt — most pedig, másfél

hónappal később, engedély nélkül megint fölbukkanunk az országrészben! Seng Sí-cai tábornok jogosan találhatja gyanúsnak szándékainkat és ha néhány határjárórt küld le a Lop-nor vidékére, bizonyára kémekként bánik majd velünk. Az Altmis-bulaknál a katonák könnyen elfoghatnak, s ha Urumsiba visznek, hónapokig vagy akár évekig fogságban tartanak.

Közben pedig a 135-ös számú táborban ránk várakozó társainknak elfogy az eleségük meg a vizük. Kényszerű helyzetükben visszatérnek An-hsziba, hiszen különben az éhhalál vár reájuk.

A személyautón utazó fölfedező csoportnak akkor is kétségbeejtővé válhatik a helyzete, ha szerencsésen eléri az Altmis-bulakot, nem akad össze a határőrséggel, de a forrásnál, vagy annak közelében olyan baj éri a kocsit, hogy használhatatlanná válik. Ez a «hajótöröttek» számára annyit jelentene, hogy gyalog kellene megtenniök az ötszáz kilométeres utat Tun-huangig, — élelem és víz, tüzelő és hálósák nélkül. Ezen a téli vándorúton a legerősebb ember is föltétlenül elpusztulna.

Ha magamban volnék, akkor vállalhatnám mindezt a kockázatot. Csakhogy engem terhel a felelősség az expedíció valamennyi tagjáért, sőt családjaikért is, — azonkívül a kínai kormány szolgálatában állok.

Mindaddig, amíg megvan a teherautónk, még egy-két napon át folytathatjuk utunkat nyugat felé. A terep azonban december 9.-én végzett földérítésünk szerint olyan volt, hogy még a terhétől erősen megszabadított teherautóval sem járhattuk meg. Itt nem segített sem az ásó, sem a kötélszőnyeg. Hiszen a lágy, süppedős, vendégmarasztó, poros talajon az autó szinte tízméterenkint el-el akadna és legalább egy órába telnék mindannyiszor a kiszabadítása.

Ezért elhatároztuk, hogy a teherautót Szeráttal és Gyomtyával együtt a 135-ös számú táborban hagyjuk, mi pedig másnap reggel, december 10.-én, a személyautón egészen rövid kirándulást teszünk a Lop-medence egyenletes

fenekéig s miután azt elértük, megfordulunk és együtt visszatérünk An-hsziba.

Délelőtt 10 óra 17 perckor indulunk el. Nyugat-délnyugati irányban haladva, már három perc múlva lent vagyunk a medencében. A talajt murva, néhol fehér sókristályos kéreg borítja. Mögöttünk elmarad annak a kis völgynek a torkolata, amelyen lefutottunk és előttünk szélesen terpeszkedik a lapos síkság. A terep nyugat felé alig észrevehetően lejt. Közben két helyen is áthaladunk az egykori part halványan fölismerhető vonalán.

Huszonhárom perces út után a terep süppedőssé válik. Éppen csak hogy megbírja a személyautót. Kénytelenek vagyunk lassítani, különben a teherautó föltétlenül és menthetetlenül megrekedne. Így jutunk el egy 15—20 méter magas mészához. Megtévesztően hasonlít valami régi vár romjaira. Hatalmas agyagtömb. Oldalai majdnem függőlegesek, rétegződése alig megtört és nagyjából vízszintes irányú. Néhány percre megpihenünk, egy-két fényképfelvételt és futó vázlatot készítünk. Közelebről szemünkbe tűnik a vöröses-sárga üledéket fehéres csíkokkal átszövő, sok vékony gipszréteg. A fehér csíkok csak két centiméter vastagok, a vöröses-sárgák tíz, sőt néhol húsz centiméteresek.

Közvetlenül nyugatra ettől a későbbi harmadkorból ittmaradt, pompás és hatalmas eróziós maradványtól, még négy másik mészát találunk. Valamennyi kisebb, mint az első és sokkal kevésbé festői. Az évezredek viharainak karma alatt omladozó hasonló eróziós maradványok töredékeit még néhány helyen láttuk.

Háromnegyed órát töltöttünk e gigantikus agyagtömbök lenyűgözőn szép szigettengerében. A mészák ugyanis úgy emelkednek ki a homokból, mint sziklaszirtek a nyílt óceán vizéből. Azután folytatjuk útunkat nyugat-délnyugat felé. A terep nem teljesen vízszintes. Több rendkívül lapos és hosszan elnyújtott terephullám teszi lankássá. E hullámok annál világosabbaknak látszanak, minél nagyobb távolságra vannak tőlünk.

Rövid ideig a délvonaltól 70° -kal nyugat felé hajló irányban haladunk. Néhányszáz méteres távolságra jobbkéz felől ismét vörös mészatöredékek tűnnek szemünkbe. Világosabb környezetükből szirtes szigetekként emelkednek ki és Gotland szigetének sajátos alakúra mosott sziklatömbjeihez (raukar) hasonlítanak.

Nyugat felé folytatjuk útunkat. Ismét néhány kisebb mészatöredék mellett haladunk el. Nyolc perc alatt keresztülvágunk egy terepövön, amelynek felszínét beborítják a napfényben csillogó gipszlapok. Itt-ott apró futóhomok-halmokat is látunk. Ötkilométeres út után, háromnegyed tizenkettőkor megállunk.

Kiszállunk és pillantásunkat körülfuttatjuk a látóhatáron. A délvonaltól 15° -kal nyugatra hajló irányban apró lapos dombokat látunk. Ezek a Pei-san legdélibb határhegységéből félszigetként kinyúló hegyfok legnyugatibb előőrsei. Délnyugaton és nyugat-délnyugaton a látóhatár vonala síma és egyenes, mint a tengeré. Ebben az irányban van maga a Lop-nor is. Nyugat-északnyugat felé a látóhatárhoz közel, elmosódottan, hegyláncot pillantunk meg. Ez csak a Kuruk-tag lehet. Északnyugaton, északon és keleten is távoli hegyek kéklenek.

Fordulópontunk mintegy harminc kilométerrel van délre az én 1901 februárjában megtett utam vonalától és mintegy negyven kilométernyire kelet felé a Nagy Lop-nor száraz sor-fenekének északkelet felé kinyúló öblétől. Aki elolvasta «Ázsia szívében»* című könyvemet, amelyben beszámolok 1901 február 17.-én megtett utamról, az fogalmat alkothat magának ez «öböl» fenekének jellegéről és külsejéről. A járdangos terep még a tevék számára is nagyon nehezen járható utat kínál, autók számára pedig az ókori tó öblének feneke teljességgel leküzdhetetlen akadály.

«Február 17. (1901.) Helyzetünk kezd erősen aggasztóvá válni. A tevéknek már tíz nap óta nem akadt mivel eloltani szomjukat, azon a néhány falásnyi havon kívül, amit egy héttel ezelőtt egy

* Megjelent magyarul 1906-ban a Franklin-Társulat kiadásában.

kis mélyedésben találtunk. Az állatok ereje sem tart a végtelenségig.

Mai napi menetelésünk során egymásután magunk mögött hagyjuk azokat az apró hegyláncokat, amelyeken észak felé tartó utunkon már átkeltünk. Nyugat felé egymásután véget érnek és nyomtalanul eltűnnek, tehát nem állanak megszakítatlan összefüggésben a Kuruk-taggal, jóllehet ugyanahhoz a hegyrendszerhez tartoznak. Messze nyugaton a Kuruk-tag hegyláncai magasabbaknak és hatalmasabbaknak látszanak azoknál, amelyeken eddig átkeltünk. Minthogy több reményünk lehet arra, hogy a közelükben vizet találunk, mint a sivatagban, feljűk vesszük utunkat, tehát nyugat felé haladunk.

Miután magam mögött hagyom a hegyek legszélső fokait, egyenletes, sótartalmú, agyagos talajra jutok le. A terepet sok, legfőljebb két méter magas, gátszerű kiemelkedés és nagy különbség teszi egyenetlenné. Jobbkéz felől élénken téglavörös színű dombok sora látszik. A sivatag délnyugat felé a végtelenbe nyúlik, de északkelet felé sem szakítja meg hegy a látóhatár vonalát. Olyan, mintha valami ősi tenger öblében járnék. A vadtevék sohasem tévednek le ide, megszokott nagyobb ösvényeik elkerülik ezt a borzalmas sivatagi tájat.

Miután öt óra hosszáig gyalogoltam, bevártam a karavánt. A talaj ezután rosszabbá válik, mint bármilyen homoksivatag. Ugyanazok a jardangok, vagyis agyaghátak teszik járhatatlanná, amelyeket már a Lop-sivatagból ismerünk, itt azonban néhol eléri a hat méteres magasságot és a tíz méteres szélességet is. Megszámlálhatatlan sorban húzódnak észak-déli irányban. Ha itt ott nem szakadna meg vonaluk és nem kínálna kisebb átjárókat, a terep teljességgel járhatatlan volna, mert az oldalai függőlegesek. Sokszor fél, sőt egész kilométereket kell mennünk közöttük, míg végül a legközelebbi átjárón keresztül tíz-húsz méterrel továbbjuthatunk valódi útirányunkban. Nem emberi türelemnek való ez, valóban kétségbeejtő az ilyen terep.

Végül mégis sikerül kivezető utat találnom ebből az időrabló labirintusból . . . »

Ott, ahol mi akkor keresztülvágtunk a régi Lop-nor-medence északnyugati csücskén, a talajt jardangok borították be és nem a sós «sor», mint azon a vidéken, ahol 30 évvel később Hörner és Csen átkelt a tómedencén. Valószínű, hogy a jardangos öböl nem terjed olyan messzire északkelet felé, hogy az ember autókkal könnyen meg ne kerülhetné.

Miután a Lop-nor mélyedésébe tett második betörésünk végső pontján kellőképen tájékozódunk, megfordul-

tunk és saját nyomunkon, a sárgászöld mészák sora mellett, visszatértünk 135-ös számú táborunkba. Igaz, hogy a valószínűségben nem sikerült összeköttetést találnunk Altmis-bulak felé, annyit azonban pusztán szemmel is megállapíthattunk, hogy azon a 140 kilométeres darabon, amelyet autón Korla és An-hszi között nem sikerült földeríteni, nem lesz különösebb nehézsége autót építésének, ha egyszer csakugyan megvalósításra kerül a dolog. Húszkilométeres járdangos területet deszkasímává egyengetni nem nagy mesterség a mai időkben, hiszen a közlekedés megjavítása érdekében manapság a legkeményebb kőzetekből álló hegyláncokat is keresztülvágják. Az An-hszi és Korla között húzódó, egyenes vonalban 860 kilométeres útból mi 720-at megtettünk autóinkon. A hátralévő 140 kilométeres darab volt az egyetlen, amelyen teherautóinkkal nem tudtunk keresztülmenni a talaj túlságosan süllyedőssége miatt. 1901-ben és 1934-ben szerzett tapasztalataim alapján, mégis az a meggyőződés érelődött meg bennem, hogy mostani földerítőútunk és az Altmis-bulak között éppoly könnyen lehetne járható kerülőutat találni, mint a Pei-sannak azon a részén keresztül, amerre mi is végighaladtunk. Bármikor hajlandó vagyok magamra vállalni, hogy egy könnyű autósosztagot Szianból Lancsoun, Liangesoun, Kancsoun, Szucsoun, Jümenen, An-hszin, Altmis-bulakon, Korlán, Kutján, Akszun és Maralbasin keresztül elvezessek Kasgárig. Az út légvonalban mintegy 3200 kilométer. Hogy Turfánon keresztül az országút Kutjáig autóval járható, magunk tapasztaltuk, egyrészt akkor, amikor az Ecin-golon át, másrészt pedig amikor a Császár-út felől megközelítettük. Kutya és Kasgár között az utat már igen sok orosz Amo-kocsi is megtette, legutóbb pedig Sir Eric Teichman járt arra. An-hszitól Hamin és Turfánon keresztül Korláig 1350 kilométer a távolság. Az a sivatagi útvonal, amelyet mi a Pei-sanon át földerítettünk, mintegy 500 kilométerrel rövidebb és a klasszikus Selyemút nyomait követi.

135-ös számú táborunkban nyolc üres benzines hengerből emlékművet állítottunk. A bádghordók közül hármat

homokkal töltöttünk meg. Ez lett a gúlaalakú építmény szilárd alapja. Majd eljön az a nap, amikor a késő utókor valami utazója, vagy útépítője megtalálja, talán le is rombolja — mert másféle ember aligha téved erre a vidékre. S a vadtevék, ennek a sivatagnak nyughatatlan bolygó hollandusai, amikor hébe-hóba elkalandoznak erre a helyre, bizonyára megtorpannak az azelőtt soha nem látott fekete szörny láttára, majd veszélyt szimatolva, hirtelen megfordulnak és sebesen, mint a szél, rémülten elszáguldanak más irányban.

Most, hogy visszafelé haladunk, kerekeinket nem köti meg az időrabló térképezés. Egyre-másra száguldunk el korábbi táborozó helyeink mellett. 11.-én nem juthattunk messzire, mert a személykocsi elülső rúgója kevéssel elindulásunk után kettépattant. A rúgó még az urumcsii autogarázsban készült és 3170 kilométeren keresztül kitartott. Szerencsénkre ugyanakkor tartalékul a rúgó párját is megkovácsolták. A tartalékrúgó, minden szerszámunkkal egyetemben, a teherautón volt. A javítás három óránkat rabolta el. Ha ez a baleset az Altmis-bulak felé haladó útunkon ér bennünket — amikor ugyanis nem kaphattunk volna segítséget a teherautóról — akkor bizony ócskavassá vált volna a kis kocsi és utasaira is a hajótöröttek sorsa várt volna.

Szerát halad az élen. A levegő oly mozdulatlan, hogy a fölvert porfelhő súlyos ködként sokáig mozdulatlanul nyújtózkodik a keréknyom vonalán. Olyan utakon haladunk, amelyeket már korábban többízben végigjártunk. Vajjon meddig lesz látható a sivatag homokjába szántott nyomunk? Két évig bizonyára, de alkalmasint még sokkal hosszabb ideig.

Szui-Szin-bulaknál összeszedjük a kitett edényekben távollétünk alatt képződött jeget. Valamivel odébb egy vadteve jókora darabon követhette a keréknyomot. Nem mert keresztülvágni rajta. Ezt abból láttuk, hogy az állat nyoma zegzúgos vonalban hol eltávolodott a kerékvágástól, hol pedig visszatért hozzá. Az állat félhetett az ismeretlentől, s csak a kíváncsisága vonzhatta vissza a különös baráz-

dához, de arra már nem volt mersze, hogy egyetlen ugrással átvesse magát a két keskeny árkocskán.

Estére elértük a Kung-csinget. Szan-Va-ce és Csokdung már nagy izgalommal, nyugtalanul várta visszatérésünket. A kínai a Kung-ásta kút mellé rudat vert a földbe, a rúdra pedig deszkalapot erősített. A deszkára kínai írásjelekkel a következő fölvilágosító szöveget mázolta: *«Kungcsig, a Szu-Szin-autóexpedíció állomása. Vasútügyi minisztérium»*. Szan-Va-ce útjelző táblájából a levegő szellemeink kívül másnak aligha fakadhatott öröme, mert hiszen a vadtevék, a vadszamarak meg az antilópok nem ismernek más írást, mint amelynek betűit maga a természet róttá sivatag hazájuk földjébe.

December 12.-én reggel — már nem elsőízben — élénk vitát folytattunk, vajjon ne tegyünk-e még egyszer kísérletet nyugat felé, valamivel északabbra a már megpróbált vonaltól. Benzint meg élelmet, mint most, kaphatunk Anszhiban. E tervünk megvalósításának egyetlen komoly akadálya csak autóink erősen megviselt állapota lehetett. Hiszen a lehető legnehezebb terepen eddig már körülbelül tizenötezer kilométert tettek meg, s újabb erőszakolt úttörést a Pei-san hegyei között már aligha bírának ki. Ha még egy ilyen kutató utat akarnánk megkísérelni, ahhoz teljesen új felszerelésre lenne szükségünk. A tervet tehát elvetettük.

Tovább folytattuk útunkat visszafelé, elhaladtunk 129-es, majd 128-as számú táborhelyünk mellett és átvergődtünk azon az utálatos darabon, ahol az egymástól kéthárom méteres távolságra húzódó, apró harántbarázdákon úgy zötykölt és rázkódott a kocs, hogy az ember szinte bélcsavarodást kapott tőle. Effe szokása szerint, itt is énekelt, de nótázása úgy hangzott, mintha csuklási rohamot kapott volna.

Este nyolc órakor hirtelen hatalmas, világosszürke farkas került elénk. Az állat mintegy negyven méter távolságban hirtelen, mintha megbénult volna, megállt és hipnotizálva, elvakultan meredt az autó fényszórójának sugarába.

— Ereszd neki a kocsit, gázold el a dögöt! — kiáltottunk Effére. A fiú azonban elvesztette lélekjelenlétét és ezzel együtt elmulasztotta az alkalmas pillanatot. Azt tette ugyanis, amit az embernek ilyen helyzetben nem szabad tennie: hirtelen megállította a kocsit és a puskája után nyúlt, hogy lelője az ordast. Ekkor azonban fölöldődött a varázs, a farkas magához tért és a következő pillanatban eltűnt a fénysugár két oldalán ásító sötétben.

Még az éjszaka elhaladtunk Lo-t'o-csing, Taotao-sui és Ma-lien-csüan mellett, másnap pedig keresztülrobogtunk Tacsuanon, a hamii országúton; éjszakára már a Szulo-ho északi partján táboroztunk.

Az utolsó reggelen, december 14.-én, kelet-északkeleti viharra ébredtünk. A szél másodpercenként tizenhatméteres sebességgel sűrű por- és homokfelhőkkel rohamozta sátrainkat. A folyó három ágát jég borította. Az első ág jégpáncélja megbírta a személykocsit, a középsőé azonban beszakadt az első kerék alatt. A kocsinak nem esett baja. Valamivel lejjebb azután szilárdabb jégen átjutottunk a túlsó partra és hamarosan ott álltunk An-hszi városának kapuja előtt. Vagy féltucat bundás, magas prémkucsmát viselő katona tartóztatott föl. De azután néhány perc múlva már kedélyes beszélgetésben a derék polgármesternél ültünk. Úgy sejtem, Yew beavatta a polgármestert titkainkba, mert — be kell vallanom — hihetetlen figyelmességet és tapintatot tanúsított, hiszen visszaérkezésünkkor egyetlen szóval sem kérdezte, hogy ugyan mi dolgunk lehetett hat hosszú héten keresztül a nyugati sivatagban?

November 12.-e óta, amikor a Taotao-suinál teljesen váratlanul a rablóbanda ölelő karjaiba rohantunk, szóval több mint egy hónapon keresztül, magunkon kívül nem láttunk egyetlen élő embert sem, hacsak Georgot, aki nem volt állandóan velünk, nem számítjuk ilyennek. A földgolyónak olyan részén jártunk, ahová ember talán sohasem téved és amerre nincsenek utak. Az egyetlen jel, ami arra vall, hogy valamikor mégis eleven élet lüktetett a réges-rég elmeszesedett erekben, a dombok tetején, a terraszok szélén

és a hegyek oldalán egybehordott kőrakások. Ezeknek az volt a föladatuk, hogy a kereskedőket és a karavánokat megtartsák a helyes irányban az ősi Selyemúton. Bizonyos, hogy igen sok e kőrakások közül észak-déli irányú utat jelzett, hiszen Hami és Tun-huang között a térképeken is szerepel legalább három. Ezeket az utakat mi magunk is több helyen kereszteltük. De azok, akik az útjelző kőrakásokat építették, már két évezred óta alusznak sírjaikban és haló poraik szétszóródtak egész belső Ázsia és Kína földjén.

A mi korunk utazója, ha lába e nyomtalanul eltűnt egykori ösvények földjét tapodja, csak képzeletben hallja a karavánok csengőinek a távolban elhaló visszhangját és a tevehajcsárok nógató rikoltásait.

A vándorló tó.

Ázsia belsejében megtett utazásaim során igen sok addig ismeretlen tavat rajzoltam bele a térképbe, többek között a tavaknak egész láncolatát a tibeti hegyvidék legészakibb hosszanti völgye és Kelet-Turkisztán meg Caidam között, valamint azt a tófüzért, amely a Transhimalája hegyrendszerének északi lába mentén húzódik.

Ha a szent bibliai emlékeket ébresztő Galileai-tengert nem számítom, akkor Ázsia tavai közül négy áll a többinél közelebb a szívemhez. A Csargut-co vizén, Tibet szívében. 1901 őszén néhány napon át egy nemezcsónakon hajókéztem, viharos időben — közben a nyomomba eresztett tibeti katonaság hiába keresgélt engem a partokon.

1906—07 telén gyalogosan és részben ladaki-fogatú szánon keresztül-kasul bejártam a keményen befagyott Nyangce-co tó jegét, hogy lékeken át mérő-ónnal állapítsam meg a tó mélységét — a víz keleti partján aztán Nacang tartomány kormányzója elzárta az utamat és csak sokáig elhúzódó alkudozások után nyitotta meg előttem és karavánom előtt a tiltott ország kapuit és az utat Tasi-lunpo szent kolostorához, Tasi Láma őszentsége szék-helyéhez.

A harmadik ázsiai tó, amely döntő szerepet játszott életemben, a földgolyó vizeinek legszentebbje, a Manaszárovar. Ez a tó e néven szent sok százmillió hindu előtt, Comavang néven pedig Tibet egész népe előtt. Nyáron tükörsímán ragyog a verőfényben, télen pedig jég- és hótakaró alatt vakító-fehéren pihen partjának sziklás ormai között. Északra ugyanis a szent Kailasz, vagy más néven Kang

Rimpcse-hegy, Síva paradicsoma és Brahma ege meredezik, délen pedig a Gurlamandata hatalmas hegytömbje emeli az égnek kékesen csillogó gleccserpáncélját és szemvakítón fehér hómezőit. Viharban és csöndes időben egyaránt vitorláztam és eveztem ennek a tónak a vizén, megmértem medrének mélységét és vendége voltam nyolc kolostorának; vize úgy öleli körül őket, mint valami csodálatosan kék türkízkarkötő.

E három tónál is mélyebben nyúlt bele az életembe a Lop-nor, «A vándorló tó», és a körülmények alakulása valahogyan szorosán egybekapcsolta ezt a vizet sorsommal. 41 év telt el azóta, hogy elsőízben sátoroztam partjain és három év azóta, hogy utoljára hallgattam a Lop-nor nádasai között a tavaszi szél susogását és mint ebben a könyvemben leírtam, csónakon bejártam a medence északi részét. E két időhatár között eltelt évek során pedig részben magam, részben pedig expedícióm tagjainak kutató útjai révén olyan figyelemmel kísértem a Tarim-folyó és a Lop-nor-tó érverését, mint ahogy az orvos figyeli betegének szív működését és vérkeringését. És most végre-alahára, valamennyiünk közös erőfeszítései árán, sikerült megoldanunk a titokzatos tó vándorlásának hatvan esztendőös problémáját és sikerült megállapítanunk e szeszélyesen nyugtalan mozgás természetes okait.

A Tarimnak és torkolati tavának legrégebb leírása a Krisztus előtti első évszázadból származik; a Han-évkönyvekben maradt fenn. E szerint a Pamír egyik forrás-folyója egyesül egy másik folyóval, amely a Kun-lunban ered, azután belevész a mintegy 300 li hosszú és ugyanolyan széles, sósvízű Pucsang-tengerbe, vagyis a Lop-norba. Egy régi szöveg hibás értelmezése folytán a kínaiak akkor — és azóta is kétezer éven keresztül — azt hitték, hogy az a folyó, amely beleömlik a Lop-norba, Tibet északkeleti részén ismét kibukkan a föld felszínére, mint a Középső Birodalom nagy folyója, a Huang-ho.

Minthogy az 1137 előttről származó valamennyi kínai térkép elpusztult, a sziáni múzeumban őrzött, kőlapra

rajzolt térkép a legrégebb, amelyen a Tarim és a Lop-nor (Pucsang-tenger) megtalálható.

Igen érdekes, hogy egy európai, a Tiruszból való görög Marinus, aki a Han-dinasztia idejében élt, olyan leírás birtokába jutott erről a vízrendszerről, amely megegyezik a Han-évkönyvek leírásával. Maga Marinus azoktól a kereskedőktől és ügynököktől szerezte értesüléseit, akiknek a karavánjai a Selyem-utat járták. Marinus leírását a Kr. u. második évszázadban Ptolemaeus is átvette. Ptolemaeus a térképen Ázsia legészakkeletibb sarkába beírta a *Serica*, vagyis Selyemország nevet és belerajzolta az Oechardes folyót. Szerinte ez a víz két forrásból ered és keleten belevész egy hegylánc tövében elterülő tóba.

Ptolemaeus térképén az Oechardestől délre még egy folyót találunk, a Bautisus fluvius-t. Ez is két ágból ered és szintén tóba torkollik. Igen sok földrajztudós a Bautisusban a tibeti Csangpo-Brahmaputra folyóra vél ismerni. *Southern Tibet* című munkám első kötetében igyekeztem kimutatni, hogy a Bautisus szintén a Tarimot ábrázolja, torkolati tava pedig a Lop-norral azonos. A vízrendszer ilyen módon kétszer is szerepel Ptolemaeus térképén. Mi lehet ennek az oka? Semmi egyéb, mint az, hogy sem Marinusnak, sem pedig Ptolemaeusnak sejtelve sem volt Tibet létezéséről. Az utóbbinak említett térképén láthatunk egy nyugatról-keletre futó hegyláncot, amelynek nyugati részét Imaus mons-nak a közepét Emodi montes-nek, keleti részét pedig Serici montes-nek nevezi a szerző. Az Imaus a Himálaja, a Serici montes a Kun-lun meg a Nan-san, vagyis azok a hegyek, amelyek dél felől határolják az ókor kereskedői által sejtett Selyemutat. Ptolemaeus azonban nem tudta, hogy az Imaus és a Serici montes között szédítőn magas hegyeknek egész világa emelkedik. Számára Tibet egyszerűen nincs. Annak a magyarázatát, hogy a Tarimot a Lop-norral együtt kétszer fölrajzolta ugyanarra a térképre, szintén könnyű megtalálni. A Tarimról és a Lop-norról szóló közlések két különböző forrásból származtak és sem Marinus, sem pedig Ptolemaeus nem gon-

dolt arra, hogy a közlések ugyanarra a folyóra és tóra vonatkoznak.

Alapos okkal fölvehetjük azonban ezt a kérdést: hogyan lehetséges, hogy egy tavat, amely a világ legnagyobb szárazföldjének szívébe van rejtve, s amelyet a legnagyobb sivatagok ölelnek körül, egy tavat, amely a világtengerek partjaitól távolabbra van, mint bármely más tó — kivéve az Ebi-nort, amely Európa földrajztudósai előtt csak 1870-ben vált ismert fogalommá — már kétezer évvel ezelőtt ismert néhány nyugati földrajztudós? Hiszen Ptolemaeus már Kr. e. 150-ben tudta, hogy egy két ágból eredő, nagy folyó folyik nyugatról-keletre és — akárcsak az e könyv bevezető fejezeteiben leírt Kum-dárja — a vizét olyan tóba önti, amely a sivatag északi részében pontosan azon a helyen fekszik, ahol mi a XX. század negyedik évtizedében végzett kutató útjaink során a Lop-nort megtaláltuk?

És miképpen lehetséges, hogy a Lop-nor fogalma Ptolemaeus ideje után hirtelen úgy elveszett, mint ahogyan a hulló csillag fénye kialszik a sötét égen, s azóta több, mint másfélezer éven keresztül a néma hallgatás mélységes csöndje borult erre a titokzatos tóra?

Egy európai utazó 1273-ban mindenesetre hallotta a Lop nevét. Ez az utazó velencei kereskedő volt, a halhatatlan Marco Polo. Csakhogy ő épp oly kevésbé sejtette, hogy mit jelent e név, mint mi. A Lop név Marco Polo csodálatos útleírása révén vált először ismeretessé Európában. A velencés azonban egyetlen szóval sem említi a Lop-nort, hanem csak a nagy Lop-sivatagról beszél, amelyet azután kísértetekről és varázslókról szóló mesékkel cícomázott föl.

A Lop név a XVI. században jelenik meg az európai térképeken, így például Jacopo Gastaldi 1561-ben megjelent, Indiát és Közép-Ázsiát ábrázoló térképén olvashatjuk e szavakat: Diserto de Lop.

Állíthatjuk-e azonban ezeknek alapján, hogy Marco Polo nem tudott a Lop-norról, vagy legalább is egy ottani tó létezéséről? Nem, mert elképzelhető, hogy a Csarklikből Tun-huangba vivő útja során balkéz felől, vagyis útjától

északra látott ugyan egy vagy több, sűrű nádassal benőtt partú tavat, vagy legalább is hallott ilyenekről, de egyszerűen nem tartotta megemlítésre érdemesnek ezt a fölfedezést. Hiszen Marco Polo Kasgárból Jarkenden és Kotánon keresztül jutott el Csarklikba, de egyetlen szóval sem említi, hogy egész útja alatt jobbkeze felől a föld legmagasabb hegyláncait látta!

Évszázad múlt évszázad után és a rejtelmes tónak folyvást sikerült megőriznie titkát, amelyről csak a sivatagi szelek susogtak. Amikor a jezsuita Goës Benedek 1603-ban elindult kalandos útjára, hogy végigjárja Ázsiát, többet is érintett a Tarim alsó folyásának partján fekvő helyek közül, de sajnos, Szucsouban 1607-ben betegség vetett véget életének, az ellenséges érzelmű mohamedánok pedig minden följegyzését elégették. A pekingi jezsuiták később Goës útjára vonatkozóan csak örmény kísérőjének szavaiból szereztek értesüléseket, ezek azonban nagyon hiányosak voltak.

Az 1760-as években Csien-lung császár Hallerstein, d'Arocha és d'Espinha jezsuitákat Kelet-Turkisztánba küldte azzal a megbízással, hogy az Ázsia belsejében akkoriban újonnan meghódított tartományok bizonyos pontjait csillagászati mérésekkel állapítsák meg, azonban ezeknek a tudós utazóknak szintén nincs semmi mondanivalójuk a Lop-norról. A víz tükrén lebegő sivatagi ködök felhőin a tó hullámverésének leggyöngébb hangfoszlánya sem hatolt keresztül.

És a tiruszi Marinus, meg az alexandriai Ptolemaeus mégis annyit tudtak a tóról meg arról a folyóról, amely ezt a tavat vízával táplálja, hogy két egymáshoz hasonló változatban is belerajzolták térképeikbe!

Semmi kétség sem lehet abban a tekintetben, hogy ismereteiket mindketten a nagyszerű selyemkereskedelemnek köszönhetik. A karavánok a nemes selymet a szerek, vagyis a kínaiak, országából a világ leghosszabb és legrégebb kereskedelmi útján éppen akkoriban szállították legjavában Tun-huangon meg azon a sivatagon keresztül, amelyet a legutóbbi néhány fejezetben megismertünk,

végig a Lop-nor és a Kum-dárja északi partja mentén, majd tovább Korlán, Kutyán és Akszun keresztül Kaszárba. Ezen az úton nyugati kereskedelmi ügynökök is utazgattak és odahaza meséltek azokról az országokról, tavakról és folyókról, amelyeket útközben láttak. Így jutott el a hír Marinushoz, rajta keresztül pedig Ptolemaeushoz, tehát az ókori földrajzi tudomány csakis a selyemkereskedelemnek köszönhetette első értesüléseit a híres tóról és folyórendszeréről.

A Lop-nor északi részétől nyugati irányban nem nagy távolságra terült el a Selyemút mentén Lou-lan városa. Körülbelül a Kr. u. 330. évben a Tarim alsó folyása és a Lop-nor helyzete hirtelen döntő módon megváltozott. Miután valószínűleg sok évszázadon keresztül egyenesen kelet felé folyt és vizét a sivatag északi részében elterülő torkolati tóba öntötte, a Tarim alsó folyása, vagyis az a része, amelyet most Kum-dárjának nevezünk, elhagyta régi medrét, új ágyat tört magának a sivatagon keresztül délkeleti és déli irányban és a sivatag déli részében alkotott egy, vagy két új tavat. Ezzel egyidejűen az addigi folyam-meder meg a régi tó kiszáradt, Lou-lan városát elhagyta lakossága és az egykor eleven fészek teljesen feledésbe merült.

A vándorló tónak északról délre történt átköltözéséről Marco Polónak, Goës Benedeknek, Hallersteinnek, d'Arochanak, vagy d'Espinhanak akkor sem lehetett volna sejtelve, ha az új mederbe költözött tavat látták volna is. Még ennél is érdekesebb, hogy a kínaiak sem az ókorban, sem pedig a legújabb korban nem ébredtek tudatára, hogy az a tó, amelyet kétezer év óta Pucsang-tenger néven ismertek, vándorló, vagy mint Hörner mondja, alternáló tó. A kínaiak minden térképén, még a fontos, 1863-ból való Vucsang-térképen is, a folyó egyenesen kelet felé folyik és a Lop-nor a folyó keleti meghosszabbításában fekszik. Még 1928-ban készült állami térképükön is megmaradtak régi klasszikus felfogásuk mellett.

Delisle, az ismert párisi térképrajzoló, 1706-ban kiadott kitűnő *Atlas*-ában közöl egy *Carte de Tartarie*-t, amelyen a korábban is ismert neveken kívül néhány újat is fel-

tüntet. Itt találjuk Cachgar-t, Ugen-t, Conche-t (Köncsé-t) Cuciá-t (=Kutyá-t), Yuldus-t, a Kenkel-folyót, amely megfelel a Köncse-dárjának, de nem látjuk a Lop-nor nevet. A vándorló tónak még 1706-ban is sikerült «rangrejtve» maradnia. Delisle Ázsia egész belsejét Tartarie Indépendentennek nevezi és tudja, hogy ennek közepén hatalmas homok-sivatagok terpeszkednek. Acsu (=Akszu) és Cucia között hatalmas észak-déli irányú hegyláncot tüntet föl, amely valószínűleg csökevénye annak az Imaus nevű, szintén észak-déli irányú hegyláncnak, amely Ptolemaeusnál a nyugati *Scythia intra Imaum montem*-et elválasztja a keleti *Scythia extra Imaum montem*-től.

1730-ban Stockholmban igen érdekes térkép jelent meg Észak- és Közép-Azsiáról. A térképet XII. Károly Strahlenberg nevű tisztje rajzolta szibériai fogsága idején. Strahlenberg elképzelése a Tarimról és a Lop-norról megegyezik Delisle-ével, azzal a különbséggel, hogy a svéd tiszt ismeri Karaschahr-t és a Chaidu fluviumot (Kaidu-folyót), ez az utóbbi azonban az ő térképén nem egyesül a Tarimmal. A Lop-nor erről a térképről is hiányzik.

A mi szempontunkból XII. Károly egy másik katonájának, Gustav Renat-nak térképe ennél is nagyobb jelentőségű. Ezen a Lop-nor és folyói lényegében helyesen vannak ábrázolva, kivéve, hogy Renat a Su-lo-hot is ebbe a vízrajzi rendszerbe tartozónak képzei. A kanyargós Chaidut belefolyatja a Tarimba és a két folyó vizét egy tóba, amelyet Láp-nek nevez. A név a Marco Polo közel ötszáz évvel régebbi Lop nevének eltorzítása.

Ugyanabban az évben, 1733-ban, amikor Renat térképét kiadták, Párisban megjelent d'Anvilles-nek, a Kínában térítő jezsuiták kutatásai alapján Ázsia belsejéről megrajzolt nagy térképe. Ez a térkép a folyórendszert és a Lop-nort sokkal tévesebben ábrázolja, mint a Renaté, aki vázlatához az anyagot dzsungáriai forrásokból kapta.

Ettől számítva még 140 éven át megoldatlan rejtély marad a Lop-nor. Amikor az angol Robert Shaw 1870-ben hazatért Kelet-Turkisztán nyugati részében tett eredmé-

nyes utazásról, Európában még igen zavarosak voltak a fogalmak a szóbanforgó folyókról és tavakról és Shawnak sem sikerült felőlük megbízható értesüléseket szereznie. Útleírásában csak ennyit mond :

«A sivatagok szegélyein dolonok laknak, egy mohamedán vallású törzs, félnomád rablóerkölcsökkel... Ezeken túl, azok között a lagunák és tavak között (ezek közül a legnagyobb a Lobnoor), amelyek a sivatag közepén annak a vidéknek a táján képződtek, amelyet *Koordan-kák*-nak neveznek, ahol a Kelet-Turkisztánból egyesülten erre folyó vizek eltűnnek a homokban, bizonytalan hírek járnak egy vad törzs felől, amely halászatból él és fahánesből készült ruhát visel ; én azonban sohasem találkoztam senkivel, aki maga is látta volna ezeket az embereket.»

Ezzel szemben Shaw hallotta, hogy «az antilópok úgyszintén a vadtevék (?) is nagy csapatokban járnak a keletre fekvő nagy sivatagban. Ez a sivatag tele van csodálatos babonákkal». Shaw a vadtevék után kérdőjelet tett ; úgy látszik, kételkedett létezésükben.

A Lop-norról meg a vadtevééről tehát még 1870-ben is éppen olyan bizonytalan tudomásuk volt az embereknek, mint a tudós Carl Ritternek, aki *Erkunde* című művének 327. lapján Kasgárról, Akszuról, Karasárról stb. írván, ezeket mondja :

«Ezeknek az országoknak vízrajzi viszonyairól csak az említett városokról szóló leírásokkal kapcsolatban találunk itt-ott említést ; mert a nagy turkesztáni folyórendszer lefutásáról és összefüggéséről, szóval arról a sivatagi folyóról, amely a Lop-norban ér véget, külön erre vonatkozó közlését nem ismerjük olyan szemtanúnak, aki végigutazott volna a folyók mentén és útja során e vizek egymással eddig is sejtett és föltételezett összefüggését kétségtelen tényként megállapította volna.»

A Góbi-sivatag nagy messzeségeiről ezt írja : «Ha valahol, akkor éppen itt van a vad állapotban vagy legalább is a vad állapothoz igen hasonló körülmények között élő tevék és lovak hazája. Igen gyakran hall az ember errefelé vadtevékről meg vadlovakról. A Bogdo-ula körül elterülő síkságokon és hegymagaslatokon egy öreg, sokat tapasztalt lámának közlése szerint, állítólag még ma is élnek vadtevék, — ő maga is látott ilyeneket — amelyek mindössze annyiban különböznek a többi (szelíd) tevétől, hogy két púpjuk

alig látszik. A fiatalon befogott állatokat — mondja a láma — könnyen meg lehet szelídíteni, öregebb állatokkal nem sokat törődik a lakosság.» (Erdkunde III, 381. lap.)

1875-ben a Lop-norról meg a vadtevérről még mindig nem tudtak többet az emberek, mint amennyit már Ritter 40 évvel korábban tudott. Stierernek 1875-ben megjelent *Handatlas*-ában, az *Indien & Inner-Asien* című lapon, a Tarim még egyenesen kelet felé fut és keleti meghosszabbításában terjed szét a Lob-noorrá, amelyet, valamennyi kínai térképpel egyező módon, a sivatag északi részében helyez el. Ezen és valamennyi többi európai térképen a tó 460 kilométer távolságra van a déli irányban található legközelebbi hegytől.

Igazán ideje volt már, hogy föllebbentsük a titokzatoság fátyolát, amely kétezer esztendőn keresztül eltakarta a Lop-nort.

1839-ben Szmolenszk közelében született Nikoláj Mihajlovics Prsevalszkij, a későbbi orosz ezredes. Nevét Ázsia ismeretlen belső vidékein tett első nagy útjával kapcsolatban kapta szárnyára a hír. 1876 augusztus 12.-e és 1877 július 3.-a között tette meg második útját, amely 4246 kilométeres hosszúságban legnagyobbbrészt addig ismeretlen országokon vezetett keresztül. Erről az útjáról Prsevalszkij «*Kuldsától az Altin-tagig a Tien-sanon és a Lop-noron keresztül*» című leírásában számol be. Az orosz ezredes ennek az útjának során állapította meg, hogy a Tarim egyáltalán nem folyik egyenest keletnek, hanem a valóságban elkanyarodik délkelet és dél felé és a sivatag déli részében a Kara-burán és a Kara-kosun nevű kettős tavat alkotja. Ezek a tavak körülbelül egy földrajzi fokkal délebbre találhatóak, mint az a hely, ahol fekvésüket a kínai térképek úgyszólván ősidők óta megjelölik.

Prsevalszkij azt is kiderítette, hogy a torkolati tó, amely megállapítása szerint a kínaiak Lop-norjával azonos, mindössze hatvan kilométernyire van a déli hegységtől; így tehát Ázsia belső részének térképe alapos változáson esett keresztül.

Asszám Bai, a vadász, aranyfácánnal.
(Hummel felvétele.)

«Az ezer Buddhák barlangjai»-nak taoista
papja ijedten és félénken fogadott ben-
nünket. (Csen felvétele.)

A «Cs'ien-fo-tung»-ban, Tun huang közelében. (Csen felvétele.)

Futóhomok-dombok a Gasun-góbiban. (Yew felvétele.)

Mészák a Lop-nor-medence keleti részében. 1934 dec. 10. (Yew felvétele.)

A «Cs'ien-fo-tung» részlete, Tun-huang közelében. (Csen felvétele.)

Minthogy Prsevalszkij nem tért le a bennszülöttek által ismert és használt utakról, sohasem sikerült vadtevét látnia, de egy bennszülött vadásztól tevébőrt szerzett, amelynek alapján megállapította e királyi állat addig kétségbevont létezését.

Prsevalszkijnak ez útja során tett fölfedezései hatalmas föltűnést keltettek a földrajztudósok körében. Amikor első távirati értesítése szétfutott a világon, dr. E. Behm a *Petermanns Mitteilungen*-ben ezt írta: «Így tehát végre eloszlott az a homály, amely eddig a Lop-nor fölött lebegett és hamarosan látni fogjuk a térképeken a tó valószínű alakját. De ugyan ki sejtette, hogy e tó déli oldalán magas hegylánc emelkedik?! A Góbi-sivatagról eddig vallott felfogásunkat alaposan meg kell változtatnunk.»

Richthofen báró egyetemi tanár véleménye szerint az orosz ezredes utazása «egyike a legjelentősebbeknek, amelyeket a legújabb korban tettek» és maga Petermann Ágoston doktor ezt írja a *Mitteilungen*-ban: «Prsevalszkij útja rendkívül érdekes, jelentős és különösen érdemes földrajzi teljesítmény. Záróköve és koronája a belső Ázsiában régóta folytatott nagyszerű kutatómunkának. Egybekapcsolja a mi korunk kutatásait Marco Polo hatszáz évvel ezelőtt tett fölfedező útjával és a még ennél is régebbiekkal, egyúttal a föld térképén olyan vonalat húz meg, amelynél jelentősebbet nem is képzelhetünk, hiszen ez a vonal Közép-Ázsiának azt a vidékét szeli keresztül, amely mindezideig teljesen ismeretlen maradt előttünk. Közép-Ázsiának hatalmas körvonalai Prsevalszkij útja révén szilárdabb vázat és határozottabb alakot öltöttek és utazásával fontos földrajzi célt ért el. Ebben a tekintetben Prsevalszkij utazása egyenlő értékű olyan híres problémák megoldásával, mint amilyen az Ausztrálián keresztülhaladó út, az Északi-sark vagy Timbuktu elérése, a Nílus forrásainak fölfedezése és Stanleynek a Kongo mentén megtett útja volt... Prsevalszkijnak a Lop-norhoz tett utazása példaképül állhat a földrajztudomány terén végzett teljesítmények között.»

Egy évvel az orosz ezredes hazatérése után Richthofen

báró alapos boncolás alá vette az utazó közléseit, abból a célból, hogy bizonyítsa, hogy Prsevalszkij nem a történelmi Lop-nor tavat, a kínaiak Pucsang-hai-ját vagy Jencé-jét, (a Sós tengert), fedezte föl, hanem egy újabban képződött tavat. Az oly torkolati tónak, amelybe egy nagy pusztai és sivatagi folyó évezredekén át hordta és gyűjtötte a sivatag mindenféle sóját, föltétlenül sósvízűnek kell lennie, ezért is nevezték el «Sós tengernek». Most pedig az első európai szemtanú, aki pedig szokatlanul éles megfigyelőképességgel van megáldva, azt közli, hogy a Tarim vízének gyűjtőmedencéje édesvízű tó!

Richthofen különféle magyarázatokkal próbálkozik meg, egyebek között azzal, hogy «a Tarim igen gyakran változtatja pályáját és medrét; otthagya korábbi gyűjtőmedencéjét és vizét a mostaniba önti, így tehát e tó aránylag fiatal lehet.»

Richthofen megoldásai közül a legvalószínűbb az, hogy Prsevalszkij, miközben a Tarim sok ága között utazgatott, figyelmen kívül hagyott egy mellékágot, amely a kínai térképek ábrázolásának megfelelően tovább folytatja útját kelet felé és a sivatag belsejében a Tarim irányának meghosszabbításában tavat alkot, az igazi, történelmi, kínai Lop-nor tavat. Eszmefuttatását e szavakkal végzi: «Bármily nagyra kell becsülnöm Prsevalszkijnek a Lop-nor környékének földerítése körül végzett munkáját, magát a problémát, amelynek megoldása érdekében valóban igen nagy fáradságot vállalt magára, nem tekinthetjük teljesen megoldottnak.»

Prsevalszkij erre többek között így válaszolt: «Az én véleményem az, hogy az aránylag közeli multban nem történt semmilyen jelentékenyebb változás (tudniillik, hogy a Tarim nemrégiben más, délkeleti irányú medret keresett volna). A kínai térképeknek a Tarimra és a Lop-norra vonatkozó adatai és ábrázolásai egyszerűen tévesek, azoknak a félrevezető és kevéssé pontos értesüléseknek következtében, amelyeket a kínaiak ezekről a vidékekről szereztek . . . Ami azt a lehetőséget illeti, hogy talán létezik olyan

folyóág, amelyen keresztül Richthofen báró föltevése szerint a Tarim a vize egy részét kelet felé küldi és ott az igazi Lop-nor tavat alkotja és táplálja, meg kell állapítanom, hogy az efféle föltevést az általunk megfigyelt ténybeli körülmények egyáltalán nem támogatják. Hogy többet ne mondjak, bizonyos, hogy a bennszülöttek föltétlenül tudtak volna erről a csatornáról és ilyen jelentékeny tóról, s előbb-utóbb megemlétték volna előttem. Másrészt mi magunk is végighaladtunk a Tarim partján és sehol sem bukkanunk a legkisebb olyan folyómederre sem, amely utunkat keresztelte volna. Ha lett volna ilyen, bizonyára nem kerülte volna el figyelmünket, hiszen a csatornákon mindig bajos és fáradságos az átkelés . . . Végül kötelességemnek tartom megismételni, hogy a bennszülöttek egytől-egyig tagadták, hogy léteznék más tó is a körülöttünk elterülő sivatagban, azon kívül, amely mellett ők élnek.»

A folyó vízmennyisége lefelé egyre csökken. Ezt a körülményt Prsevalszkij azzal magyarázza, hogy a víz nagy részét az öntözésre és a halászat céljaira használt csatornák vezetik el. A Kara-kosun vízének édessége pedig szerinte annak a következménye, hogy a Tarim-folyó vize igen mélyen befut a tóba; de a partok közelében rekedő, nem mozgó víz sok helyen sótartalmú.

Hogy a Kara-kosun édesvízű tó, talán nem is nagyon csodálatos. A tó északkeleti partjai közelében találtam gyengén sósvízű lagunákat. Az is lehet, hogy, mint Hörner véli — az édesvízű tótól északkeletre van egy végső befo-gadó medence és ennek sós a vize. Ebben az esetben a Kara-kosun csak átmeneti tó és a vize ezért édes.

Prsevalszkij negyedik utazása során (1883—85) ismét meglátogatta a Kara-kosunt és két hónapot töltött a tó partjain. Útleírásában ezt mondja: «Ami azt a föltevést illeti, hogy a Tarim folyásának irányában egy másik Lop-nor-tó is léteznék . . . megemlítem, hogy mi most alaposan kikérdeztük a lop-nori lakosokat erre vonatkozóan, de mindenütt egybehangzóan tagadó választ kaptunk. Az ottani emberek még azt is mondták, hogy ameddig a helyi

hagyomány visszanyúlik a multba, az a tó, amelynek partjain laknak, mindig a mostani helyén terült el.»

Ezek volnának a főbb vonásai a nagy fölfedező Prsevalszkij, meg a nagy földrajztudós Richthofen báró között folyó vitának. E vita következtében a Lop-nor kérdése történelmi és földrajzi szempontból továbbra is megoldatlan probléma maradt. Azonban a vándorló tóra vonatkozó mostani ismereteink birtokában csak a legnagyobb csodálattal adózhatunk a két ellenfél éleselmjűségének és el kell ismerünk, hogy mindegyiknek igaza volt bizonyos vonatkozásokban, de más vonatkozásokban mindketten tévedtek.

Richthofen bárónak helyes volt az az elméleti föltevése, hogy a Kara-kosun, Prsevalszkij Lop-norja, újonnan képződött tó és hogy a klasszikus tónak a Tarim keleti meghosszabbításában kell feküdnie, téves volt azonban az a vélekedése, hogy 1877-ben a sivatag északi részében még egy mellékág húzódott a kínaiak régi tavához.

Prsevalszkij tévedett, amikor ellentmondást nem tűrően azt állította, hogy az a tó, amelyet ő felfedezett, azonos a régi kínai térképek Lop-norjával, vagy más néven Pucsang-hai-jával, viszont helyes volt az a megállapítása, hogy mellékág egyáltalán nem húzódik valami keleten fekvő sivatagi tó felé. Igen helyesen, a leghatározottabban tagadta ilyen tó létezését.

Prsevalszkij fölfedezései Svédországban is nagy érdeklődést keltettek. 1884 tavaszán dr. Carl Nyström a Svéd Földrajzi Társaságban előadást tartott az orosz ezredes utazásairól és engem ért az a kitüntetés, hogy az előadáshoz gigantikus falitérképet rajzolhattam. Akkoriban még iskolásgyerek voltam. Ez volt legelső kapcsolatom Prsevalszkijval és életének nagy művével. A Véga-napon, április 24.-én, ugyanabban az évben, az akkor Ázsia belsejében tartózkodó nagy orosz kutatót a Véga-éremmel tüntették ki. Nordenskiöld akkoriban tért vissza híres hajóútjáról, amelynek során körülvitorlázta Ázsiát meg Európát, és csodálattal nyilatkozott arról a férfiről, aki behatolt a nagy kontinens belsejébe és annak fontos részeit földerítette.

Jómagam arról a boldogságról álmodoztam, hogy valamikor majd részt vehetek Prsevalszkij valamelyik expedíciójában, és emlékszem, mélységes fájdalommal olvastam az orosz kutató 1888-ban bekövetkezett halálának hírét hozó táviratot. 1891 januárjában elzarándokoltam a nagy kutató sírjához az Isszük-köl mellé, majd ugyanabban az évben svéd nyelven, Nordenskiöld előszavával, kiadtam Prsevalszkij útleírásait.

Azok az utazók, akik Prsevalszkij után jártak a Tarim alsó folyása és torkolati tava környékén — az angol Carey és Dalglish 1885-ben, a francia Bonvalot és Henrik orleansi herceg 1889-ben, egy évvel később Pjevcoff orosz tábornok és 1894-ben az angol Littledale — hűségesen követték az orosz kutató nyomait, anélkül, hogy oldalirányban behatoltak volna a sivatagba. Eppen ezért a legkevésbé sem járultak hozzá a rejtély megfejtéséhez.

1893—94 telén Kozloff hadnagy a Lop-sivatag északi részében rábukkant arra a kelet felé húzódó száraz folyómederre, amelyet a keleti turkok Kuruk-dárjának, vagyis «A száraz folyónak» neveztek. Kozloff két ponton is érintette ezt a barázdát, de nem jutott tudatára fölfedezése jelentőségének.

Ázsián keresztül az 1893—97 években tett utam céljai között szerepelt az a szándék is, hogy hozzájáruljak a Lop-nor-kérdés megoldásához. Ez utam során 1896 márciusában kereszteztem a Kuruk-dárja legfelső részét, annak a pontnak a közelében, ahol a régi száraz meder elválik a Könöse-dárjától. Térképemen a barázdát «A Könöse-dárja régi kiszáradt medre» névvel jelöltem meg. Akkor még nem tudtam arról, hogy Kozloff két évvel korábban megtalálta valamivel keletebbre ezt a régi folyómedret, — hiszen fölfedezését akkor még nem tette közzé.

Azután a Tarim deltájának bonyolult vízhálózata mentén a keleti partot követtem. Meg akartam állapítani, van-e olyan ág, amely — mint Richthofen föltételezte — kiszakad a folyóból és vizet visz a sivatagba. Ilyen ág azonban nincsen és ezért ebben a pontban Prsevalszkijnak volt igaza.

E helyett tavaknak a láncolatára akadtam. Ezeken a Tarim ágai folytak keresztül. Akkoriban úgy vélekedtem, hogy ezek a korábbi Lop-nor tónak végső, csonka maradványai. Ezt a fölfogásomat, amelyet egyébként Richthofen báró is helyesnek fogadott el, később újabb adatok alapján tévesnek kellett nyilvánítanom. Már akkor, több mint negyven évvel ezelőtt, a Lop-nort «A vándorló tó»-nak neveztem.

1897 október 27.-én Szentpétervárott előadást tartottam a Császári Orosz Földrajzi Társaságban. Ennek kapcsán Kozloff valóságos kis könyvet írt és ebben pontról pontra cáfolta bizonyítékaimat. Elismerte, hogy a Kuruk-dárja a Köncse-dárja régi medre, de amellett kardoskodott, hogy ez a régi folyó nagy keleti irányú kerülővel végül a Kara-kosunba ömlött. Kozloff mindenáron meg akarta védeni Prsevalszkij becsületét és befejezésül így írt: «A fent előadottakból csak egyetlen következtetést vonhatok le és ez az, hogy a Kara-kosun nemcsak az én feledhetetlen tanítómesteremnek, N. M. Prsevalszkijnak a Lop-norja, hanem egyúttal azonos a kínai geográfusok régi, történelmi, valódi Lop-norjával is. A tó ilyen volt a legutóbbi ezredév alatt, mint most, és ilyen fog maradni.»

Már három évvel később kiderült volna, hogy ez a következtetés elhamarkodott volt. 1900-ban visszatértem a sokat vitatott vidékre, követtem a Kuruk-dárja száraz medrét mindaddig, míg csak látható volt a Lop-sivatagban. A folyóágyat általában körülbelül 100 méter szélesnek és 4—5 méter mélynek találtam. Ezek a jelentős méretek valószínűvé tették, hogy az ókorban az egész Tarim, mellékfolyójával, a Köncse-dárjával együtt, ezen a később kiszáradt és elhagyott medren keresztül szállította vizét kelet felé.

Az Altmis-bulak forrástól kiindulva, keresztülhaladtam az egész Lop-sivatagon, le a Kara-kosunig, és ekkor fedeztem föl, 1900 március 28.-án, a sivatag északi részében Lou-lan város romjait. Vízkészletünk nem volt elegendő, ezért csak húsz órát tölthettünk ott. Átláttam fölfedezésem jelentőségét és ezért a Pei-sanon keresztül, keleti irányú

kerülővel, mint az utóbbi fejezetekben megemlítettem, 1901 márciusában visszatértem Lou-lanba és egy héten keresztül jelentős eredményekkel járó régészeti ásatásokat végeztem.

Lou-lantól déli irányban haladva ezután szintezési méréseket végeztem és megállapítottam, hogy a sivatag északi részében terepmélyedés van. A szintkülönbség lou-lani táborom és a Kara-kosun tó északi partja között alig volt több két méternél. A Lop-sivatag tehát nagyjából majdnem olyan egyenletesnek és vízszintesnek bizonyult, mint valami tenger színe. A sivatag felszínét mindenütt a tavak fenekén lerakódott, különféle korú és a szél koptató munkája következtében a korábbi fejezetekben megismert sajátságos alakú jardangokká alakult üledék borította. A nagykiterjedésű régi tófenekek helyét a «sor», a só-tartalmú, kökemény lapokká és hosszanti gátaikká torlódott agyag jelezte.

Miután föltérképeztem a Kuruk-dárja száraz medrét, elvégeztem vizsgálataimat Lou-lan körül és csónakkal meg egyéb vízikészséggel végighajózáztam a Tarim deltájának majdnem valamennyi ágát és tavát, továbbá miután olyan mélyen behatoltam a Kara-kosunba, amennyire a beljebb járhatatlanná váló nádasok engedték, majd miután keresztülhaladtam a régi Lop-nor-mélyedés legészakkeletibb öblén, kellő tapasztalatokat gyűjtöttem és elegendő áttekintést szereztem az egész vidékről ahhoz, hogy a következő elméletet merjem megalkotni:

Olyan sivatagi vidéken, amelynek felszíne gyakorlati szempontból épp oly egyenletes és síma, mint a tenger, a víznek rendkívül érzékenynek kell lennie a legcsekélyebb szintkülönbség iránt is. Azok az évszázados szintváltozások, amelyeket a földkéreg mozgásai okozhattak, az alatt a geológiai szempontból rövid időszaknak tekintendő másfélezer év alatt, amelyről itt szó van, nem játszhattak számbavehető szerepet. A torkolati tó időszakai vándorlásait a sivatag északi és déli része között, szóval hogy a víz váltakozva hol az északi, hol a déli medret foglalja el, föltétlenül más

tényezőknek kellett okozniok : a föld felszínén gyorsabban végbemenő változásoknak. Ilyen tényezők : a folyóvíz szakadatlanul szállítja a szervetlen és szerves anyagot, a szél pedig erősen koptatja a talaj felszínét, sodró erejével meglazítja és magával ragadja a talaj felszínének egyébként szilárd alkotó elemeit.

A délibb tavat, a Kara-kosunt, amelynek közepes mélységét 81 centiméternek találtam, lassankint feltölti a Tarim vizének iszapja, a szelek szárnyán érkező futóhomok meg por, a korhadó-rothadó növényi és állati maradványok, mint például az elszáradt és széttöredező nád, a hagylók héja, a halak bőre, pikkelye és csontváza, a madártojások héja, a sokféle állat ürülete stb. Mialatt délen ez a feltöltési folyamat végbemegy, a hihetetlenül nagyerejű, keleti és északkeleti viharok kivájják a száraz sivatag északi vidékét ; miközben a Lop-sivatag északi részeinek szintje ilyen módon süllyed, a Kara-kosun medencéjének feneké egyre emelkedik. Ennek legközelebbi következménye az lesz, hogy a Kara-kosun lassacskán elsekélyesedik és a Tarim medréből szakadatlanul kipótlódó vize egyre hajlamosabbá válik arra, hogy megnagyobbítsa a tó felszínét és elárassza a lapos partokat. Minthogy a terep a déli parton, bár alig észrevehetőn, de mégis emelkedik az Asztin-tag lába felé, viszont az északi part mentén északi irányban vízszintes, ez utóbbi részen — a Kara-kosuntól északra, — mint magam is láttam 1900-ban és 1901-ben, tiszavirágéletű apró tavak keletkeznek.

Az észak és dél között végbemenő ingadozás, amely évszázadokon keresztül szakadatlanul folyik, végül arra az eredményre vezet, hogy az aránylag legmélyebb terepmélyedések a sivatag északi részére kerülnek és a folyónak meg a tónak *szükségképpen vissza kell térnie* régi kiszáradt medrébe. A Tarim-folyó dél felé haladó része fokozatosan elapad és ennek következtében a déli tó, a Kara-kosun gyorsan kiszárad, minthogy nagyfokú párolgását már nem pótolja a folyó vize.

Ez az elmélet nem valami «esprit d'escalier», amelyet a vándorló tónak látszólag szeszélyes mozdulatai alapján

szerkesztettem. Gondolatmenetem 1900-ban és 1901-ben a Kuruk-dárja száraz medrében, a szintezési mérések közben meg a Kara-kosun partján alakult ki. Megtalálható «*Asien, tusen mil på okända vägar*»* című, Stockholmban 1903-ban megjelent könyvem második kötetének 188. lapján, ahol egyebek között ezt írtam :

«A legutóbbi évtizedek során, vagyis Prsevalszkij ideje óta, a Kara-kosun nyilvánvaló hajlandóságot mutat a kiszáradásra. A mocsarak évről évre összébb húzódnak és zsugorodnak. Szilárd meggyőződésem, hogy bizonyos idő múlva a tavat ismét azon a helyen fogjuk megtalálni, ahol a kínai adatok szerint korábban elterült és ahol, miként Richthofen valóban elmés módon elméleti úton bebizonyította, csakugyan volt is . . . A Tarim vízrendszerének befogadó medencéjeként szolgáló tónak azok iránt a szint-változások iránt, amelyek tisztán mechanikus úton és a helyi légköri erőviszonyok hatására következnek be, rendkívül érzékenynek kell lennie. Fizikai szükségszerűségből végül is a víznek úgyszólván ki kell csordulnia medréből és aránylag mélyebben fekvő területeket kell elfoglalnia. A növényzet meg az állati élet, úgyszintén a szellős kunyhóiban halászatból élő lakosság is elkíséri a vizet új medencéjének partjaira, a régi tó pedig kiszárad. A távolabbi jövőben azután ugyanez a jelenség fordított irányban megismétlődik, de ugyanazoknak a törvényszerűségeknek a hatása alatt. A vándorlási időszak hosszát majd csak gazdagabb adatanyag alapján lehet megállapítani. Azonban már mi is teljes bizonyossággal tudjuk, hogy a Lop-nor a Krisztus utáni 265. évben, Juan Ti császár uralkodásának utolsó esztendejében, a sivatag északi részében volt még. A Lop-nor a Tarim-folyó ingájának ide-oda lengő súlya, s bár egy-egy lengése esetleg ezer évig is eltart, ez az idő a geológia óráján alig számít többet, mint a mi másodperceink.»

Stockholmban 1905-ben megjelent «*Scientific Results of a Journey in Central Asia 1899—1902*» (Az 1899—1902. évi középázsiai utazásom tudományos eredményei) megjelent munkám második kötetének 353. és további lapjain, a «*Migrations of the Lop-nor*» (A Lop-nor vándorlásai) című fejezetben részletesen ismertetem a vándorlás egész kérdését. Többek között ott írtam : «A Lop-sivatagban ural-

* Magyarul «Ázsia szívében» címmel megjelent 1906-ban a Franklin-Társulat kiadásában.

kodó szintviszonyokra vonatkozó ismereteink alapján nem túlságosan merész az az állítás, hogy a folyónak valamikor vissza *kell* térnie a Kuruk-dárjába... Csak idő kérdése, hogy a körülötte elterülő vidék (a Tarim alsó folyása, meg a Kara-kosun) mikor töltődik fel annyira, hogy a folyót visszakényszeríti északi medrébe».

Ugyanebben a munkában van egy térképvázlat is, amely azt mutatja, hogyan leng ide-oda a Tarim alsó folyása a torkolati tóval együtt a Lop-nor északi és a Kara-kosun déli mélyedése között.

Látszólag túlságosan merész jóslásom, hogy a folyó is, meg a tó is nemsokára vissza fog térni régi medrébe, a földrajztudósok körében nem keltett különösebb figyelmet. A föld felszínének geológiai megváltozásait előre bejelentő jóslatok általában kétes értékűek, hiszen évezredeknek, talán százezeréveknek kell eltelniök, amíg beválnak, — ha ugyan egyáltalán helyesek voltak. Akkor pedig már réges-rég elfelejtették a prófétát minden írásával egyetemben.

Remélem, hogy a «vándorló tó» elnevezés nem kelti olvasóimban azt a téves felfogást, hogy csupán a Lop-nor-tó vándorol ide-oda, a folyó medre pedig aránylag állandó marad. A valóságban ugyanis határozott párhuzam észlelhető a folyómeder és a tó vándorlásai között. Ha a Tarim alsó folyása, alkalmasint Karaulnál, Csára és a Jangi-köl fölött, nem hagyta volna el régi medrét és mellékágaival, az Ugen-dárjával meg az Incsike-dárjával együtt a Csongköl közelében nem fordult volna át kelet felé a Könse-dárjába, hogy azután Tömenpunál a Kum-dárja régi medre felé folytassa útját, akkor Prsevalszkij tava, a Kara-kosun, természetesen nem vándorolhatott volna el észak felé, hogy ott azzá a Lop-nor-tóvá alakuljon, amelyet mi Lou-lan romjai közelében találtunk. Lényegében tehát voltaképpen a folyó irányváltozása az első lépés az esemény lefolyásában; az ok azonban mindig ugyanaz: a szél koptató munkája és a tómeder feltöltődése szilárd anyagokkal.

Tudomásom szerint csak egyetlen kutató akadt, Sir Aurel Stein, aki elméletemet egy lényeges szempontból

kétségbevonta. Gondolatmenetének és bizonyításának itt természetesen teljes egészében nem adhatunk helyet, annál kevésbbé, minthogy az a legutóbbi évek során bekövetkezett események folytán elvesztette jelentőségét. Kiváló munkájában, az *Innermost Asia*-ban, a második kötet 761. lapján ezt írja :

«Ennek a vidéknek a megvizsgálását rendkívül fontosnak tartom, amiatt az elmélet miatt, amelyet dr. Hedin 1900—01. évben végzett kutatásai alapján az úgynevezett (!) Lop-nor-probléma megoldásaként megalkotott. Ez elmélet szerint... valószínűnek tartandó, hogy az egész Tarim-rendszer víztömegét, beleértve a Könse-dárját, mint mellékfolyót is, a Kuruk-dárja szállította a régi Lop-nor-tó medencéjébe, amelyet Hedin a Lou-lan romjaitól délre jelöl meg, mindaddig, míg a Tarim, aránylag nem nagyon régen, mostani medrébe nem tért át. Ez az elmélet nem egyeztethető össze sem a mi térképészeti méréseinknek a Kuruk-dárja élesen körülírt deltájában elért eredményeivel, hiszen a delta tisztán kivehető a Lou-lan romjaitól délre és keletre elnyúló jelentékeny területen is, sem pedig — és ezt még fontosabbnak tartom — e vidék korábbi és határozott hidrográfiai adataival, amelyeket az az igen fontos kínai okirat juttatott birtokunkba, amely még akkor, amikor elméletét megszerkesztette, nem kerülhetett dr. Hedin kezébe. Itt arra a rendkívül érdekes beszámolóra célok, amelyet Chavannes a Vei lio-nak a Nyugati országokról szóló jegyzékét mesterien elemző művéhez tartozó függelékében Li Tao-jüan-nak a Sui Csingre vonatkozó megjegyzéseiből kivonatosan lefordított.»

Chavannes szellemes fordítása és Steinnek a Li Tao-jüan megjegyzéseit a Kuruk-dárja kapacitására vonatkozóan éles-elméjűen megfejtő tolmácsolása azonban nem sok év múlva meg fogja kapni az elképzelhető legerősebb cáfolatot. Ez a cáfolat válasz lesz minden bizonytalan kérdésre — és nem lesz szüksége magyarázókra. Magának a Tarim alsó folyásának és a Lop-nornak a szíve dobban meg; a természet maga leplezi le titkait és tár szemünk elé kinyitott könyvként olyan okiratot, amely — a Li Tao-jüan írásaitól eltérően — nem tűr sem félreértést, sem pedig félremagyarázást.

Lendült az inga.

1928. február 20.-án sok főből álló expedícióm a régi Turfánban tartózkodott. Hodzsa Abdul házában laktunk. Itt, szokásom szerint, kikérdeztem egy kereskedőt, Tokta Ahunt, — aki jól ismerte az ottani viszonyokat — a kereskedelemről, a kereskedelmi utakról meg egyáltalán a vidék minden viszonyáról.

Tokta Ahun egyebek között elmondotta, hogy évről évre eljár Tikenlikbe, ott birkát vásárol, s az állatokat a turfáni bazárban árusítja. Amikor megkérdeztem, melyik úton szokott járni és hol szokta tölteni az éjszakákat, sorra megnevezte táborozó helyeit és megemlítette, hogy a Jing-p'an-nál használni szokta azt a kompot, *«amely az utasokat meg az árúkat átviszi a folyón, minthogy a víz nagyon mély és nem lehet rajta átgázolni»*.

Megkérdeztem Tokta Ahunt, hogy mi történt? Hiszen amikor én legutóbb, 1900-ban ott jártam a Jing-p'an-nál, a régi folyómedret kiszáradva találtam. Tokta megmagyarázta, hogy a víz most egészen más irányban folyik, mint azelőtt, minthogy a Köncse-dárja hét évvel ezelőtt, vagyis 1921-ben, elhagyta régi medrét és áttört a Kuruk-dárja száraz folyómedrébe. Most a folyó ilyen módon meglehetősen közel folyik el Jing-p'an romjai mellett. A romoktól délre kompállomást készítettek. Azt azonban már nem tudta, hogy a folyó milyen messzire jut el kelet felé, erre vonatkozóan, szerinte csak Abdu Rehim, a tevedász tudna felvilágosítást adni.

Ez a közlés úgy ért, mintha villám csapott volna le előttem. Hiszen nemcsak azt jelentette, hogy huszonnyolc

esztendővel korábban megfogalmazott elméleteim helyesek voltak, hanem egyúttal azt is, hogy valóra vált az a jóslatom, hogy a Lop-nor meg a Tarim alsó folyása hamarosan vissza fog térni régi északi medrébe!

Ilyen alaposan eddig még sohasem faggattam ki egyetlen bennszülöttet sem, mert tudtam, hogy 1928. február 20.-a jelentős nap lesz Közép-Ázsia fölfedezésének történetében. Hiszen ekkor kaptuk meg a vándorló tó rejtélyének megoldását. Ez volt a válasz az egyrészt Richt-hofen báró és Prsevalszkij, másrészt Kozloff meg köztem folyó tudományos vitára, amely a Huntington és Stein kutatásai eredményeiről és azok tolmácsolásáról folyt.

Jómagam már 1896 óta foglalkoztam a Lop-nor földrajzi problémájával. A régi Selyemút a tó és a Kuruk-dárja északi partja mentén vonult el. Ezen a vidéken Lou-lan volt a nagy közlekedési út főhelye és gócpontja. Amikor a folyó meg a tó a Kr. u. 330. év körül délre vándorolt, a Selyemút is megszakadt; Lou-lan pedig kiürült és feledésbe merült. A víz azonban most visszatért régi medrébe és szemeink előtt nagy és új történelmi jelentőségű távlatok tárultak ki. Tizenhat évszázadon keresztül szárazság, halotti csönd és feledés lebegett e tájék fölött, s most hirtelen visszakapta időszerű szerepét és a mi expedíciónknak jutott az a feladat, hogy a kettészakadt láncot ismét egybekövacsolja. Két évezred tűnt le mögöttünk a multba. Akkor, régen, a kínaiak ismerték a Lop-nort, most pedig...! Valósággal megszedültem, amikor arra a jövő kódébe vesző számtalan évre gondoltam, amelyeknek során új közlekedési vonalak, autóutak, vasútak és fontos stratégiai útvonalak fognak épülni Ázsiai szívében, új állomások és városok nőnek majd ki annak a sivatagnak a földjéből, amely másfél-ezer éven keresztül oly szegény volt, hogy még skorpióknak és gyíkoknak sem lehetett tápláló hazája. A Kuruk-tag hegyei között fakadó, sós vizű forrásaik mellől csak a vadtevék tévedtek ide hébe-hóba — most pedig, hogy visszatért a víz és vele együtt visszatérőben volt az ember is, a sivatag e bolygó hajói riadtan ébrednek arra, hogy száza-

dok óta zavartalan birodalmuk határait az ember megnyirbálta és szabad földjüket megszükkítette.

Istenem, be nehezek és fáradságosak voltak huszonnyolc évvel ezelőtt meneteléseink a Kuruk-dárja medrében! Emlékezetemben magam elé idéztem a széles, mély, kanyargó, de kiszáradt folyómeder képét és a két parton álló, halott erdőket. A fák úgy meredtek az égnek, mint fejfák a temetőben, szürke, repedezett halott törzsük 1600 év óta várta a föltámadást. Oly törékenyek voltak, mint az agyagcserép. Szikrányi élet, csöppnyi víz nem akadt ebben a mederben, amelyben valamikor hatalmas folyó ontotta vizét és amelynek partjain a sivatag szele dúslombú nyárfák koronái között susogott. Egy város állt és élt ezen a vidéken; azonban Buddha tiszteletére emelt, művészien díszített templomai és tornyai leomlottak. Nagylétszámú, erős helyőrség állomásozott ezen a helyen az északi barbárok támadásai ellen, karavánszerájaiban és vásárterein messze nyugati országokból, Indiából és Kínából idegyűlt kalmárok kereskedtek áruikkal. A drága kínai selyemszöveteket, amelyekbe a császárkori Róma táncos hetériái burkolták testüket, erre vitték, hordták bálákba kötve és zsákvászonba varrva, tevék hátán és nehéz ökrösszekereken. Most pedig a sivatag az úr.

Igen, ez így volt akkor, az Úr 1900. évében. A folyó vize 1921-ben visszatért régi medrébe és én 1928-ban kaptam az első értesítést arról, hogy jóslatom valóra vált. Hogy a világ valamennyi kultúrembere közül én voltam az első, aki megtudtam, mi történt ezen a földön, valóban a sors intése volt; oly csodálatos és valószínűtlen fordulat, hogy költött műben bizonyára hamisnak és erőtlennek tűnt volna fel . . . !

Mi azonban akkor tovább folytattuk utunkat Turfánból Szinkiang tartomány fővárosába, Urumcsiba. Ott a főkormányzó, az öreg Jang Ceng-hszin marsall, nagy vendégszeretettel fogadott bennünket.

Tokta Ahun szóbeli leírásaival azonban nem lehetett megelégednünk. A keleti embert Isten rendkívül dús és csapongó képzelettel áldotta meg, neki az igazság rendkívül

könnyen nyújtható fogalom. Magunknak, tulajdon szemünkkel kellett látnunk és műszerekkel megállapítanunk, hogy Tokta Ahun hírei megfelelnek-e a valóságnak.

Különösebb nehézség nélkül megkaptam Jang marsall engedélyét arra, hogy geológusunkat, dr. Eric Norint, leküldhessem a holtából újra föltámadt folyóhoz. Norin 1928 április 11.-én indult el a Kuruk-tagban levő kis Szinger faluból és csakhamar mintegy 10 kilométer távolságban déli irányban megpillantotta az új folyónak a napfényben csillogó tükrét. Amíg a meder szárazon hevert, a barázdának Kuruk-dárja, vagyis «a száraz folyó» volt a neve. A keleti turkok most a Tömenputól a Lop-norig húzódó szakaszát Kum-dárjának, «homok folyó»-nak, hívják.

Így Norin volt az első európai ember, aki megpillantotta a Kum-dárjának a sivatag világos szürkés-sárga síkján kék szalagként kanyargó Kum-dárját. 220 kilométeren keresztül követte a folyót keleti irányban, addig a pontig, amely mintegy húsz kilométernyire fekszik Lou-lan fölött észak-északkeleti irányban; térképre rajzolta a víz pályáját (amennyire a partról megfigyelhette) és megállapította, hogy a hatalmas vízszalag nagyjából azt a barázdát követi, amelyet én huszonnyolc évvel korábban térképre rajzoltam. Az új folyó felső folyása 100—150 méter széles volt, mélysége néhány méteres, áramlási sebessége pedig körülbelül 1 méter másodpercenként.

Lou-lantól északra a folyó közbeeső deltává szakadozott szét; ez gátolta meg Norint abban, hogy eljusson magáig a romvárosig.

A partokon már akkor is beláthatatlan nádmezők burjánzottak. A víz mentén új tamariszkuszok vertek gyökeret, a növényi magvakat az ár egyre mélyebbre vitte el abba a sivatagba, amely engem ifjúságom idején még épp oly halott és sívár arculattal fogadott, mintha a Hold felszíne lett volna. Antilópok és nyulak jelentek meg, a nádasokban vaddisznó túrt s a kék tavakon nyüzsgött a vadlúd és a vadkacsa, a mocsarakban eleséget kereső gólyák és kócsagok gázolták az iszapot.

Norin 1930 februárjában és márciusában, fiatal csillagászunk, dr. Nils Ambolt, kíséretében, tovább folytatta és kiegészítette a Kum-dárja mentén megkezdett kutatásait. A folyót ekkor egészen a 90. keleti hosszúságig kísérte, szóval Lou-lantól negyven kilométerre észak-északkeleti irányban. Az a térkép, amelyet Norin és Ambolt közös munkával rajzolt a Kuruk-tagról meg az attól délre eső földterület bizonyos részeiről, rendkívül pontosságával tűnik ki, már pedig a föld hasonló sivatag vidékeiről rajzolt térképek közül kevés dicsekedhetik ezzel.

1928 őszén sikertelenül próbálkoztam, hogy Szinkiang akkori új főkormányzójától, a nyakas és korlátolt Csin Su-zsentől, engedélyt kapjak arra, hogy tél idején, amikor ugyanis befagynak a vizek, magam látogathassak le a Kum-dárjához és elhatoljak a folyó torkolati tavához, az új Lop-nor-tóhoz, amelynek most ugyanabban a mederben kell lennie, amelyben a kínai földrajztudósok és térképek klasszikus Pucsang-hai tava terült el, de ahová Norin és Ambolt, az előrehaladott idő miatt, csónakok híján nem tudott eljutni. Két bajtársamnak a földadata egyébként is másirányú volt, hiszen Norin számára a földtan, Ambolt számára pedig a geodétikus és csillagászati megfigyelések voltak a legfontosabbak. Ezért úgy egyeztünk meg, hogy a Lop-nor föl kutatása az én feladatom lesz. A főkormányzó hajthatatlansága miatt azonban tervünk megvalósításáról egyelőre le kellett mondanunk.

Így történt, hogy 1928 decemberében Hszü Ping-csang professzor, Hummel doktor meg én Nankingba mentünk és panaszt tettünk a főkormányzó akadémikuskodása miatt. Csiang Kai-sek marsall megígérte támogatását. A körülmények alakulása következtében azonban kutatásaim más vágányra terelődtek és így a Lop-norral egyelőre várnunk kellett.

A problémát főbb vonásaiban már tisztáztuk, már csak a torkolati tó volt hátra. Expedíciónk tagjai közül öten 1928-ban bejárták az alsó Tarim deltáját, amelyet elsőként Prselvalszkij keresett föl és ahol húsz évvel később teve-

háton, csónakon meg kompokon magam is járta m. Az öt férfi közül kettő, Folke Bergman, a régész és dr. Waldemar Haude, a meteorológus, jelentéseket küldtek nekem útjukról és megfigyeléseikről. A Tarim és a Kőncse-dárja medrének legalsó szakaszát már majdnem teljesen száraznak találták. Csak magas vízálláskor juthatott oda némi vízmennyiség. Például Argánig 1924 óta a mederben, Bergman megfigyelése szerint, már egyetlen csöpp folyóvíz sem ért le. A Tarim elhagyott medrében már csak állóvízű tócsák voltak láthatók.

Nyilvánvaló volt tehát, hogy a Tarim és mellékfolyója, a Kőncse-dárja, már 1928-ban átköltözött a régi kiszáradt mederbe, a Kuruk-dárjába, amelyet most Kum-dárjának hívnak. Ezzel bebizonyosodott, hogy elméletem helyes volt abban a részében, hogy nemcsak a Kőncse-dárja, hanem a kelet-turkisztáni vízrendszer főfolyója, a Tarim is áttért 1921-ben a Kuruk-dárja régi kiszáradt medrébe. Már 1900 március 12.-én, amikor a Jing p'-annál jártam, világos volt előttem, hogy az ókorban az egész Tarim-rendszer vize az ott húzódó mederben folyt le. A folyóágy legmélyebb részén akkor még volt egy sósvízű pocsolya. Ázsiáról szóló útleírásom első kötetében, a 390. lapon ekkor ezt írtam: «Még a bennszülöttek is megértették, hogy a Tarim egykori medrében vagyunk. Tovább kelet felé már nem jut el a nedvesség, a meder innen kezdve már olyan száraz, mint a tapló és így vész bele a régi Lop-nor tó hasonlóképpen száraz medencéjébe.»

Hogy elvitathatatlanul és véglegesen megállapítsam a Lop-nor és a Tarim legutóbbi irányváltozása fölfedezésének svéd elsőbbségét, 1928 nyarán sikerült még az utolsó pillanatban az akkor már nyomdában levő könyvembe erről a kérdésről két oldalt beszúrnom. Ott ismertettem az 1921 óta végbement eseményeket, már amennyire azokról tudomásunk volt. A könyvet 1928 októberében adták ki Stockholmban. A német kiadás csak 1930 tavaszán jelent meg. Az a körülmény, hogy az angol meg az amerikai kiadás csak 1931-ben készült el, azzal az előnnyel járt, hogy ezekben

már kiadhattam azt a vázlatos térképet, amelyet dr. Nils Hörner és Parker C. Csen rajzolt magáról az új Lop-nor tóról.

Előrelátható volt, hogy a föld felszínének ilyen döntő jelentőségű és szinte páratlanul ritka megváltozása, amint ismertté válik, sok más utazót is a helyszínre fog csábítani. Csakhamar bebizonyosodott, hogy nem ok nélkül igyekeztem sietve, okmányszerűen megóvni fölfedezésünk elsőbbségi jogát.

1928 júniusában és júliusában, amikor én Stockholmban tartózkodtam, R. C. F. Schomberg angol ezredes Urumcsiban meg a Bogdo-ula környékén járt és ott találkozott expedíciónk néhány tagjával. Az ezredes az utóbbi évek során az indiai kormány szolgálatában alapos vizsgálatokat végzett Kelet-Turkisztánban. A *Geographical Journal* (Vol. LXXIV July to December 1929) 573—76. lapjain Schomberg «Új mederbe tér egy folyó a keleti Tarim-medencében» cím alatt beszámolót tett közzé, amelyben ezt írta :

«Urumcsiban, a kínai-svéd expedíció tagjaitól hallottam, hogy a Tarim-medencében a folyók medret változtattak ; a hírt Abdur Rahim is megerősítette és kiegészítette.

Eredeti szándékom az volt, hogy követem a folyót, míg a végére nem érek, de a korai évszak miatt tervemet nem hajthattam végre. A víz, a mocsarak és általában a körülmények lehetetlenné tették a vállalkozást ; az utat el kellett halasztanunk arra az időre, amikor a mocsarakat jég borítja és a vízállás alacsonyabb.

A Jangi- vagy Kum-dárja, úgy mondják, a Lou-lan területétől nyugatra és északnyugatra terpeszkedő, nagykiterjedésű mocsárban vész el, így tehát a régi város most már csak keletről és délről, szóval a Lop-nor irányából közelíthető meg.»

Schomberg ezredesnek nem ötlött eszébe az a gondolat, hogy az új folyót egész pályáján végig úgy tanulmányozhatná a legjobban, ha csónakon végigmenne rajta, mi-ként e könyv első fejezete leírja. Az új tó fekvéséről szerzett fölvilágosításai egytől-egyig tévesek, hiszen, mint tudjuk, a vándorló tó Lou-lantól keletre és délkeletre helyezkedett el, nem nyugatra és északnyugatra. 1934-ben, amikor ott jártunk, alkalmasint egyetlen egy bennszülött sem akadt a Lop földön, aki tudta volna, merre fekszik a tó.

Schomberg ezredesnek a Kum-dárjához, meg a Lop-norhoz tervezett téli utazásából alkalmasint semmi sem lett, mert «Peaks and Plains of Central Asia», 1933, című művében nem emlékezik meg róla. E könyvében sem mond többet, mint amennyit már első megjegyzésében közölt. Ezt mondja :

«Dr. Sven Hedin expedíciójának tagjaitól hallottam, akikkel Urumsiban találkoztam, hogy a Tarim-medencében változások történtek a folyók körül, s hogy régóta kiszáradt medrekben most ismét víz folyik. Bármennyire sajnáltam, hogy tervem füstbe ment, azzal vigasztaltam magam, hogy amúgyis bőven akadt látnivaló erre felé.» Majd valamivel alább : «Most közel jártunk ahhoz, hogy elérjük azt a vidéket, ahol nemrégiben érdekes földrajzi változás történt. Évszázadokkal ezelőtt, a Kuruk-tag lába mentén, Lou-lan városa mögött, egy folyó folyt a Lop-nor felé. A víz iránya később megváltozott, a kiszáradt meder körül elterülő vidék pedig sivataggyá és elhagyatottá vált. Most az üres meder ismét megtelt vízzel, a Tarim-folyó pedig, amely eddig a Tien-santól délre eső majdnem valamennyi folyómeder vizét összegyűjtötte, természetesen kiszáradt, hiszen a víz kitért eredeti irányából. Ez a rendkívül érdekes jelenség azzal a hatással volt a helyi viszonyokra, hogy a mezők kiszáradtak, a szántóföldek tönkrementek, a lakosság pedig elhagyta a vidéket. A változás ugyanazzal az eredménnyel járt, ezúttal a Tarim-folyó innenső partján, mint amelyet egy évezreddel ezelőtt Lou-lan városa körül okozott.»

Valójában Lou-lan arculatának megváltozása 1600 évvel ezelőtt, vagyis a Kr. u. 330. év körül ment végbe.

1930 júliusában a Kínában megjelenő angolnyelvű újságok részletes cikkeket közöltek egy új, készülődő expedícióról, amelyet Sir Aurel Stein fog a mi vidékünkre vezetni. Az egyik cikknek (*Peking & Tientsin Times*, 1930 július 24) «Út a Lop-sivatagba» volt a címe, alcímei pedig : «A Tarim-medence», «A Lop-sivatag», «Lou-lan» és «A selyemkaravánok útja». Cikket közölt június 19.-én a «*The Statesman*» is «Expedíció Közép-Ázsia vadonjába» címen. A cikk a Lop-vidék térképvázlatát is közölte s a vázlat aláírása ez volt : «Annak a területnek a térképe, amelyet Sir Aurel Stein fel fog kutatni». Ezen a rajzon a Kum-dárja legyezőszerű deltában végződik Lou-lan környékén, de nem alkot

torkolati tavat. Abdáltól északkeletre azonban ott találjuk a Lop-nort, akárcsak korábban, Prsevalszkij idejében.

«On Ancient Central Asian Tracks»* című könyvében (London, 1933) Stein, miután leírja, hogy 1915-ben a Kuruk-dárja mélyebb helyein sekély, ásott gödrökben só-tartalmú vizet kapott, ezt mondja :

«Nem éreztem volna nagy meglepetést, ha a Tarim-medencébe tett negyedik utazásom alatt (1930—31) azt tapasztaltam volna, hogy a nemrégiben végbement nagy vízrajzi természetű változás, amely a Tarim-folyó irányát eltérítette, arra készítette volna a folyót, hogy nyári áradáskor északabbra egyesüljön a Kőncse-dárjával, mint korábban, s hogy az egyesült folyók vize belefolyjon a «Száraz-folyóba» és távolabb a régi Lou-lan vidékére. Az a reményem, hogy tanulmányozhatom, hogyan hatott ez a változás a Lop-medencére, sajnos, nem vált valóra a kínaiak akadékoskodása miatt.»

Schomberg és Stein közleményeinek fentebbi idézetei bizonyítják, hogy nem mi voltunk az egyetlenek, akiknek szeme a Lop-nor és az alsó Tarim erének lüktetését figyelte. Eric Norin már két és fél évvel Stein utazása előtt földeztette a Kum-dárja pályáját egészen a Lou-lan közelében levő deltáig, Bergman és Haude pedig megállapította, hogy a régi Tarim-mederben elapadt a víz. Mindössze tehát a sivatagi torkolati tó helyének a megállapítása volt hátra, amelyben a Tarim vize elpárolog és eltűnik.

Amikor tehát én, mint fentebb említettem, azt láttam, hogy expedícióm — jóllehet az közös svéd-kínai vállalkozás volt és olyan kiváló tudósokat is tagjai közé számíthatott, mint Hszü Ping-csang és P. L. Juan, — Csin Su-zsen fő kormányzótól semmiképpen nem kap engedélyt arra, hogy utazást tegyen a Lop-nor sivatagba, más szóval, amikor láttam, hogy Szinkiang határain belül a Lop-nor felé vezető valamennyi utat könyörtelenül lezárják előttünk, elhatároztam, hogy egy olyan tervet valósítok meg, amellyel

* Magyarul: «Ősi ösvényeken Ázsiában» címmel megjelent 1935-ben, a Franklin-Társulat kiadásában.

félretolom az útból ezt a Csint, aki még Csiang Kai-sek marsall rendelkezéseit is figyelmen kívül hagyta, és vele együtt mindent, aminek köze van Szinkianghoz.

Hanem gyorsan kellett cselekednem. Schomberg bárnikor megvalósíthatta a Lop-norhoz tervezett téli utazását, azt pedig, hogy Stein szintén ugyanehhez a tóhoz igyekszik, az ujságközleményekből tudtuk. Sehogysem volt ínyemre, hogy mások arassák le annak a munkának a termését, amelyet eddig mi áldoztunk a Lop-nor probléma megoldására és más aknázza ki annak a figyelemnek az eredményeit, amelyet fáradozásaimmal nekem sikerült eddig felkeltenem.

1930-ban expedíciónk három tagja, Folke Bergman, Nils Hörner és Csen, az Ecin-gol környékén dolgozott, az első régészeti, a két utóbbi pedig negyedkori-geológiai és geodéziai kérdésekkel foglalkozott. Pekingben nálam volt Gösta Montell és Georg Söderbom. Elküldtem hát őket Fordkocsinkon, Belimiaón meg a sivatagon keresztül, az Ecin-golhoz. Többféle megbízást kellett elvégezniök, az én szempontomból mégis az volt a legfontosabb, hogy fölkeressék Hörnert és Csent és átadjanak nekik egy levelet, amelynek lényeges tartalma ez volt: Állítsatok össze erős karavánt. Menjetek Tunghuangon át a sivatagi úton a Pei-santól délre a Lop-medencébe. Ne gyertek vissza addig, míg meg nem találjátok az 1921 óta újraképződött Lop-nor tavat. Rajzoljatok róla térképet és vizsgáljátok meg a Kum-dárja deltáját!

Hörner és Csen a megbízatást minden tekintetben ragyogón teljesítette. Az előbbi fejezetekben több ízben volt alkalmam megemlékezni erről az utazásukról. Akiket érdekel egy olyan nagyszerű teljesítmény, amelyet svédek vittek véghez, ne mulasszák el elolvasni dr. Hörner tartalmas és érdekesítő könyvét, a «Resa till Lop»-ot* (Stockholm 1936).

Ezek után indult útjára a nankingi központi kormány költségén fölszerelt autós-expedíció, amely az én vezetésem

* Utazás a Lophoz.

alatt 1933 őszétől 1935 tavaszáig volt úton és amelynek élményeit «*Ma Csung-jin menekülése*» és «*A Selyem útja*» című könyveimben írtam meg. Ezekben a kötetekben számoltam be arról is, hogy a Ma Csung-jin ellen vezetett hadjárat során az északi hadsereg parancsnoka, Bektyejeff fehér-orosz tábornok, jóindulatún segítségünkre volt és rábírta Seng Si-cai katonai fő kormányzót, hogy bennünket — kedvünkre, vagy akaratunk ellenére — távolítson el az útból és küldjön éppen a Lop-nor vidékére. Erről a legutóbb említett útunkról pedig ebben a könyvemben számoltam be.

Nem szabad azonban azt hinni, hogy a Lop-nor vidékén 1928 és 1934 között végzett kutatásaink az utolsó szót mondták ki a vándorló tó történetében. Kétségtelen, hogy mi megoldottuk a Lop-nor problémát, amennyire az most egyáltalán megoldható volt. Csakhogy e nyugtalan tónak épp oly kevésbé lesz állandó maradása a sivatag északi részében elfoglalt medencéjében, mint ahogyan nem volt az elmúlt évezredek alatt sem. Minthogy az 1921 óta végbe ment változások igazolták már 1901-ben hangoztatott elméletemet, most már sokkal kisebb kockázattal, mint akkor, valóságos axiómaként mondhatjuk ki, hogy amint a most megkezdődött változási szakasz véget ért és az ingalengés befejeződött, a Tarim alsó folyása és torkolati tava megint el fogja hagyni mostani medrét és vissza fog vándorolni délre, hogy ott a sivatag aránylag mélyebben fekvő területeit lépje el. Az természetesen igazán lényegtelen, hogy ezek a területek azok lesznek-e, ahol a tó Prsevalszkij idejében volt található, vagy más, most száraz vidékek.

A két erőtenyező, amelyre az elmélet épül; egyrészt az eleven vízzel tovasodródó szilárd alkotórészek leülledése és egymásra rétegződése, másrészt pedig a száraz sivatagnak a szél koptató munkája folytán bekövetkező szintcsökkenése. Ezt a folyamatot Hörner is ismerteti az alternáló tavakról írt cikkében: «On the whole, the river changes and lake displacements seem to be a function of

sedimentation and wind erosion.»* Kétségtelen, hogy ezek az erők az elkövetkezendő évszázadok és évezredek során ugyanolyan módon fognak működni és hatni, mint az eddig elmúltak alatt, pontosan úgy, ahogyan a kínai évkönyvekben és okiratokban, de egyúttal a természet nagy könyvének lapjain is olvashatjuk.

A most kezdődött szakasz hosszára vonatkozóan legajánlatosabb minden jóslástól tartózkodni. Nem tudjuk, hogy a folyó meg a tó hány évszázad óta táplálta vizével Lou-lan vidékét, amikor a Krisztus utáni 330. év körül ott hagyta korábbi medrét. 1600 esztendeig fog tartani a legközelebbi nagy szakasz? Vagy közben olyan körülmények jutnak érvényre, mint a XVIII. század elején? Erre csak a jövő adhatja meg a választ.

A legvalószínűbb mégis az, hogy a folyó is meg a tó is olyan sokáig fog mostani medrében megmaradni, hogy a legközelebbi ingalengés megfigyelése már egy távoli jövőben fölvirradó kor gyermekeire marad. De az is lehetséges, hogy a turkoknak egyszer mégis csak sikerül gátakkal visszakényszeríteniök a folyót a nemrég elhagyott mederbe.

A Lop-nor körül szakaszosan bekövetkező változások pusztító katasztrófákat jelentenek a növények, az állatok és az emberek világra. Az ember számára nem jelent végzetes veszélyt, ha egy folyó váratlanul apadni kezd és bizonyos idő múlva tökéletesen kiszárad. Hiszen a parti lakosságot már jókor figyelmezteti a vízmennyiség csökkenése, és még idejében el tud vándorolni más vidékekre. Az erdők, a cserjések és a partvidék nagyobb állatai, a madárvilág és a szárnyas rovarok szintén odébb vándorolhatnak abba az irányba, amerről a víz eddig hozzájuk érkezett. De hirtelen pusztulás és kihalás a sorsuk a halaknak, puhányoknak és a vízben élő rovaroknak! A növények addig küzdhetnek a megsemmisülés ellen, amíg gyökerükkel el tudják érni a

* «Általában úgy látszik, hogy a folyó irányváltozásai és a tavak helycseréi az üledékképződésnek meg a szél koptató munkájának függvényei.»

mélyebb rétegekben rejtőző talajvizet. De a növények napjai is meg vannak számlálva, mint a Kum-dárján lefelé megtett csónakútunkon láttuk, amikor naponta elhaladtunk elszáradt fák és bokrok mellett, láttunk kifehéřült, vagy megszőrűkűlt fejfákat régi sírokon, miként Lou-lan körül és a Lop-sivatag egyéb részeiben tett utazásaim során tapasztaltam. Az ember csak bámulni tud, hogy a nyárfák törzsei most, még 1600 év múlva is egyenesen állanak, jóllehet számtalan vihar verte őket tépő futóhomokszárnnyával. Csak a törzsek állanak ellent, a gallyak meg az ágak már régesrég lekoptak róluk. Maga a fa teljesen száraz, világosszürke színű, könnyen törik, pompásan ég és lemerűl a vízben. Ez utóbbi sajátságukat egészen véletlenül állapítottam meg. Az oka sejthetőleg az, hogy a fatörzseket, miután kergűk kiszáradt és letőredezett, a futóhomok meg a por valósággal telítette. Lehet, hogy ez a körűlmény is hozzájárul megmaradásukhoz, keménységűkhöz és a szél erejével dacoló ellenállóképességűkhöz.

Az eseményeknek ilyen sora játszódott le a Kum-dárja mentén és Lou-lan körül valamikor a Kr. u. 330. év táján. Ha a város kiűřítését háborús bonyodalmak vagy politikai összeomlások okozták és siettették is, bizonyos, hogy a folyónak és a tónak délre vándorlása föltétlenül elháríthatatlan akadály volt annak, hogy ezen a tájon emberi és általában szerves élet fönnmaradhasson. Amikor én 1900 március 28.-án elsőnek vonultam be az ősrégi romvárosba, az egész tájék körűskörűl a halál bélyegét viselte arculatán. Csak valamivel délebbre, a sivatagban, — ahová a Tarim vize a delta elágazódó csatornáin nagynéha mégis eljuthatott, — akad itt-ott egy-egy senyedő tamariszkusz, amelyben még nem aludt ki az élet utolsó szikrája.

Ahol a sivatagban nincsen víz, ott lehetetlen az élet. Amikor a víz visszatér, nyomon követi az élet is. Az első telepesek a vízben élő állatok. Az áramlás nád meg egyéb növények magvait sodorja magával. Ezek csakhamar fönnakadnak a partokon és gyökeret vernek. Meglepő, hogy elevenen maradt tamariszkuszkok nagyob számmal talál-

hatók a folyó alsó folyása mentén és különösen számosak olyan ágak mentén, mint amilyen a Lou-lan felé húzódó, főntebb leírt csatorna. Meglehet, hogy a talajvíz éppen ezeknek a régi víziutaknak a mentén közelebb volt a föld felszínéhez, mint egyebütt és lehetővé tette a tamariszkuszok számára, hogy a hosszú szárazság alatt is életben maradjanak.

Az új birodalomba legutoljára a nyárfák vonulnak be, de mi is láttuk útunk során, hogy Kelet-Turkisztánnak ezek a szép fái, amelyek őrt állanak a sivatag szélén, már megkezdték bevándorlásukat az ősi, kiszáradt birodalomba, ahonnet elűzte őket a szárazság, amikor a folyó elapadt.

Áhítatos és ünnepélyes érzés fogott el, amikor 1934 áprilisában és májusában rábízta magamat a vízre, hadd sodorjon kelet felé azon a birodalmon keresztül, amelyet meghódított. Idegen vendégnek éreztem magam a természet győzelmi ünnepén és a nád között susogó szélben meg a parti földnyelvek körül csobogó víz hangjában szinte valami győzelmi induló halk kíséretét véltem hallani. A szerves élet számtalan alakban tért vissza a még néhány évvel ezelőtt is néma sivatagba, ahol eddig csak a halál meg a pusztulás szelleme tanyázott. A tamariszkuszok frissen és felüdültén trónoltak apró halmaik és kúpjaik csúcsán és a multévi nádasok beláthatatlan sárga mezőiből már kisarjadtak az új tavasz zöld hajtásai és levelei. Messze bent a delta közepén, már otthon érezték magukat a vaddisznók és a Lop-nor északi medencéjében, ahol még édes a víz, megdöbbenő tömegben és sokaságban élnek a halak. A nádmezők évről-évre nagyobb területeket foglalnak el, egyre sűrűsödnek és mindjobban fejlődik az állatvilág is. Ha a folyó elegendő hosszú ideig megtartja mostani futákkor a Köncse-dárja partjain elterülő erdőség lassacskán meghódítja a földet egészen a Kum-dárja deltájáig.

Prsevalszkij régi vízi útjain meg a Kara-kosun-tó körül, amelyet ő fedezett föl, napjainkban a természet bizony nem harsog győzelmi indulókat. Ott most síri némaság honol és ha «menetet» lát az ember, az a visszavonuló

élet menete, temetési menet. Az utolsó évben az állatok bizonyára megéreztek, hogy csökkent a víz, de ösztönük és évszázadról-évszázadra átörökített tapasztalatuk azzal biztatta őket, hogy a tavasznak, vagy az ősznek magas víz-állása, mint eddig minden évben, most is meghozza majd az életető, friss áradást. De amikor a várt víz elmaradt, elpárologtak és kiszáradtak az utolsó tócsák is, a halak megpuhányok a fenék iszapjába ágyazódva elepedtek és elpusztultak.

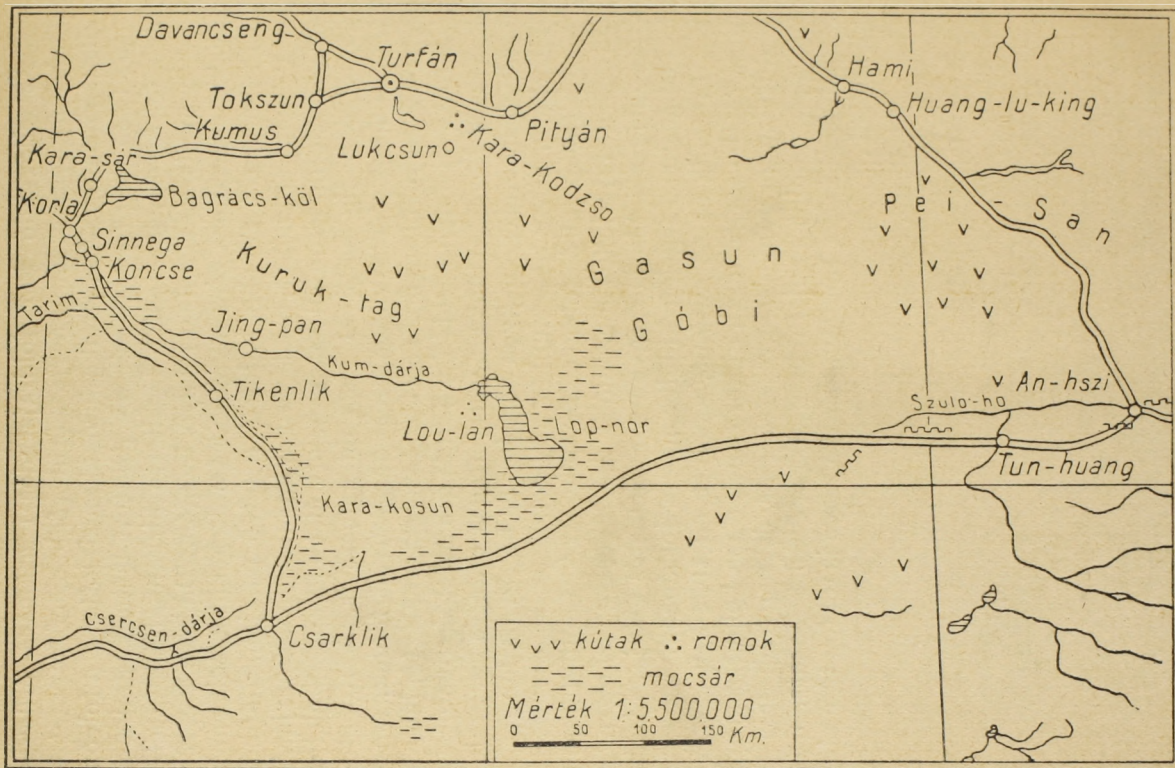
A nádas már elhervadt, csak a csonkja van meg. Az erdő még él, mert gyökerei még elérik az élet nedveit a talajvízzel átítatott mélyebb rétegekben, de ha a víz továbbra is elmarad a régi mederből, a fák is szomjhalálra vannak ítélve. A legszélső fák, mint halott őrszemek, a jövőben is jelezni fogják, hogy az erdő a legutóbbi ingalengés alatt mekkora területet tudott meghódítani. A Kara-kosunt eddig még sohasem érte el. Ennek a tónak partjai mindig kopárak és nyíltak voltak. Emellett bizonyít az a felvilágosítás is, amelyet 1896-ban Abdál halászfalucskában Prsevalszkij egykori öreg barátjától, a 80 éves főnöktől, Kuncsekan Bektől kaptam. Az öreg elmondta, hogy nagyapja, Numet Bek, fiatal korában egy nagy tó mellett lakott. Ez a víz a Kara-kosuntól északra feküdt, s hogy maga a Kara-kosun csak valamikor az 1720-as években képződött. Prsevalszkij tava nyilván pihenőket is tartott vándorlása közben, mielőtt, mintegy kétszáz évvel ezelőtt, végleg megpihent a sivatag legdélibb mélyedésében.

Az a halászatból élő lakosság, amelyet még 1901-ben közvetlenül a Tarimnak a Kara-kosunba ömlése fölött fekvő, apró nádkunyhókból álló falvakban találtam, s amely 1921-ben még megvolt, elköltözött, amint a tó száradni kezdett és a folyó vízmennyisége megesökkent. Legtöbbjük Csarklikba költözött és földművelő lett, a többi azonban fölfelé vonult a folyó mentén. Ma az egész tájék arca más, mint Prsevalszkij idejében volt és bátran mondhatom, hogy ilyen gyökeres változás ritkán figyelhető meg a föld felszínén.

Az eljövendő kor földrajztudósai számára érdekes tanulmány lesz a Kum-dárja körül végbemenő fokozatos változás megfigyelése. Amikor csónakon siklottunk a folyón lefelé, Csen meg én csak néhány pásztort láttunk, amint a folyó felső folyása mentén legeltette birkanyáját. Egyébként nem élt ember az új folyó mentén. De már a nyár folyamán hatalmas birkanyájákat tereltek autós táborunk környékére, sőt tovább is lefelé a folyó partján. Nádból összetakolt kunyhókat, «szatmá»-kat láttunk a Kum-dárjától délre is. De hiszen ahol víz van, ott élet is van, az életet adó folyó pedig magával viszi az embert is. A Köncedárja mentén régóta vannak már megművelt földek, amelyeket a folyóból nyíló, ásott öntözőcsatornák táplálnak vízzel. Az új folyó mentén a jardangos terep kedvezőtlen szerkezete következtében a mesterséges öntözés megvalósításának lehetősége nagyon kérdéses és ha egyáltalán megteremthető, hihetetlen munkát követel.

A Tarim alsó folyása mentén lakó Loplik-törzsek igénytelen fajtájához hasonló halászlakosság számára a Kum-dárja mentén is megvan a megélhetés alapja, hiszen ott is hatalmas legelők kínálnak a jószágoknak.

Ha pedig az az autó-út, amelyet mi 1934-ben terveztünk, valaha megvalósul, akkor ennek a ma koldusszegény, de dűsvízű országnak egyszerre más és nagyobb lesz a jelentősége, mint napjainkban. Akkor — ha másutt, más alakban is — talán Lou-lan, az alvó város is föl fog támadni halottaiból . . .

A Lop-nor tó és környéke.

TARTALOM.

	Oldal
Előszó	5
Indulás a Lop-norhoz	7
Első napunk a folyón	19
Gyülekező Szaj-cekénél	31
Utolsó napunk a Könkse-dárja vizén	41
Első napjaink a Kum-dárján	50
A titokzatos sivatag felé	67
Az ismeretlen királyleány sírja	82
A delta útvesztőjében	93
Utazás a Lop-norhoz	106
Utolsó napjaink a Lop-nor mellett és Lou-lanban	130
Visszatérés az állandó táborba	145
Néhány szó a Könkse-Kum-dárja vidékének állatairól	156
Bergman sivatagi útja	163
Csen munkája a Kum-dárja mentén	169
Tun-huang és «az ezer Buddhák barlangjai» felé	176
A Pei-san hegység útvesztője felé.....	195
A Gasun-góbi homokdűnéi	212
A vad tevék hazáján keresztül	224
A kirándulás vége.....	240
A vándorló tó	256
Lendült az inga.....	276

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVTÁR 2514 / 1957 N. SZ.

